

БОРИС БОРОВЕЦЬ

Заглада

Роман – мозаїка

ЗАГЛАДА - знищення, смерть, загин, загибель.

Тлумачний словник української мови

Пролог

Однієї лютої зимової пори навідався я в стару вистуджену батьківську хату, котру її хранителі залишили під мою опіку десяток літ тому, а самі одне за одним полинули за небокрай у кращі світи.

Щоб вдихнути в неї бодай якийсь затишок, щонайперш заходився протоплювати грубки. Вогонь лизав добре просохлі дубові дрова, ще з осені поскладувані для такої нагоди у просторих сінях, наповнюючи пустку млосним теплом. І вона потроху оживала, не видавалася такою непривітною, як перш. Тепер уже можна було взяти навздогад зі стелажа, котрі заповнили чи не всю кімнату, якийсь літературно-художній чи науково-популярний журнал тридцяти - або й сорокалітньої давності, всістися на старенькому диванчику, й поринути в минувшину: а як тоді мислили-думали, про що писали наші «інженери людських душ»?

Тих журналів на полицях - сотні, коли не тисячі ... Зважаючи на дешевизну, передплачував, купував їх мало не усеньке життя, аж допоки була спромога, й, перечитані, відвозив у село, в батьківську хату, де був для них надійний сховок при моїй постійній побутовій невлаштованості, переїздах з одного місця праці на інше.. І тепер, із плином років, так цікаво погортати давній журнал, натрапити на якесь прізвище, котре й нині на слуху, серед поводитирів у світле майбутнє, правда, тоді – в комуністичне, нині – в незалежницьке капіталістичне.

Поміж тими журналами несподівано вигулькнув товстезний, журнального формату пожовтілий зошит з усіяними моїм кривулястим, тепер і для мене ледве розбірливим, почерком сторінками.

Й із закутків старіючої пам'яті виринуло все, пов'язане з цими нотатками.

... По закінченні педінституту я отримав скерування на вчителювання в далеке лісове село з дивно-незвичною назвою Любимень. Уже по кількох тижнях праці там дізнався, що так само – любимень – називають тут і квітку незабудку. Отож Любимень – Незабудка. «– Не забудь, не забудь, – незабудки шептали...». Чи не тоді написалося?

Для юної творчої натури, що наміряла й собі прилучитися до письменства, то було поштовхом до здійснення далекосяжних планів. Став придивлятися до людей, розпитувати в них історію села, про його мешканців, колишніх і теперішніх...

Доля в цьому плані була прихильною ще й тим, що взяли мене на квартиру гарні, вже поважного віку, як мені на той час видавалося, люди – Степан із Ганночкою – так усі, від малого до великого, називали мою хазяйку в селі. В осінні й зимові вечори, коли дворова й хатня робота була пороблена, я напосідався на них, щоб розповідали про своє життя та життя їх односельців. А що поміж нами встановилися довірливі стосунки, то часто від них можна було почути таке, про що в ті часи не писали ні в газетах, ні в книгах. Та навіть і говорити боялися. Для мене, вихованого на офіційній пропаганді, повідане було таким одкровенням, що важко в нього вірилося, але й не вірити не міг, бо чув те з вуст людей, до яких щиро прив'язався, яких шанував з перших тижнів знайомства.

До батьків вряди-годи навідувався їх син Василь, що мешкав у великому місті, займав на якомусь заводі солідну посаду, чи й не самого заступника директора... Він теж приєднувався зрідка до тих вечірніх посиденьок, доповнюючи й своїми споминами їх розповіді.

І в школі колектив складався переважно, як на мене, тоді юного, з літніх людей, серед них було й дві Марії Павлівни – уже поважних, оточених чималими сімействами вчительок, що потрапили сюди на роботу в перший повоєнний рік та й залишилися тут вікувати, повиходивши заміж. Ні-ні та й прохоплювалася часом котрась якоюсь незвичною історією, надто після чергового святкового столу, коли чарка розв'язувала язика.

Поволі – потроху ті розповіді улягалися на сторінки спеціально купленого для них зошита в надії, що народиться з того книга, яка, безумовно, стане знаковою в літературі. Ну хто ж із молодих не мріє сотворити шедевр!

Але чим повнішав записами зошит, тим морозніше ставало в суспільстві, й приходило усвідомлення, що багато що з повіданого моїми співрозмовниками не узгоджується з «генеральною лінією партії», й за оприлюднення подібного дехто опинявся там, де Макар телят не пас. Щоб і собі не піти услід за ними, мрію показати ці записи літературним фахівцям я тоді облишив. А нотатник опинився в батьківській хаті, затиснутий у куточку полиці товстими журналами на кілька десятиліть. Про нього я й згадувати забув, аж допоки не наткнувся на нього в один із лютих зимових вечорів уже в наші часи.

Перечитав, а відтак і задумався: невже знову не час для оприлюднення тих давніх записів? Що було чорним, те нині стало білим, а що було білим – чорним. Принаймні, нас у тому намагаються переконати. А коли і чорне й біле вперемішку – хіба не таким і є наше життя? Хіба добро не уживається зі злом, а зло не сусідить з добром? Часто навіть в одній людині? "І не було, і не буде, і тепер немає людини, котра гідна лише догани чи лише похвали", – стверджував колись Сиддхартха Гаутама, він же Будда.

Одне заспокоює, тепер за написане хоч не запроторюють в сибіри. Поки що. Тим і втішився.

Перш ніж подати його до друку, взявся було впорядкувати записи, надати їм якоїсь хронологічної послідовності та певної мовної вивершеності, але згодом переконався, що то марна робота, від такого пригладжування втрачається первинність, свіжість матеріалу. Отож хай читач сам спробує розплутати цю мозаїку подій та відчує, сподіваюся, весь їх трагізм.

... І була ще мандрівка в юність, у Любимень. Але про те – згодом.

Частина перша

У ЗБІГАХ

Хто страждав, той не забуде.

Марк Туллій Цицерон

1.

Страх холодним слизьким гадюччям заповзає в село, розтікається вуличками, проникає в оселі, в душі людей, вистуджує їх, змушує здригатися при кожному брязкоті дверної клямки, при кожному голоснішому мовленому слові, що вряди-годи долинає знадвору. А все ж треба щось робити: порати худобу чи й для себе принести з колодязя води, прибрати з городів буряки, капусту, бо от-от задощить, засльотить, пропаде даремно цілолітній труд.

В інший час ці останні погожі пізньоосінні дні, що стоять не лише над убогою поліською заслучанською стороною, а, здається, над усеньким світом, радували б кожного, втішали, що Бог змилостивився, дав змогу запорати городи до холодів.

Але тепер страх поборює всі благісні почування, заповзає в кожную шпаринку людського єства, вистуджує його.

Село поволі порожніє. Щойно спадають на землю сутінки, як то з однієї, то іншої хати вибираються сім'ями, в кого є – запрягають коней чи волів, виносять на воза сяке-такє клумаччя, прив'язують до вотрини корову чи іншу живність, садовлять поверх клумаків дітвору і вирушають в дорогу. А в кого немає ніякого тягла, ховають-закопують уночі, щоб ніхто, навіть сусід, не побачив, своє сяке-такє добро, а клунки з тим, що залишається на перше прожиття, закидають за спину, беруть на налигача корову – бо як же без неї, годувальниці – і теж рушають, розчиняються в лісовій темені.

Але є й такі, хто не подався ще у збіги в надії, що все якось уляжеться, втихомириться, і не буде нагальної потреби залишати домівку, господарку, нажиту тяжкою працею.

...Не влягається, не втихомирюється. Чи не щодень то тут, то там палають довколишні села, хутори.

2.

Впереміш – то польське село, то українське, то польська хата, то українська. Рудня, Перетоки, Листвин, Ужинець, Залужжя, Любимень, Березняки, Майдан, Гутянка... По-сусідськи народжувалися, разом росли, то

тією, то іншою мовою спілкувалися або й мішанкою зі слів українських і польських. Так повелося віддавна, не допевнювалися, хто й коли тут першим поселився, хто в який храм ходить і якому Богові молиться – кожному своє. Одружувалися теж своє зі своїм, але, бувало, сходилися й різновірці. Серед тих і тих були багатші, були й бідніші. Валенти Польов був багатий, бо й Польо був багатий. Ходили до нього жати, копати. І Вінценти Давидовичів був багатий, хазяював добре. Як підуть до нього бульбу огрібати, то буде пильно-пильно дивитися, а тоді:

– O ne-ne, co ty koptsa nahrebla tego, mniej kopczyka nahryebay, ja nie hchu stozhka ... (О, ні-ні, чого ти копця нагребла такого, менше копчика нагрібай, я не хочу стіжка).

Мусили переробляти, бо хіба не послухаєш, коли треба щось заробити. Як підеш до того Давидовича багатшого, чи до Валентого, то й маєш щось.

І огрібали, і копали, і все робили. Де Глинки, а й туди ходили бульбу копати. Там уже й не поляки, а українці жили. Приїжджав чоловік, наймав, і йшли на цілий тиждень. А, було, копали і за Глинками, де церковне, на польсько-совецькій границі, то вже туди й пропуск брали.

3.

Рóман коло Кемпи на грудочку сидить, бідний як церковна миша, Павліну взяв із Вербеня. То Павліна шиє на машинці і тим заробляє. З усього села носять до неї обшиватися.

А трохи далі, як іти до могилок, Стаськова хатка над дорогою притулилася. Прибігає якось на Кемпу Стаськова Аделька:

– Ох, яки в нас сьогодні смех був! Коб ви чули, як ми сьогодні реготали.

– А чого?

– Як наш тато лежали, а стóліна ввалилася да просто по нашому тату. То ми все так реготали!

Отак і жили. Але як почалася ота заглада, як почали одні інших душити та мордувати, то нікому спасу не стало, ні багатим, ні бідним, ні полячкám, ні мужикам.

4.

Гнатові дочки повиходили заміж – старша, Настуська, за Янека Кучинського із Вербеня, а менша, Гапка, – за Петра Коваля, місцевого хлопця, українця. Кучинський хрестив Петрову старшеньку, Ольку. Швагри стали ще й кумами.

А то якось теплого вересневого надвечірку заходить Янек до свого кума – швагра Петра. Петро у дворі якраз був, якусь роботу дворову робив. Поручкалися, закурили.

– І що воно робиться у свети, куме? Коли вже той бойні приде кінець?

– A więc wojna przyniosła nic dobrego nikomu. (А так, війна ще нікому добра не принесла).

Вмовкли.

У Коваля три дні тому поповнилася сім'я – Гапка розродилася, гарненького хлопчика такого привела.

– Мо, зайдете, куме, побачите хрещеницю та по кілішку перекинемо за хлопця? – припрошує Петро.

Мнеться Кучинський, наче б і сказати щось хоче, а не насмілиться.

Аж тут з-за хліва вигулькує один чоловік, за ним другий. Кучинський хамуль-хамуль і відходить у сутінки. Котрийсь з новоприбульців, не мовлячи слова, стріляє у Петра з рушниці. Той мішком валиться на землю. Двоє хапають його за руки і тягнуть у хату.

І звідти долинають постріли, крики – дорослих і дітей. А тоді чоловіки вибігають з хати, поспіхом підпалюють її й зникають в темні, навпригинки до ближнього лісу подавшись, втішені, що нікому з любименців на очі не потрапили.

Але бачила те все Синячиха, що приходила провідати Гапку, посиділа-побалакала та й додому зазбиралася. Щойно вийшла з хати і в сутінки ступила, як Кучинський з друзками у дворі з'явився.

Коли люди збіглися до пожарища, гоготіло так, що не дай Боже, нічого вдіяти не могли, хоч криницю відрами вичерпали. Під ранок знайшли серед чорнющих недогорілих бальків і підвалин обвуглені кістяки Петра і Гапки та їхньої старшенької Ольки, хрещениці Янека, і триденного хлопчика, ще й без імені і без хрещеного батька.

5.

Ганночка чує, як у дворі другої половини хати розмовляють Федь зі Степою:

– Гадськіє мазуре з Вербеня вчора спалили Гнатових, прибегла Синячиха, каже, що всех до ноги позабивали, і Гапку, і Петра, і малих. То хлопці збираюца на Вербень...

– І ти пойдеш?

– Пойду...

– То бери все, що побачиш, хай і в крові, одперемо.

– І скільки тобі треба?

– А хай буде, дурню, не ти возьмеш, то хтось други возьме... Нашо, щоб добро пропадало...

А удосвіта, йдучи до хліва доїти корову, Ганночка кидає погляд в бік Вербеня і закликає. Столпи сіро-чорного диму нависають над недалеким лісом, за яким ще вчора проглядалося село, але якого вже, мабуть, немає. Здається, аж сюди доносить вітер запах згарища, забиваючи так дух, що й зелепнути несила.

Наче сновиди, доїть корову, цідить надоєне в гладишку, тиняється по хаті, не знаючи, за що взятися, що робити. А в пам'яті зринають уже хтозна наскільки й куди віддалені події.

6.

На Кемпу прибігає Павлінка.

– Ганночко, а йдем сьогодні на музики до нас у Вербень!.. Ти не була ще у нас на музиках? А ваші хлопці давно вже ходять...

Сама гарна та доладна, обличчя світиться втіхою і молодістю. То й не дивно, що сусідський Гончарикам – отак через потічок перейти та на горбок піднятися хата - Рóман присох до неї серцем і не відступився, аж поки не погодилася, щоб засилав сватів. А вже як з'явилася Павліна у них коло Кемпи, то й прив'язалася до Ганночки, і та до неї звикла за кілька літ, наче вирости разом, наче одної віри.

– Ну я то я, а що ж Рóман тобі скаже, хіба пустить? – на те їй Ганночка.

– А чого б мав не пускати!.. Він і сам піде з нами.

Рóман кохає її, як кажуть, до нестями й ні в чому не перечить. Та так, що дехто з родичів часом застерігає: „Ой, хлопче, матимеш ти ще з нею мороку. А матимеш...” А він відмахується, наче від надоїдливої спасівської мухи: „Та-а, таке скажете!”

Як на те пішло, то й не має підстав для тривоги – і Павлінка його любить. Кому ж про те й знати, як не Ганночці.

З хати виглядає Ганночин батько. Павліна до нього:

– Дядьку Йване, дядьку Йване, а пустеть сьогодні Ганночку до нас на музики!..

– Ой, Павлінко, Павлінко, вже ж ти не девка, а молодица, а в голові в тебе ветьор...

– Ну пустеть, дядьку Йване, і Рóман з нами йде. Не бойтеся, ніхто їє не забудить там, у нас люди добріє.

– От, ти мене ще розкажи, або я сам не знаю.

– Ну, пустите, пустите?

Батько в Ганночки, як Рóман у Павлінки, – теж добрий, і довго не в силі опиратися.

– Та йдеть уже, йдеть. Цокотухи.

На Ганночку накочується якісь такі почуття, що от зараз, при Павлінці, й розцілувала б батька, але стримується. „От ще мене...”, – сказав би на те.

7.

І от недільного надвечірку йдуть вони в недалекий Вербень на танці. Ганночка, Павлінка з Рóманом, Вакула Мартинков з-за річки, Казюк із села, Кирило Мар'януковський... А вже за селом, на Ольховику, до них приєднуються Федь із братом свої старшим Степаном. І не зговорювалися, бо не колегують з ними, але зустрілися, то й ідуть разом. І в тих і тих одна сьогодні думка – танці.

Федя Ганночка, сказати б, і не знає добре. Ну, знає, що є такий на Ясюковій, але щоб бачитися – то, може, раз у кілька тижнів. А от Степана бачить уже цілісінький рік чи не щодня, як той прошкує повз їхню Кемпу до Волькового млина, щось там робить, кажуть, на мельника хоче вивчиться.

Сховається десь за клуню чи кущі Ганночка і спостерігає за хлопцем, аж самій часом соромно стає за те підглядування, наче чинить щось негарне. Але

нічого з собою вдіяти не може і раз по раз вибігає у двір, коли той от-от має йти на роботу чи додому. Аж Петро, брат старший, те запримітив і, знай, посміхається собі хитро, наче щось знає потаємне про Ганночку. Але мовчить, щоб не сполохати. Бо він і не проти зі Степаном породичатися – парубок той серйозний, працьовитий, не те, що його брат Федь, без котрого жодна бійка в селі не обходиться.

...Йдуть, крадькома поглядають одне на одного, але й слова не мовлять – ніяковіють за кожним позирком.

А довкола вишумовує жовтолистом тиха погідна осінь. Ганночка любить таку пору, коли з городу майже все зібрано і вже не треба від досвітка до темної ночі порпатися в ньому, щоб, крий Боже, щось із вирощеного не пропало, не згнило. А ще ж домашня робота на її руках, бо мати вже другий рік як померла. Нездужала, нездужала, слабшою й слабшою ставала та й переставилась. І зварити для сім'ї, і попрати, та й сама нечупарою не хоче ходити... Голька з Мартою коли то навідаються до батька – в самих уже сім'ї, хати з Оверком і Яковом поставили, і роботи – хоч розірвися. А про Максима – то й мови немає, наче відламана гілка. Як пристав у Перетоках у прийми до тої Теклі, так до батька майже й не показується – години просвітлої не бачить. Добре, хоч хлопець підростає, Віктор, мале ще, а сют-тут да й навідається: чи не треба вам, діду, якої помочі?

– Егей! Отут-то нам жаба цицьки й дасть, – відриває Ганночку від спогадів задерикуватий Федів голос.

Справді, після вчорашньої зливи Волочайка переповнилась водами, увібравши в себе, здається, усі лісові потоки. Щоб дістатися до кладки, треба ще метрів два брести по воді, та й поренжину хтось над кладкою як на те відірвав, лежить вона оддалік.

Зупинилися в розгубленості.

– Прийдеться вертатися, – каже Вакула.

– Прийдеться, – підтримує його Казюк.

– Е не, хлопци! – не погоджується з ними Кирило. – Тут рукою подать до Вербеня, а я щоб вертався...

Він розувається, закачує колошви штанів і рушає. Вода дістає йому до колін, але далі – кладка, ступає на неї і, балансуючи, переходить на іншу сторону, а звідти кричить:

– Ну, хто за мною?

– Ми то ми, – каже Федь, – а що з девчатами робить?

– А що з їми робить, – відгукується Рóман, – на руках носить.

Він бере на руки Павлінку, та обнімає його за шию, тісно притискується, боячись ненароком похитнути Рóмана, завмирає в його обіймах. А Рóман обережно ступає у воду, потім так само обережно на кладку й дивись – уже теж на тому березі.

Ганночці лячно і води, і кладки без поренжин, а ще страшніше того, що от-от має статися. Що і її парубочі руки підхоплять і понесуть, понесуть через оцю непевну кладку невідомо куди. І так хочеться, щоб то був він...

– Е-е, хлопці, я боюся, – каже Федь. – Ще сам-то спробую, а щоб з кимсь на руках...

Ганночка ловить на собі Степанів погляд і ніби вичитує в ньому тихе прохання-мольбу не перечити, не пручатися. І вона не перечить, коли великі сильні руки підхоплюють її як пір'їнку, притискують до грудей. Перестає сприймати усе, що діється навколо, тільки чує, як стугонять, сполохано б'ються їхні серця.

Згодом він ставить її на земну твердь, вибачливо усміхається, а їй хотілося б, щоб та кладка була довгою – довгою, хай би й до самого Вербеня.

А що вже натанцювалися, то натанцювалися. І оберека, і краков'яка, і польку... Аж курява знялася біля народного дому, аж статечні господарі посходилися на те подивитися, а дітлахи і собі прилаштовувалися до танцю – вчилися. Старий Целесько видував із кларнета таке, що де тільки й сила в нього бралася. Та й на примовки був удатний. І навіть його «А teraz танцуєм «Нище пупа чорна купа», що кинуло було спочатку Ганночку в почервоніння, потім не видавалося таким уже сороміцьким. І хлопці його – музиканти дули в труби так, що аж губи поприпухали.

8.

Уже після Коляд ті самі музиканти, запрошені Степаном із Вербеня, вигравають на їхньому весіллі. Правда, Целесько сказав, коли той прийшов наймати музик:

– Знаєш, браце, мене веселле тут треба грати. Але я тобі дам музику. Я тобі вделю своїх трохи і ще з Листвина візьму кількох.

Прийшли на весілля і Павлінка з Рóманом, і Хома, що теж сидить по сусідству на Кемпі, і хлопці та дівчата з села, запросили Етку з Вольком, що живуть зі своїми Янкельом й Ізьом неподалік з другого боку річечки, яка омиває Кемпу з усіх боків, витворюючи таким чином острів. Ганночка в них часто буває, і випрать – то вона, і підлоги помить – вона. Млина мають, і олійницю, де й Степан олію б'є, а до мельникування то тільки придивляється, вчиться. Розказував їй Степан, що якось попросив він Волька:

– Вольку, хай би ви набавили мене ще кілька грошей, скоро женицца буду...

А Волько йому на те:

– Степане, ти тепер отримуєш вісімдесят грошей, а прийде час, то будеш отримувати п'ятдесят грошей.

Отак порадував.

9.

На ту Кемпу усі колись старалися втулитися. Розказували, що давно-давно тут залізо видобували з болота та ще якийсь поташ випалювали з дерев. Тої жужелиці над річкою ще й тепер ого скільки, і попелу од спалених дерев, а земля така поживна, що з усього села приходять, випрошують на вазонки.

Прикупив якось і собі на Кемпі землі трохи Островський, що з Росії прийшов, казали, перейшов коло Вонячої кордона, та узяв підряд цеглу на

костьола робити, що його задумали полячкѹ звести в Любимені. Й став хату будувати собі на Кемпі, з такими труднощами, з таким горем – мабуть, витратився таки добре на ту землю. Наварить, було, Ганночина мати бульби та й посилає менших:

– Однесеть, дѣтки, людині, бо шкода...

Як почищена бульба, то несуть з охотою, а як з лушпинням – огинаються, соромно нести. А мати просить:

– Несеть, дѣточки, бо вон же ж голодні.

Таки мусять нести. І гладишку узвару якогось із яблук та сливок звареного.

Як трохи очухався Островський, добудував собі хату, то пішов до Зенти на Поляки, взяв у того дочку-перестарку, й привів до себе на Кемпу, де всі по сусідськи замешкали.

А мати Етчина Рухля з Гершком теж недалеко від Кемпи жили. Були у них, окрім Етки, котру держав Волько, ще свій Волько, що в Америку потім поїхав, і Шийка, і Шмилик, і Йосько, і Авульо, і Дулик.

Сталося якось, Шмилик і Йосько взяли курочок декілька зловили, поклали в коробочки да й понесли до Соснополя, до якогось старшого свого, бо, казали в селі, їм не можна було курей самим рубать – треба було ще знать, як це зробити. А на ранок селом чутка пролетіла, що нема вже жидків, що лежать вони у Залужанщині без курей під сосонкою побиті. Хто те зробив – різне балакали, але злостивців не знайшли, а може, й не шукали – кому надумається за тих юдеїв бідних заступатися.

Була лавочка в Гершка невелика, торгували з Рухлею. А що вони наторгують з тими хлопцями, котрі підкрадуться було, як ніхто не бачить, наберуть в кишені цукерків і вгощають потім дівчат.

Чи ще таке пригадається Ганночці. Такий звичай у них був, що м'яса свинячого їм не можна їсти, а хлопцям же хочеться. То в кого-небудь, хто коле порося, купить Янкель стегенце, принесе до Ганночки і просить:

– Змаринуй, Ганночко, да ми будем єсти.

То вона й змаринує їм, та й їдять хлопці. Тільки молять:

– Ти ж батьку й матери не розкажуй.

Отакі були хлопці.

А батьки їх, Етка з Вольком, то ще притримувалися трохи своїх звичаїв. Рибу їли лише ту, що з лускою і плавниками. А смакоти такої, як в'юни, котрих аж кишіло у ставку та річкових ямах, – і на очі не показуй. М'ясо корови, кози, вівці дозволялося їсти. Ті продукти, що їм можна було їсти, називали вони дивним словом – кошерні, а що ні – трефними. Але й тоді, коли до приготування їжі було взято кошерні продукти, Етка казала: "Не став на вогонь, поки не посолиш", щоб не зашкодило. І страву солила тричі: трошки до вогню, трошки до смаку і трошки наостанок. Садовину й городину вважали кошерною всю, але особливо полюбляли часник. А тому часничний дух у їхній хаті ніколи не вивітрювався.

Дуже вже любили пасолу, ото й садили її люди на своїх городах для продажу юдеям, що приїжджали з Соснополя на закупівлю.

10.

Чи не ті приїжджі євреї й пустили було чутку по селах, як то добре при советах живеться. А до советов тих рукою подати – два десятки кілометрів і вже кордон. Потяглися люди через той кордон, десь знайшли прогалину, хтось-то переводив, не за так, звичайно.

У кого зв'язок був з більшовиками, то хто вже пішов, там і залишився.

Вирядилося кілька й любименьців – кому не хочеться пожити добре.

– Де гуртове – там чортове, – казав Хома.

Але хто того Хому буде слухати. Хоч і бував він у світах, та все на захід його доля кидала, а як на сході ведеться, то й не бачив... Казав дехто з осадників, що моровиця велика пройшла на тих землях благодатних. Але мало хто в те казання вірив. Ет, вигадують полячку, щоб людей налякати та прихильність їх до советов применшити.

Михтодько – то той у постолах пішов. Продав воли за добрі гроші та й пішов собі за границю. Зловили його полячку ще по цю сторону, почали питати, куди зібрався. А він їм:

– Воли добре хочу в советов купить...

– Och, psya Krewo, znalyazlesh od kogo kupovach! (Ах ти, пся крев, знатимеш, у кого купувати!) – узялися за нього.

Якісь знайомі місцеві мазури, що коло кордону жили, заступилися за нього і його відпустили. Правда, і без грошей, і без волів, у самих постолах.

А Вакула Мартинков з-за річки, та Миколай Клемезовський, та ще котрийсь почіпляли собі краватки, такими панками зробилися, та й пішли за границю. А їх більшовики й цапнули. «А шо ви за одні?», – стали запитувать. «А чево ви сюда пришли?» – стали перепитувать. «Шпіоніте?», – допитуються. Та й оддухопелили добре й віддали полякам – забирайте своїх. А ті добавили їм і в тюрму на шість місяців кинули. То Миколай Клемезовський довго після того й не побув, помер. А Вакула витримав, але так незлюбив советов, що як ті прийшли і в Любимень, то спочатку по лісах переховувався, а згодом пристав до української партизанки. І поляків так само незлюбив. Стало для нього все одно – що більшовик, що поляк, аби під руку попав.

11.

Волько собі хату поставив за річечкою на горбі – садочок, куці безу весною квітують, внизу вода хлюпочеться у вербах. А перейдеш кладкою – уже й на Кемпі. Під безом лавочку зробили, куди молодь з усього кутка збирається.

Приїжджають хлопці з Майдану до млина молоть чи для якогось гешефту до Волька, і жартують:

– Ну як нам сю котору дівчину до Майдану забрать?

А треба сказати, що в Майдан з'їжджаються з усієї округи по глину білу, щоб хати білити. Більше ніде такої доброї глини немає, хіба в Дерманці, де завод порцеляновий стоїть, але хто ж у таку даль поїде за глиною, як тут ось поруч є.

То Етка їм на те відповідає:

—Як привезете мешок глини, накопаєте, то котрусь я вам уговорю...

Янкель — старший, парубок уже вважай, а Ізю — хлопчак ще, в школу ходить у польську, бо в селі школа польська. А навчається так собі. То вчитель Бродецький викликає Етку в школу, сварить.

Питає якось його однокласниця Зося, як ішли зі школи додому:

— Ізю, і чо ти не гучися, як я ?

— Ну, яка то ти хитра! Тобі оно написати, почитати...

— А тобі шо?

— Еге-е, а мене треба знати, шо воно й до чого!

— Знов матеру твою в школу викликали... Сварить буде тебе.

— А я не пойду додому спати.

Зосі шкода стає хлопця.

— А куда ж ти пойдеш?

— А пойду у Фошку, да вилезу на гольшину.

— То там вовки у Фошці...

— А я на гольшині зроб'ю кубло і там буду сидіти, ночувати.

12.

У Залужжі й хрестяться, й вінчаються, везуть туди й померлих ховати. На батьківщину. Колись, розповідали старі люди, як пан Рожнерський отримав у спадок землю в лісах, то переселив на неї кільканадцять сімей із Залужжя, щоб ту землю обробляли. З тої пори минуло, може, літ і сто, а не рвуть любименьці пуповину з батьківщиною. І родичаються з залужанами, і в гості одне до одного їздять, а що вже пар поєдналося: любименець — залужанка, залужанець — любименька.

Дорога від села до села промайнула в один позирок. Коні весело то біжать, то стишують біг, щоб перепочити, розсипаючи в лісові нетрі, притрушені лапатим снігом, у голубинь чистого зимового неба передзвін веселих весільних дзвіночків. Хлопці й дівчата виреготькують або співають. По добре утрамбованій полоззям дорозі сани ковзають, наче човен по стишеній гладіні води. Сонце засліплює очі, коли виїжджають на галявини, а то губиться десь у кронах сосон, коли опиняються в затінку дерев.

Убраній в козушок, з укутаними в солому та опинанки ногами, Ганночці зовсім не холодно, а серце мліє від незвіданого, що її чекає і сьогодні, і завтра, і через багато-багато літ. Думається, що цього щастя, цієї втіхи вистачить на всеньке життя.

Вінчає їх отець Олександр, вже не молодий, але ще й не старий чоловік. Ганночка любить його слухати, як він править по-українськи службу, як казання каже, та так до ладу слова припасовує, що аж дивно стає, як то так людина може.

І їх навчає:

— Живіть у мирі та згоді, з Господом у серцях і ділах, шануйте батьків і землю свою, що усіх тримає на цьому світі.

Залужани-родичі зійшлися, щоб привітати й собі молодих.

З високого пагорба, де стоїть церква, гарно видно заслuchанські луги, укриті глибокими снігами, а далі – проглядаються поля й поля з поодинокими хатами й такими ж поодинокими голими деревами. Ганночка там ніколи не була й щоразу, як приїжджає в церкву, чудується: як це так – у нас ліси, а там голі поля, що тягнуться хтозна й куди? Як то можна жити без лісу, звідки і дрова, і гриби, і ягоди, і ще всяка всячина.

13.

Писав кілька років тому отець Олександр до однокашника свого по семінарії, що на парафії в Америці:

«Любий Друже! Може, і добре, що Тебе у краї нема, бо те, що в нас коїться, то нічим не згірш од світової війни. Коротко подам тобі страшні вісти з нашої безталанної землі, і, якщо можеш, подай їх до відома всім українцям на землі Вашингтона; хай знають, яке лихоліття впало на наш край і на нарід.

Побував я нещодавно в полуденних краях Волині і на Галичині, й надивився такого! Поліція й улани б'ють кольбами при наскоку на село, катують людей. По битті іде звичайний грабунок і гулянка, що кінчається диким гвалтом і криком гвалтованих дівчат. Багато скатованих повмирало.

Люде по лісах укриваються, як за часів татарського лихоліття. В селах нема води, бо поліція спустила туди гноївки і пір'я з подушок та перин. Майно розрабоване, стіжки порозкидувані і змервлені. Готове збіжжя злите гасом.

Польські газети цькують на нас своє громадянство, підбунтовують польську молодь. Наші інституції бомбовими замахами одна за одною вилітають у повітря; горять наші приходства і свідомі громадяне; летять шиби в наших інституціях, а польське духівництво підсміхається з катованих наших священиків, жінок і народу.

Прошу тебе, подай це до відома світові, а як маєш знайомих, то хай це піде в перекладі й до американських часописів. Я за все сказане беру повну відповідальність, і не маю страху.

Мене вже двічі відвідували і лякали по приїзді, бо хотіли, видко, нотатки поконфіскувати, та не вдалося...».

Але то діялося десь там, оддалік від Любименя, од лісової сторони, й відголосок тих подій хоч і долинав сюди, але був він приглушеним, болю не приносив. А що своїх клопотів було доста в селян, ніколи й угору глянути за роботою, то, здавалося, що то чужа біда і їх вона не торкається. Так було доки не прийшли совети, а за ними й німці... Роз'ятрили ту рану, такий зрух пішов між сусідами, селами, що не дай Боже!

14.

Привозять тоді Ганночку на Ясюкову, посідали навкруг стола. А тісно, хатка маленька, прибудова якась, та й та поділена надвоє: з одної сторони залишилися свекор і свекруха з Федьом, а з другої їм із Степаном двері зробили в кімнатку.

Раніше Гуралі непогану мали хату, але влітку продали і докупили трохи землі в Чертежі, бо на хату, казав свекор, ще стягнуться, а такого случаю, щоб землю купити, то, може, й не випаде.

Ото посідали довкола стола, як годиться, пригощатися стали. Припрошує свекруха:

– Люде, люде добріє, вмочайте, вмочайте сметану...

А Ганночка дивиться і думає: “Ой, чи сьо воно сметана, сир якись розколючани...”

Щось там ще стояло на тому столі, тепер уже й не пригадує... Вареники, здається, борщ. І самогонки десь купив Степан кілька пляшок

Таке весілля було. Як і в людей. Зате музика що вже вигравала, то вигравала – як мало в кого.

Гарну таку тернову хустку подарувала тоді Етка Ганночці. Бо хіба не заслужила в них тим пранням і миттям...

Але Степанові статки її й не тривожили. Якось воно буде, сама в злиднях виросла. Як казав батюшка Олександр, були б тільки мир та згода в сім'ї.

Проте того сімейного любування-шанування стало тільки на місяць. У лютому – весілля, а в березні – Степанові на службу в армію.

– Ой, шо ж то буде, Степаночку! На кого ти мене зоставляєш?– ридала-примовляла Ганночка.

Пішов – і як у воду. Приходив, правда, на день чи два як свекруха вмерла. На похорони відпустили. Та ще листа прислав. Уже з полону, за рік, може, по тому, як німці Польщу розбили. І з тих пір – мовчок, може, вже й на світі немає, хіба мало людей згинуло ні за цапову душу.

Он і хлопцю вже на шостий рочок повернуло. Прибіжить з двору, як на свою Кемпу прийдуть із Ясюкової, й питає:

– Мамо, і шо сьо воно таке. У Зоськи є батько, у Вітька є батько, а в мене нема... А де сьо вон?

– Хто його знає, – одказує, – десь у светах. Мо, є, а мо, й нема вже...

15.

Ще як була жива свекруха, якось легше Ганночці велося, хлопця та гляділа, часом тепле слово скаже. Начебто і потім не зобижали її, але почувалася зовсім чужою для них, як не стало свекрухи, відстороненою. Хоча й намагалася угодити їм, попопрала, поповарила їсти, але те мало шанувалося. А вже як Федь женився на Степці, то й зовсім стала зайвою.

А як прийшли совети і землю у свекра забрали, то щось наче надломилося в ньому – втратив усякий інтерес до хазяйства, понавишукував книжок церковних і все читав, читав. А в неділю чи в свята йшов у Залужжя в церкву, і з'являвся вдома аж на другий чи третій день, щоб, перебувши трохи, знову піти.

Ганночка до них не мішалася, в неї своїх клопотів було хоч розірвись. І корову держала, бо як же з малим без корови. Ще при свекрусі відвели їй за городом пастовня. Приїхав батько воликами, загородив кошару й виганяла

туди корову пастися, наглядаючи за нею час від часу, коли поралася в дворі чи на городі. А вже як зіп'явся на ноги Василько, то садовила і його за пастушка, щоб наглядав, коли та в чужу шкоду спрямується. Тоді Василько сам виганяв, або щодуху лопотів за Ганночкою, щоб звістити її про ту притичину.

16.

...Страх гидким холодним гадюччям уповзає в село, розтікається вуличками, вистуджує людські душі.

Коли спалили Чимерну, Дивень, а за ними й Вербень, то поляки, хто залишився, повтікали на Березняки, в Галувку, а вже звідти нападали на українців. Забили Никея, встромивши його голову в липу, забили Ганночиного батька хрищеного на городі. Дивувалася Ганночка з того, що їхню хату обминули: чи вже ж про Федя ніхто не доказав?

Шкодувала, що одразу, як забрали Степана у військо, не повернулася до своїх, на Кемпу, але що ж люди скажуть, думалося тоді. І вже геть зчужіли до неї й дитяти і свекор, і Федь зі Степою як сталася ця заваруха. Свекру наче й байдуже – є вона з дитям чи ні, а Федь і слово недобре може кинути:

– Бач, мазурка, і де ти взялася на нашу голову! Тебе тоже треба було б забить...

А якось уранці зайшов на її половину двору свекор. Не такий, як завжди. Щось його мучить, щось хоче сказати, але так і промовчав. Чи, може, те їй тільки здалося, може, й хотів сказати те, що сказав:

– Я пойду десь, а ти дивися... Мо, й ти втекай... Бери хлопця і втекай.

Повернувся і поволі подався з двору.

Не відчуваючи особливої його прихильності до себе і Василька всі ці роки, Ганночка й собі платила тим же свекрові, але на цей раз почуття жалю до нього ворухнулося десь у глибині її ества, стало шкода цю загалом непогану людину, з-під якої, забравши землю, вибили підвалину, котра тримала його досі.

«А таки треба збиратися, – думала увесь день, що б не робила. – Чого вона тут дождеться... Що прийдуть да закатруплять і її, і дитя?..»

Під вечір таки зважується. Збирає в хустку сякі-такі наїдки і собі й дитяті, щоб було на перших порах, зав'язує за спиною опинанку з Васильком та й рушає стежечкою.

А село німує, мо, вже всі повтікали? Аж ні. Оно Люшок удома, і Люшкова Христя, з довгою такою гарною косою сидить на порозі, лущить пасоллю. Дивиться на Ганночку й мовчить. А та човпе собі, нічого не каже до Христі, чи то ходи, чи не ходи. Аж тут Люшок не змовчує:

– А ми не втекаємо... Ми такіє бедніє, кому ми тра? – пояснює Ганночці, хоч та його ні про що не питає.

– А я то пойду за людьми, – каже вона. – Де люде, там і я буду...

Але де ж тих людей шукати? Казали, десь у Воротному чи в Погоні в лісі обоснувалися.

Виходить за село, на гало. Здалеку чорніє ліс, насувається на неї своєю невідомістю, відлякує. Сутінки густішають і густішають. Що тут будеш робити, куди діватися...

Василько пригрівся в опинанці за спиною, притих, заколисаний ходою придрімав.

Із сил вибилася Ганночка, важко хлопця нести, аж плакати хочеться. Але кого ж попросиш допомоги. Нема кого просити.

Вона усвідомлює, що далі йти не зможе, ще б знаття куди йти, й присідає біля першої зустрічної копиці сіна, обережно, щоб не розбудити, знімає Василька з-за плечей, укутує в опинанку, вириває нору в сіні і разом з ним залазить туди. У сіні добре, тепло, відлітають кудись страхи і Ганночка теж провалюється у сон.

Але перед тим спогад зринає про те, що сама бачила, а що згодом, коли піросла, від людей чула... Як молодих панів Рожнерських палили... Як то їм було все те перенести?.. І чи не плата селу прийшла в ці дні за той давній гріх любименьців...

...Дійшло, докотилося й до них. Може, люди самі й не насмілилися б на таке, але приїхали якісь революціонери на конях, питають:

– Як вони тут, пани ваші?

А Макар, Федот і ще хтось там на пана Євгена, розказувала сусідка Євка, зло мали за Ольховик. Дубина там росла, сінокіс гарний був. То вони або воли заженуть у траву пастися, або якогось дубка вкрадуть... А пан Євген їх за те сварить.

От і прибігли, наговорюють на пана. Євка те почула, просить Макара:

– Нащо ви на чоловіка наговорюєте, видаєте його? Вон же добри...

Але хіба вони послухають!

А тим чужим тільки дай. Збурили людей проти панів, кинулися ті до садиби панської, розграбували хто що запопав, саму ж хату запалили. А пана прив'язали вірьовкою до коня, дали йому образ Миколая в руки... Кінь біжить, а зайшлий чужак на коні сидить і шмагає його нагайкою. Коня підганяє, щоб і пан Євген біг. То мати Ганоччина як закричить:

– Ох, людошки, нашо ви сього чоловіка мучите, що ви з його хочете!..

Як поженеться інший за матір'ю, то вона ледве втекла, а з нею і Ганночка втікала, в бур'янах зашпортовуючись..

А пан Євген тримає образ Миколая в руках поперед себе і біжить за конем, щоб не впасти.

І погнали його так десь на Перетоки. Казали потім люди, що водили-водили його так та й розстріляли і на старих могилах у Перетоках пригребли в канаві. Потім, правда, хреста хтось там поставив.

А коли сестри почули, що його вже нема, то вони ховалися-ховалися, а тоді й надумалися на таке, що...

Заворушився Василько, щось мурмоче крізь сон, й доки Ганночка його заспокоює, спогад перескакує на інше, ближче.

Приходить якогось дня на Ясюкову Етка зі своїм меншим.

– Ганночко, бачиш, німці нас виловлюють, в Соснополі забирають у якесь гето. А то ж, кажуть, смерть. Хай мой Ізю в тебе побуде, з цього боку села ніхто не знатиме, попасе корову. А ми десь знайдемо собі місце да я його й заберу...

Так страшно, так страшно, що не дай Боже. Тож Федь із Степою у дворі, а вона до них притулена – як чужа. Але де ж ти подінешся, не одкажеш людині в такій просьбі...

– Оставляйте, Етко, що вже буде те буде.

Залишився Ізю, не схожий на себе став, присмирнів. Бо вже хлопчак такий, що все розуміє, по хазяйству старається допомогти, з Васильком поколегував.

Спутає Ганночка корову, виведе в кошару, покличе хлопців:

– Диветься мине добре, щоб у шкоду не пошла.

Але де там! Загалуняться чимсь, а корова перестрибне плотик і в Нікейове. Побачить те Нікей, вижене корову і свариться на хлопців:

– Ох, трасця вашої матері! І куди ви дивитесь, щоб вам повилазило...

Воно тієї й шкоди немає. Пастовень недавно скошений, сіно висушене і поношене до клуні, а отава ще тільки-тільки відростає, але що ж ти тому Нікею скажеш, як недогледіли таки корову.

Коли Нікей неподалік свариться, то нічого хлопці й не кажуть, поприщулюються, щоб таки не получить по вухах. А як Нікей відходить, то вже увераються починають:

– І якої шкоди вона йому там наробила! – каже Ізю.

– Ніякої, – погоджується з ним Василько.

– А давай як Нікея не буде вдома, заженемо корову на його пастовень нарошно, – пропонує Ізю.

Василько роздумує над такою пропозицією, йому й хочеться віддячити тому сердитому дядьку, але й матері лячно.

– Мо, не треба? – заперечливо питає товариша.

Той роздумує і погоджується:

– Мо, й не треба. Бо получимо так, що ого! І од Нікея, і од матері.

Хоч руки так і сверблять відомстити, але в Ізювій голові зринає думка, що не в його становищі зариватися.

18.

Сірий похмурий день, мжичить. Ізю з Васильком наглядають за коровою, яка никає в кошарі і шукає соковитішу отаву.

– Дивись, дивись! – штурхає Ізю під бік Василька і показує рукою на недалеку стерню, де походить багато великих гарних білих птахів. – Буськи в ірїй збираються...

– А що таке ірїй, Ізю, то вельми далеко, аж за Ольховиком?

– Хе-е, скажеш, за Ольховиком! Туда, може, тиждень чи три треба летіть.

– Як у Германію, де батько мой?

Ізьо задумується.

– Хто його знає, мо й дальше.

– Ізю, – не вгаває Василько, – а ти був у ирії?

– От дурень! Хіба б я сюди вернувся, якби попав туди? Там, кажуть, добре, всенький рок зими нема.

– І шо, і снегу нема? – дивується Василько.

– А нема!

– Ото їм добре там!

– Кому, буськам?

– І буськам, і всем-всем, хто там живе.

Замовкає Василько і якийсь час хлопці мовчки спостерігають, як лелеки гордовито походжають по стерні, а то котрийсь змахне крильми, відірветься від землі, пролетить кілька метрів, і знову опуститься на неї, щось вишукує своїм довгим гострим дзьобом.

– Ізю, – порушує мовчанку Василько, – а там війни нема?

Ізьо, що думає про щось своє, перепитує:

– Де війни нема?

– Ну, в ирії?

Ізьо задумується, а тоді невпевнено відповідає:

– Нема... А де там той войне взятсь, то ж ирій...

Тим часом хлопці помічають, як з-за повороту дороги вилітає мотоцикл з коляскою, а в ньому сидять троє воєнних.

– Нємци! – шепоче Ізьо і уклякає при землі під кущем лози. – Лягай, ховайся! – наказує Васильку.

Той і собі притискується до землі. Якусь мить вони навіть голови поховали в траву, але цікавість перемагає, позирають крадькома то на буськів, то на німців, що, зупинивши мотоцикла, зіскакують з нього, ноги від довгого сидіння розминають. Прибульці хлопців помічають, помічають і їхній переляк, бо пальцями показують у їх бік і регочуть.

– Ти не забув, шо я твой брат Саша, як будуть питать? – шепоче Ізьо до Василька.

– Не забув, – ображено відповідає Василько.

Один із німців знімає поперек грудей почепленого автомата і довгою чергою б'є по лелеках. Птахи тривожно кричать, знімаються в небо. Але два білих горбочки залишаються на стерні.

Німці прощально махають до хлопців руками, всідаються на мотоцикл і їдуть.

Ще довго-довго сидять Ізьо з Васильком у своєму сховку в заціпенінні, аж поки наважуються встати, підійти до буськів. У хлопців по щоках течуть слюзи.

– Треба їх поховати, – каже Ізьо. – Йдем по заступа.

– За що вони їх? – питає Василько.

– А людей за що? – відповідає по дорослому йому на те Ізьо.

Хлопці йдуть до хлівчика, беруть заступа і повертаються на пастовень.

– Давай отут, под лозою, – пропонує Василько.

– Давай, – відповідає Ізьо.

Василько ще малий, йому й заступа утримати в руках важко, а Ізьо вдвічі старший, то копає ямку, приносить буськів у неї, нагортає горбик землі.

– Тра ще хреста поставить, як хоронять, то завжди хреста ставлять, – пропонує Василько.

Ізьо виламає з вільшинки дві палички, здирає з лози лико, перев'язує навхрест ті палички і втикає в землю. А тоді повертається в той бік, куди від'їхали німці, і махає кулаком:

– Ну, я вам покажу, за все за все.

19.

Старий Гершко помирає так зненацька, що ніхто й не думав, що те станеться. Чогось була Ганночка коло їх хатки, аж чує крик. Як заскує всередину, то бачить, що Гершко на долівці лежить, а з рота тільки піна пре.

– Ой, Ганночко, чи ще вон буде? – питає її перелякана Рухльочка.

– А я хіба знаю, чи вон буде, – одказує на те Ганночка і – в двері. Та бігом стежечкою-кладкою через річечку додому.

– Тату, то ж Гершко умер!

– Тьху, дурне якесь, я ще-но од Гершка йду, celý вечор з Гершком сидимо, балакаємо...

– Йдеть-но побачите, вже Гершка нема!

Да й зосталася Рухльочка сама.

Спочатку, правда, не сама була. Хлопці були, але як війна почалася, десь попрпадали. Ну, Волько то, як мовилося, в Америку виїхав, Авульо залишався коло неї, але його потім забрали німці в Соснопіль, як облаву влаштували. Шийка і Дулик, мабуть, теж там опинилися. Етка зі своїми навідувалася, як ще не повтікали були. А як уже повтікали, то й залишилась Рухльочка сама. Кому воно треба старе? Навіть німці, як наїжджають інколи в село, обминають лавочку, де днює й ночує Рухля.

За тепла ходить селом з хати в хату: то там хтось дасть щось із собою, то там, або посадять за стіл поїсти. Але багато хто боїться і в хату пустить – ще приїдуть та поб'ють, що юдеїв ховаєш...

І на Ясюкову до Ганночки часом приходить. Пригостить її чимось Ганночка, посидять, поговорять та й іде собі. А якось Василько мовить до матері:

– Хай би ту Рухльочку вовки десь у корчах з'єли...

– Да що ти таке кажеш, хлопче? – здивувалася та.

– А як умре, то нам ще й ховать їє треба буде...

А вже як зима прийшла, мороз ударив, то й сидить Рухльочка у своїй будочці, замерзає потроху.

Якось Ганночка до своїх на Кемпу навідалася, взяла кусочок хліба та й украдки, щоб ніхто не побачив, понесла в ту будочку, розщепила руку Рухльоччину, котра й слова мовить уже не могла, та й вткнула в неї.

За днів кілька хтось побачив, що Рухльочка вже нежива, та й дають знати на Березняки Яську – родичу далекому Гершковому. Приїжджає той Ясько воликами, та й вивозить Рухльочку на Груд, де й закопує.

А по тому ще й розказував комусь:
– Таку єє мати, ще й хліб у руках був!...

20.

Той спомин з малих літ, як панів у їх Любимені палили й що сталося по тому, ятрить Ганночину пам'ять, не полишає її.

Попоравши щось по хаті, мати бере її за руку та й до сусідки відводить:

– Євко, хай моя Ганночка коло тебе поседить. А я пойду на город, щось зроб'ю да й приду...

– Хай поседить, – на те їй Євка. – Я сьогодні вдома буду.

Весна хоч і рання, а тепла-тепла, листочки на деревах набубнявіли, травичка в дворі зазеленіла, пробує в ріст піти, бджола якась причепилася до Ганночки, все дзижчить та дзижчить – одігнати не можна. А поза тим дзижчанням – і на вулиці, і в усьому селі – тихо-тихо, наче вимерло село – всі на роботах. Весняний день, кажуть, рік годує.

Грається собі Ганночка тим, що на очі трапиться: то травинку якусь запопаде, роздивляється, то жучок якийсь проповзе – цікаво, куди це він? То з бджілкою гомонить:

– Ай, яка ти погана, причепилася, лети собі десь, медок збирай, – усовіщає її Ганночка.

А тій хоч би що ті усовіщання, знай, дзижчить і дзижчить, здається от-от укусить.

Євка щось вишиває. Коли це піднімає голову:

– Ой, що сьо вони, Ганночко, таке роблять?

Ганночка й собі переводить погляд туди, куди дивиться Євка. А там стежечкою од згарища своєї хати, що на згірку в обрамленні почорнілих од вогню дерев, ідуть пани.

Що воно таке „пани”, то Ганночка не дуже й знає. Чула, як батько казав матері: „Люди вони добрі. Нащо з їх так познущалися...” І вона теж думає, що то люди добрі: їсти щось дадуть, як забіжить, було, до них, і зовсім не сваряться, як в городі щось вирве, морквину яку чи горошину.

На другий день, як зруйнували панську садибу, а пана Єгена кудись поволокли конем революціонери, йшла Ганночка з матір'ю неподалік панського будинку спаленого, бачать: лежить щось. Мати каже:

– Подставка под вазона... А гарна яка!

Коли люди громили-розтягали панське добро, то, хтось, мабуть, загубив чи, мо, й так викинув, як непотріб.

Узяли вони з матір'ю ту підставку, вазона на неї поставили, гарно так стало в хаті.

– Ой, що сьо вони, Ганночко, будуть робить? – перепитує в розпачі Євка.

А панночки йдуть стежечкою до ставу. Які там панночки! Дівчини три йдуть. Галя, Валя і Ганюта – навіть імена їх Ганночка знає.

Перелізають через плотик, що видділяє їхнього города від ставу. Одна нахилилася, щось там довбе, довбе, подає іншим, щось прив'язують на шії, ступають на мостик дерев'яний, що з берега углуб веде, за руки побралися.

То так одна – шубовсть у воду! То так друга – шубовсть!

– О-йо-йой! Людочки, - кричить Євка. – Ратуйте, людочки, сьо ж топляца!

Повертаєся на той Євчин крик Ганюта, що стоїть ше на містку, прикладає пальця до вуст, мовчи, мовляв, махає на прощання рукою – і собі за сестрами бух у воду.

Бачить Ганночка: то лікоть покажеться, то рот покажеться, то нога.... Волосся закручене в одної на голові – то ковпак волосся покажеться. Кипить, кипить, а тоді: бух! Вода зімкнулася. І нема. Тиша.

Аж біжить Оксен, десь узявся... І Назар Касянов, що пас гуси над ставом... Євка кричить... Але що вже тут зробиш.

Не пригадує Ганночка, на той самий чи на другий день їх повитягали. Адамчик Домуньовський повитягав. Вода ще велика була, то вельми кричали-голосили, щоб і сам не втопився. А він запірне, знайде одну та й виносить на берег. Так усіх трьох поклав урядочок на сплавку та й лежать. У волоссі їхньому, в очах сміття...

Їде на коні чужий якийсь, котрийсь із тих, що з пана Євгена знущалися, з революціонерів казали:

– От бачте, вони потопилися, бо їм ставок ще був. А вам усім і ставка не хватить, як прийде ваша пора...

Та й поїхав. Натомість десь узявся своїми воликами Ворона, поскидав їх на воза, викопав неподалік на горбочку в їхньому ж городі яму та повкидав у ту яму і закопав.

21.

Через кілька літ по тому, як пани потопилися, селом чутка розлетілася: прийшли Вороні документи, щоб управляв землею, що залишилася по Рожнерських. Хтось то дав знати ще одній сестрі, Августі, що за живих ще панів у Америку виїхала, що їх уже немає.

Казав сусід Хома, той, що в усіх усюдах побував: і на царській війні був, і в полоні в австріяк був:

– Шоб ви знали, закон у людей таки є, що де ти не живеш, а єжелі спадок остаєца, то маєш на його право...

– Маєш то маєш право, – казали в селі, – але шоб такому босяку те право передавать... Привалило дурню добро...

Воно й так, не був хазяїном той Ворона.

Не лежала душа у Ворони до землі і все тут. Інші з ранку до ночі на нивках гарують, щоб зібрати щось, дітей прогодувати, а він то посеред дня до Рухльочки в лавку загляне, чарку перехилить, то ще в когось знайде закропитися, і де вже йому до сівби-косіння ставати.

– А гонь єї хай возьме, ту роботу, всенької не переробиш, – казав.

Правда, до однієї роботи був таки вдатний. Ще коли живий був, висватав наймитові своєму пан Євген дівчину з Бистрич, сироту якусь, казали, без роду-племені. І пішли у них дітки чи не щоліта. Сміялися дядьки:

– От уже хоч на одне справний то справний!

Як ті діти росли, то, мабуть, тільки їм відомо, але якось росли.

Коли од панської садиби залишилося згарище, то вирив собі Ворона на Залав'ї землянку, настягав чогось із того, що залишилося після Рожнерських, що люди не забрали, та й так собі жив-поживав. Нікому до нього діла не було.

Але умів і любив ще Ворона поговорити. Що мастак був, то мастак на балачку. Пригадує Ганночка, як перші совети прийшли та як збирали на яке-небудь собраніє, то без Ворони воно не обходилося. І так гарно виступає, так уже хвалить совецку власть. Але часом, як добре перебере, то й таке загне:

– Хай живе савецка власть! А ви, четрі полосатіє, землю оддайте!.

Але те було вже пізніше, через літ і літ як отримав Ворона документи на управління землею Рожнерських.

А ще розпорядилася Августа, що, мовляв, продайте той кусок землі, що в Зарудді, і в пам'ять про мого брата й сестер побудуйте церкву. Але де ж поляки будуть будувати церкву! Всі повноваження на ту землю перебрав на себе ксьондз.

Продали вони ту землю, а за кошти придбали в соснопільського пана десь за Ужинцем кілька гектарів лісу. Та нарізали його й побудували тимчасово каплицю. А вже згодом почали зводити мурованого костьола із цегли, яку випалював за Ямками Островський.

– І так село стало будьто-би всуціль польське, – розповідала уже згодом сусідка Євка, коли у довгі зимові вечори приходила до них на посиденьки.

– А Ворона що ж? – допитувався брат Петро.

– А що Ворона, – одказував батько. – І Ольховик за ним остався, і Заруддя, і тут в Любимені трохи землі було... То вон поїде на Заруддя, хтось там йому пляшку поставить да вже й оддасть кілька десятин мов би в оренду. А податок чи платить, чи не платить – хто те знає. Саміє люде платять. І Ольховик роздав людям, і в нас гектар був, чинш платили...

Думає собі Ганночка, що те, може, й спасло Ворону. Бо коли прийшли совети й стали забирають у багатих усе і самих багатих на Сибір одправлять, то Ворона їм заявив:

– Шо? Яки я пан, я землю людям роздав!

А що тут заперечиш, коли роздав таки. Так і zostавили його совети, не стали десь вивозить, як інших.

22.

А ще розповідала Євка на тих посиденьках:

– Еге, ви думаєте Августа за так землю Ворони одписала? Якби то!

Там така придибенція сталася... Знамо, наймитував Ворона у Рожнерських. Шось по хазяйству робив, як тра було, за коньми дивився. А як не було кучера, то й виєжжав з паном куда-небудь. А хлопець був у молодості нічого такий. То вже потом розпилося, розволочилося. Ну і, значить, дело молоде, вподобав вон сю Августу. Якби оно вон вподобав, то ще таке, а то ж і йой приглянувся. Шо тут будеш робить! Одговорювали і пан Євген, і сестри, і чим вже не лякали – а хоч би тобі що. А стидота ж перед такими, як саміє, шо з батраком, видать, придеца породичаца. А тут така штука... Не знаю, хто їм нарав і як у їх те получилось, але одправили вони Августу в Гамерику. А

йому ще й девку з Бистрич висватали... Отак тобі, з твоїм Вороною! Я думаю, коб вони знали, чим закончиться, то й самі втекли б у ту Гамерику. Але хто ж мог подумати, що своє люде одне на одного пойдуть, да бити одне одного почнуть... Пани... Якіє вони пани, такіє саміє, як і ми люде, ну, трохи землі мали...

А те вже Ганночка од батька чула. Хоч і невдатний господар був той Ворона, але собі на умі. Побачив, що із землею, яка дісталася йому від Августи, управлятися не може, то й найняв у поміч хлопця метикуватого з того села, звідки його жінка була. А парубок той грамотний був, щось там писав Вороні, якусь бухгалтерію вів. Часом і батько з ним знався. Як треба було податок за землю орендовану платити.

Грамотний то грамотний, але хто б подумав, що потім такою великою людиною стане той писар. Десь пропав був на кілька літ, а то чутка пішла, що кар'єра в Гутянці відкрив, камінь добував та десь аж у саму Варшаву відправляв. Люди ходили до нього, наймалися на роботу. А як війна советів з німцями почалася, то став «Бульбою». Де не повернись, то все: «Бульба, Бульба». Військо велике зібрав із хлопців з довколишніх сіл...

І Ганночці випало раз чи й два того «Бульбу» побачити. Як прийшла якось до своїх на Кемпу, то сидить у хаті якийсь нестарий чоловік, такий високий сухоребрий дядько, борода руда, вечеряють з батьком і про щось розмовляють.

Не дослухалася, про що вони там говорять, бо батько дуже не любить, коли хтось мішається не в своє, але почула краєм вуха як прийшлий казав:

– Як здобудемо Україну, то з Бистрич зробимо гóрода... Школу гарну збудуємо, щоб нашим дітям було де вчитися, церкву муровану поставимо, народний дім, де буде все українське, вулиці забрукуємо, світло проведемо... Багато що зробимо і в інших селах і городáх...

І дивно було таке чути Ганночці, бо як то із тих Бистрич він буде гóрода робити?.. І хотілося б того гóрода й собі побачити, яким то він буде...

– Ми всю Україну змінимо, вся Україна стане як гóрод! – мріяв гість.

Посидять вони так із батьком, повечеряють, поговорять, та й всідається той чоловік на ровера і їде собі, як ні в чому не бувало. Дядько то й дядько. Але воно не втаїш, хто то такий. Чи хто із своїх сказав, чи сама здогадалася, але знала вже на другий раз, що то «Бульба». Та й який він «Бульба»! То ж Тарас із Бистрич, що у Ворони колись за писаря був!

А як на Великдень приїхали «бульбовці», да зібралося людей чи не все село біля костьола, да вийшов наперед той Тарас, і став говорити до людей:

– Ви добре знаєте, хто я такий. Із Бистрич родом і у вас доводилося бувати ще до війни. Бачу багато знайомих облич. Був, як і ви гречкосієм, камінь у кар'єрах добував. Але нам сьогодні треба не тільки гречку сіяти та камінь бити, а й Україну здобувати, ворогів наших бити. Маємо і від комуністів, і від німців боронитися, бо й то нам не друзі, й то нам не друзі. То я й кажу молодшим: хлопці, йдіть із нами, будете воювати за Україну... А старші пам'ятайте, якого ви роду-племені, що ніхто нам не здобуде держави, як ми самі цього не доб'ємося.

Так порозказував-порозказував, та й поїхали собі. А з ними й кілька хлопців сільських подалося, Марко поїхав, Антох, ще хтось, піддалися на ту агітацію. А чимало парубків з Любименя згодом то до Блися з Переток – «Гармоніста» – поприставали, то, казали, до якогось «Стального», «Хмари», «Черешні», «Чорноти»... Хто до кого, хіба мало її, то української, то совецької партизанки по довколишніх лісах ходить...

Марко ще є, а Антоха під Гутянкою вбили, як бандерівці на бульбівців напали.

Важко збагнути те Ганночці – всі наче б свої, всі балакають, що воюють за Україну, а одне на одного нападає, нищить.

23.

І совецька партизанка заходить до Максимової хати, й бандерівці, й бульбівці, й мазуре... Хто не приб'ється до Переток, то хати не минає. Яюсь так ладить з ними батько, що ніхто на нього зла не тримає.

І хто не прийде-приїде – усім мусить їсти дати. Ще й пляшку на стіл поставити. Посідають та й балакають про все. А Віктор і собі вмощується неподалік, слухає ті балачки.

Та найчастіше «Бульба» до них навідується. Часом приїжджає з хлопцями своїми, а часом і сам. Яюсь на ровері приїхав, то вже Віктор вдовольнився – накатався з його дозволу, що потім руки-ноги боліли так, що ворухнути не міг.

З їх розмов та розповідей батька Віктор знає, що «Бульба» – давній батьків товариш ще по Любименю. Ото як найняв Ворона бистрицького хлопця, щоб той вів йому бухгалтерію, то й заприятелювали вони. Відтоді знаються. Правда, Тарас згодом зайнявся політикою, гуртував коло себе хлопців з довколишніх сіл, щось вони там замишляли, і Максима агітував приставати до них, але той відмовився:

– Не моє то діло воювать з властю, – одказував щоразу, як той заводив мову про це. – Я все більш коло землі ходить звичний.

А то на декілька років зник був десь Тарас, казали бистричани, що нібито посадили полячку його в тюрму, а потім вислали од границі з советами подалі.

А як почалася заваруха між німцями і поляками, то й об'явився знову в своїх краях, знов почав хлопців довкола себе гуртувати. Максим на той час уже давно в Перетоках жив, спочатку у приймаках був, а там і на свою хату з Текльою стягнулися, дітей понароджували, ростили. Але коли Тарас навідався до нього після довгої перерви, то зустрів його радо. Посиділи, погомоніли, проте на пропозицію пристати до січових хлопців Максим знову відмовився.

Не розсердився на нього за те «Бульба» – на той час його вже «Бульбою» кликали, казали, що мав чималеньке лісове військо, котре, як німець пішов на советів, спочатку йменував українською міліцією, нібито приставши до німця, а потім, коли вийшов з-під його власті, – «Поліською січчю» Української повстанської армії. І добре дошкуляв німцю, бо не дарма за його голову той пообіцяв крупні гроші. Але ніхто з поліщуків не поласився на них.

Так було до того часу, поки на Волинь не прийшли галіціанти. Потроху-потроху вони опановували командні посади в новостворюваних загонах української партизанки, перебирали на себе назву повстанської армії, створеної «Бульбою». А після того, як «Бульба» відмовився підпорядкуватися їм, – розпочали проти нього справжню війну.

Знаючи, що до Максима навідується «Бульба», Блись показав якось йому вимогу шефа військового штабу групи «Заграва» – нової УПА «Славути» до відділів «бульбівців». Там писалося:

«Від імені Української Повстанчої Армії наказую:

До 8.9.1943 год.12 – перейти зі зброєю у відділи УПА. По цим терміні вважатиму Відділи Бульби за ворожі та буду змушений силою підпорядковувати наказам Головного командира УПА.

Зголошуватись - місцевість Хмелівка – відділ Негуса...»

– Ото, – дядьку, – передайте своєму другу, хай не грається, бо у нас велика сила і проти єї вон не попре, коли жить хоче.

Максим і передав ту розмову з Блисьом, коли «Бульба» знову завітав до нього.

А заодно і запитав:

– Шо ж ви, хлопці, не поділили меж собою? То ви з більшовиками воюєте, то з німцем, а то вже й помеж собою не ладите?

Задумався «Бульба», аж Віктор, який із-за груби спостерігав за тією розмовою, подумав, що дарма батько питає, бо хто ж на таке буде відповідати?

Але «Бульба», зібравшись з думками, почав:

– Знаєш, Максиме, я тоже часто думаю над тим, про що ти питаєш. І причина всього мені бачиться от у чому. Коли в липні сорок першого року відділи УПА «Поліська Січ» розпочали свою збройну акцію, то галичани заявили щодо неї своє негативне ставлення. А коли й вони побачили, що іншого шляху до здобуття України немає і теж почали створювати свої загони, то непорозуміння виникло в тому, що ми відмовилися підпорядковуватися проводу Степана Бандери і це трактується як прояв отоманії та анархії з нашого боку. Ми вважали, що проголошення ними у Львові української держави за плечима німецької армії без офіційного визнання цієї держави німецьким урядом – це провокація, яка до добра не приведе. Так воно й сталося. І самого Бандеру, і багатьох його прихильників німці заарештували.

Наші непорозуміння поглиблюються й тим, що вони визнають засаду безоглядної диктатури їхньої партії, якій всі мають підпорядковуватися, а ми стоїмо на становищі кровної та духовної єдності цілого народу на засадах демократії, де всі мають рівні права і обов'язки. До того ж нам немає потреби проголошувати українську державу – вона уже віддавна проголошена. Є український уряд, хай у вигнанні, але він є, і йому, а не якійсь бандерівській партії, ми підпорядковуємося. Ми вважаємо, що замість розпалювати міжусобну війну за владу, треба змобілізувати всі сили народу до боротьби із зовнішніми ворогами, створивши для цього міжпартійну раду. Однак наші пропозиції не були прийняті. Тоді ми запропонували: коли неможлива політична співпраця, то давайте співпрацювати у військовому напрямку. Але й

тут не склалося. Тривалий час вони були проти партизанської боротьби, щоб не «розгнівити» німця, що «приніс нам свободу», а тепер почали активно розбудовувати свої відділи, перебирати на свою сторону наші загони, і мати нас мало не за ворогів української справи. Все це пояснюється тим, що, мовляв, якийсь там поліський мужик «Бульба» «виломився» з-під дисципліни, оголосив себе отаманом і хоче бути вождем України, тоді коли саме провидіння призначило на це саме становище тільки Степана Бандеру.

Ми з великою охотою готові підпорядкуватися, але кому? Людям, які починають розбудову держави з диктатури, нищення національних меншин та безглузлого палення їх осель? Україна має грізніших ворогів, ніж поляки. Польський народ все одно існує і як довго він буде в тій же неволі, що й ми, так довго силою обставин він буде не ворогом нашим, а союзником. Сьогодні замість різатися взаємно ми мусимо монтувати один революційний фронт всіх поневолених народів. Гестапо і НКВД того союзу поневолених народів бояться, тому і натравлюють народ на народ...

Ту розповідь Віктор слухає мало не з відкритим ротом. І хоч у ній не все йому зрозуміле, але вперше «Бульба» постає перед ним не просто дядьком Тарасом, хай і відомим командиром партизанів, про якого говорять хто з повагою, хто з ненавистю чи страхом, а врівні з тим справжнім Бульбою, про якого читав у книжці, якому хотілося вірити, за яким хотілося йти.

«Бульба» замовкає, задумується. Задумується і батько. А тоді порушує мовчанку:

– От ти, Тарасе, кажеш про братовбивство... Але ж то війна, як не ти вбеш, то тебе...

– Правду кажеш, Максиме, – продовжує «Бульба». – Як не ти, то тебе. Такий закон війни і нікуди від цього не подінешся. Вбивати мусиш, але вбивати ворога... А коли свій свого, без усякого розбору, без, як то кажуть більшовики, суда і слідства, винен він в чомусь чи ні, ворог він чи ні, дітей вбивати, жінок безборонних... Та ще від того отримувати насолоду, не просто вбити з необхідності, а мучити, катувати людину поки та не сконає...

– Всякіє є люде, поприставали до партизанки, – мовить на те Максим.

– А ми, старшини, що підняли людей на справедливу боротьбу, маємо відповідати за всіх. Щоб ніхто не ганьбив наш рух, наш поступ, щоб був він чистим і чесним.

«Бульба» примовкає, щось пригадуючи, а тоді продовжує:

– Думаєш, на мені не лежить ганьба за те, що кілька десятків слабодухів у Олевську взяли участь у розстрілі мирних людей? Чув про таке? Коли ми створили Олевську республіку, але німці стали вимагати, щоб ми пристали до їх акції по розстрілу юдеїв, то я оголосив про розпуск свого війська, видав наказа, щоб усі козаки розходилися додому і затаїлися до тих часів, доки я не покличу їх знову до зброї. Більшість так і зробила, але одна чи дві чоти не послушали того наказу і разом з німцями розстрілювали юдеїв. А вину на кого поклали? На всіх «бульбівців», на «Бульбу»... Проте я з чистою совістю навіть перед Господом Богом можу сказати: наказа стріляти тих людей я не давав. Більше того, коли ми дізналися про ту акцію, що її готувлять німці, то послали

своїх людей оповістити їх, щоб вони ховалися... Шкода, що вони не повірили, не послухали...

— Але тут ще одну обставину треба враховувати, — розмірковує нічний гість. — Як повелися з нами совети, прийшовши в тридцять дев'ятому? Наші селяни зустрічали їх з хлібом-сіллю, а отримали у відповідь розстріли, мордування в тюрмах, виселення в Сибір, земельку, на яку так тяжко стягувалися, худобу, реманент стали в колгоспи забирати... Не краще себе повели й німці. Проте коли народ стає об'єктом насильства, то він повстає на боротьбу з поневолювачем, а певна його частина вдається до застосування крайніх засобів щодо свого захисту, захисту своїх родин, дітей. Таких засобів, які часто виходять за будь-які рамки загальнолюдських норм моралі. І тоді люди перетворюються у звірів. Здається, що диявол зо своєю темною силою виходить з безодні й опановує їх серцями...

Це трагедія не лише для тих, хто ще вчора мирно жив поруч, а й для всієї нації, де ворогуючі сторони не зупиняються перед будь-якими антигуманними методами.

Звичайно, потім сторона, яка переможе, пропагандивними засобами й тотальним переписуванням чи замовчуванням історії створить вигідну для себе інтерпретацію подій, глорифікуючи себе й усіяко демонізуючи противника. Причому всі, і переможці, і переможені, обминатимуть ті історичні реалії, які не вкладатимуться в їх концептуальне бачення подій. Подій, котрі здебільшого заслуговують на скорботу й каяття...

...В ту ніч ще довго розмовляють «Бульба» з батьком, а Віктор всотує у себе сказане, мов пересохлий мох дощові краплі. І з тої сповіді «Бульби» багато що просвітлюється в голові, стає зрозумілішим.

А його самого Віктор відтоді уже й не бачив, не заходив більше до них. Одні казали, що вбили його бандерівці десь під Гутянкою, коли напали зненацька на штаб, а інші, що вдалося йому з того бою вивернутися живим, ото й подався десь у світі. Коли запитав про те Юрка Блися, то Блись йому відповів:

— Ніякого «Бульби» і ніяких «бульбовцов» немає — все українські націоналісти називаються бандерівцями!.. Запомнив?

... З донесення командира більшовицького партизанського загону в Москву: «12 травня в с. Любимень Соснопольського району українські націоналісти проводили нараду, на якій було вирішено, що бульбовців немає, а всі українські націоналісти повинні називатися бандерівцями».

24.

Листвинці, як ще за мирних часів їхали на базар в Берестя, то теж до Максима заїжджали в Перетоки, ночували. Або як назад поверталися. Правда, тепер листвинці на базар не їздять, їм уже доступу сюди такого немає. Бояться, що поб'ють, як перестрінуть. А батькові, хочеш-не хочеш, а таки треба до Листвина — пашню якусь змолоть, бо муки вже на дні бодні на кілька зачерпів. А на жорнах не накрутиш, та й черга до них а черга. Любо-дорого

було, коли ще не спалили Волькового млина в Любимені – близенько, їхали з усієї округи як до себе. А як німці євреїв позабирали і як Волько зі своїми утік, то млина хтось і пустив за вогнем. Може, ті самі німці, а може, інші... Хіба мало ходять усіх...

Бере Максим кілька своїх мішків пашні, сусід Роман – Юрка Блися батько – попросив і йому змолоти кулик, Віктор всідається на підмогу, й рушають. Будь-що-буде, вб'ють то вб'ють, не сидітимеш склавши руки, голод, як кажуть, не тітка...

До Листвина можна дістатися і так, і так – і з одного, і з другого боку. Батько подумав і каже:

– Давай поїдемо через ксьондзове... Може, ніяке лихе не стрене.

Таки ніхто не перестрів. Приїхали. Але не встигає батько з мельником за стіл сісти, як приходять совети – партизанка їхня. Вони якраз у Листвині стоять. Навіть гутянець один знайомий трапився серед них. Поручкалися, і собі за стіл посідали.

– Чого приїхав, Максиме? – питає гутянець.

– Молоть.

– Пожди до вечора, бо як удень побачить немчура, що дим іде, то й летять бомбить. А ввечері вже змелемо і тобі, і нам.

Так і вийшло. Цілу ніч мололи. Ото вже любота була Віктору – роботи йому ніякої не дісталось, вистачало дорослих, то він у кожен закапелок в млині заглянув, усе роздивився.

Млин – було то диво таке для хлопця, що й не розказати. І про велику круглу бочку з водою, під яку щоразу дрова кочегар підкидає, і про величезний чорний локомотив, що лежить, мов добре вгодована свиняка, і рохкає, а від неї пас іде через отвір у стіні до коша, крутить камені...

А біля коша мельник стоїть, увесь припорошений мукою, тільки очі блищать, та все командує час од часу:

– Засипай!

На ту його команду дядьки піднімають над кошем мішки з пшеницею і висипають у його ненаситне жерло, а внизу, як зійти сходами з помосту, те зерно, перемелене вже, сиплеться білим потоком у великий дерев'яний ящик. А з нього такі ж запорошені дядьки вибирають те мливо у мішки і відставляють у сторону.

До світанку змололи все, що було, погасили вогонь під котлом, щоб німець диму не побачив, сідають гуртом снідати.

– Хлопці, кудюю мине єхать? – питає батько. – Через Ужинець до Косара да на Перетоки, чи сюдою, через ксьондзове?

– Тудюю єдь, кудюю сюди приїхав, – відповідає гутянець.

– А як вийдуть вашіє хлопці да заберуть муку?

– Тебе, – каже, – ніхто не чепає, як ти сюда єхав, ніхто тебе не зачепить, як будеш і назад єхать.

Таки справді ніхто не зачепив.

Терешкова хата стоїть у Залужжі хоч і не на самому березі Случа, але таке місце вдатне, що й куди – хай там яка вода в річці весною чи коли, а до хати не дістає. От і нині Случ вийшов з берегів, хоч і до осені береться – не дарма старі люди кажуть, що вода своє візьме – не було весною, то жди літом чи осінню.

А дощі йшли тиждень чи, мо, й два, розбурхалася річка, запінилася, не річка, а море тобі – од берега до берега залило луг. Хто не встиг копички якої сіна накошеного та нагребленого забрати додому, то й пропало – пішло за водою

І кладки, що на той берег переїжджали, забрало. Весною воно простіше: знають, що буде повинь, то посходяться з села, знімуть настил, самі палі остануться, пройде крига, а за нею і вода – і знову настелють. Але щоб під осінь така вода – то хто ж міг подумати. Зірвало кладки, пішли за водою.

Пізньої ночі хтось тарабанить у вікно.

– А яка там біда в таку пору товчеться, – бурчить Терешко, але встає, виглядає через шибку в темін, а тоді йде до дверей.

Знає, що краще відчинити, бо як вже заповзялося, то спокою не дасть, двері виламає, вікна поб'є, а все одно в хату добереться, ще й домашніх може покатрупить. Хіба раз бувало по селах...

У дворі проглядується військовий з автоматом на плечах.

– Не бойся, старик, розговор єсть, вийді.

Взувається в чоботи-плисаки, бере в сінях весло – здогадується, за якою потребою викликають. Не вперше. Прийде совецька партизанка: "Старик, перевезі..". Прийде українська партизанка: „Дядьку, перевезіть на той бік..”.

– Маладець, старик, понятлівий, – похвалив невідомий. – Нам на тот берег нада.

З темноти виходять ще двоє. Теж у військовому, з автоматами.

Терешко відв'язує човна, сідає в нього сам, а за тим садить незнайомців. Поки пливуть лугом, човен слухняний, і хоч течія зносить його потроху навскоси річки, але за кожним помахом весла все ближчає і ближчає той берег. Але раптом, як випливають на старе русло, човна підхоплює, розвертає вздовж річки і, наче тріску, несе у вируючий вигин Случа. Гребець налягає на весло, та човен його не слухається, крутиться у вирі і... перекидається.

Терешко й не помічає, де поділося двоє, а третій схопився за його рукав і борсається у вируючій воді, затуляючи і його, Терешка, під крутий берег, де пініться з особливою силою. Обпалює думка: „Отам уже буде й капець, стуля не виберешся. Там така яма і стільки коріння...”. І та думка змушує напружитися, рвонутися щосили від незнайомця. Руки того розщеплюються, й Терешко встигає ще побачити, як течія підхоплює обважніле тіло й вода поглинає його.

Терешка вода викидає на берег, мо, за кілометр від хати, живого, а двох утоплеників прибило у лозняки аж під Мокрим. Третього так і не знайшли. Казав зять Семен увечері в черговий свій приїзд до тестя, що з одного

утопленику сумку зняли, то там якісь документи були. Важні документи. І передали їх надрайоновому провіднику. А той подякував Терешку.

26.

Посилає батько в Любимень Віктора:

– Йди до дядька Петра да забери вола.

Петро перед тим прийшов позичив вола, щоб зі своїм спрягти дров навозити.

Забирає того вола Віктор, веде. Як повертатъ на Перетоки, перестріває його якийсь з автоматом. Смеркає вже, не видно хто то. Гукає:

– Ей! Ей!

А Віктор вола по ногах по передніх дубцем періщить, щоб ішов швидше.

А той гукає:

– Віхтор, стань!..

Ну, коли знає його, то треба стать. Та й хіба втечеш...

Аж то сусід Юрко Блись. Бувало, тільки совєцька партизанка з'явиться в селі, то приходить Юрко до Віктора:

– Бери-но запрягай свого вола, а я свого да поєдемо по дрова по сухіє.

Запрягають воли, їдуть у ліс. Заїдуть у глушину, а Юрко йому й каже:

– Ти постой тут, а я поїду пошукаю сухостою... Ниде не одходь од воза.

Еге, не одходь, так його хлопець і послухав. Візьме воли та прив'яже до колеса, щоб нікуди не пішли, і собі назирці за Юрком. А той одійде трохи од воза, та й гукне пугачем. А йому у відповідь: "Пу-гу!". Чоловік кілька вийде. Постоять, про щось поговорять і прощаються. А Віктор тим часом біжки-бігом до воза, відв'яже волів і чекає.

Прийде Юрко:

– Ходив де?

– Не-а...

– А не брешеш?

– Якби я пошов... – показує на волів: – Дивись, як воли посцяли на одному місці, а якби я покинув волів, то вони пошли б...

– Правду кажеш.

Бувало, що після таких їхніх відвідин лісу наскочить українська партизанка на большевицьку, і постріляють трохи одні по одних.

А це вже з рік, може, як Юрко і собі в ліс пішов. І от стрілися.

– Де ти ходиш? – запитує Віктора.

– Батько за волом посилав до дядька Петра, то забрав і веду додому.

– Кажуть, там большевики стоять десь недалеко, шитовці?

– Мо, такіє большевики, як і ти. Хіба розбереш?

– Ну, се то, – каже, – воно і так. Але як будемо сидіть і нічого не робить, то що з того буде? Передують нас большевики.

І тут, як часто це буває з ним, Віктора якийсь бомок укусив:

– Знаєш що, Юрко?

– Що?

– Кидай ти сього автомата да будемо волами їздить!

– А ти знаєш шо?
– Шо?
– Коб мине хто гинчи сказав!..
– То шо було б?
– Больш би вон не казав такого!
На тому й розійшлися.

27.

Збігають дні за днями, а від Етки ні слуху, ні духу. Не казала Ганночка нічого хлопцю, а сама думала:” Немає вже її, забили десь...”

Аж ні, одного гарного сонячного ранку Етка приходить. Розповідає, що у Яська на Березняках знайшли з Вольком і Янкелем пристановище. Каже: «Кругом ліс, корчі, то ніхто й не заглядає. Але вдень то ховаємося на горище, а вночі – у хаті».

Ізьо зрадів, що й не розказати. Крутиться біля матері, заглядає в очі, тулиться до неї. «Що то своє», – думає Ганночка, поглядаючи на свого Василька, й переконуючи себе, що вона нізащо б його на когось не оставила.

А той стоїть похнюплений, от-от розплачеться. За ці тижні він здружився з Ізьом, що й розлучатися не хоче.

– Будь у нас, – просить. – Мамо, хай Ізьо в нас буде...

– А мо, й так? - непевно озивається Ганночка.

Але Етка заперечує:

– Не-не-не, ми поїдемо до своїх. Хай уже разом будемо, будь шо буде.

Розплакалися обидві, обнялися та й віддалилися Етка з Ізьом стежечкою у високому різнотрав'ї.

І довго дивиться їм услід Ганночка, аж поки не сховалися за базюківським бар'яком. Й відтоді не полишає її думка: де то вони, чи живі? Бог знає.

28.

Перестрічає Хома, якого німці настановили старостою в Любимені, Трохима з Мантачок.

– І шо ти тут все ходиш да ходиш? – допитується. – Винюхуєш шо?

– Да я, дядьку, солі пришов поменяць на якусь пашню, єсти нема шо...

– Ну-ну, показуй-но ту соль.

Розгортає вузлик, показує Хомі.

– А дай-но сюди, я подивлюся.

Бере Хома вузлика, зав'язує обережно й промовляє хитро:

– Як власть, я реквізую в тебе сю соль.

– Дядьку, да побойтеся Бога!

– Бог далеко, а власть отута вона, – проказує Хома і йде до своєї хати.

А Трохим, хоч, вважай, і парубок вже – у сльози. Не хоче, а вони самі накочуються, очі застилають.

Навертається на те старий Іван Гончарик, розпитує:

– Чого просльозився, хлопче?

– Мати послала мене з соллю, щоб вименяв зерна якого, бо немає що єсти вдома, а Хома взяв і забрав...

Шкода стає Іванові хлопця, запрошує до хати:

– Ходи-но, хлопче, зо мною, мо, щось придумаємо.

Витягує з-під полика кулик з житом.

– Подставляй свою торбу, – звертається до Трохима.

Той підставляє торбу, зерно золотим ручаєм перебігає в неї.

– Йди, годуй свою матер.

– Дякую, – ледве вичавлює із себе Трохим. – Вік не забуду вашої доброти.

29.

В тихий сонячний день йдуть Віктор з матір'ю в сосняк за могилки глици нагребти, щоб укрити на зиму копці з бульбою, аж тут чують: кулемет – таки кулемет, Віктор в тому вже добре розбирається – деь близьенько зататакав, а потім і поодинокі гвинтівочні вистріли почулися. Дивиться Віктор – біжать два німці, один із пістолетом в руці шкутильгає, в полах довгої шинелі заплутуючись, а другий з гвинтівкою на плечі, підтримує того, що шкутильгає.

– Мамо, мамо! Онъо німци...

А мати второпати не може:

– Шо, га, де?

– Ет, старе, – махає рукою й кидається й собі за тими німцями, оддалік правда, обережно з-за кущів виглядаючи.

– Куди ти, дурню, – пробує зупинити його мати, але де там, цікавість пересилує страх і відчуття небезпеки.

Дошкутильгали німаки до Пашкової хати на Гнилиці, упали під плотом, віддихуються. Здалеку Віктору погано видно, але той, що поранений – мабуть, офіцер, бо й форма якась не солдатська, і другий так вже упадає біля нього, щось розпитує, пробує перев'язати поранену ногу. А тоді поспішає до хати і щосили гамселиць то в двері, то у вікно.

Віктор бачить, як із хати виходить Пашкова Ганька, перелякано вслухається в те, що говорить їй щось німець, а потім кудись вона біжить.

Німці, сторожко озираючись, уможуються за вуглом хати. Через якийсь час у двір в'їжджає парою коней дядько Пашко, разом з німчуком кладуть пораненого на воза, прикриваючи його соломою. Пашко заходить у хату й виносить з неї якусь вдяганку. Німець перевдягається в Пашкові штани, сорочку, свій одяг ховає в солому, обоє всідаються й собі на воза і рушають.

Й аж тоді з'являється із-за клуні Пашкова Ганька. Віктор осмілів, наблизився до двору.

– А куди то вони поехали? – пробує випитати у Ганьки.

А та відмахується, як від надокучливого бомка:

– І преч ти носа всунеш свого... Воно тобі тра?

Звісно, що треба. Як потім потроху-потроху дізнався од людей Віктор, все було так. Німці по селах назбирали худоби і гнали її на Соснополь. Провіант для армії заготовляли. А за Перетоками на нивці у канаві чи то

українська, чи совецька партизанка засіла і давай по них стріляти. Кількох убили, а двоє кинулися втікати.

І одвіз тих німчурів Пашко в Соснополі, де їх гарнізон стояв, і здав, як положено. Мало хто й бачив із селян ту пригоду Пашкову, а хто й знав про неї, то притримувався принципу «Мовчи, глуха – менше гріха».

Але Ганька, мабуть, таки розказала про Віктора Пашку, бо той перестрів його на другий день і спитав:

– То що ти там учора бачив?

А Віктор прикинувся дурником:

– Шо ви кажете, дядьку?

– Де німци поділися, бачив?

– А чорт їх знає. Десь побегли й побегли.

30.

Зачастив Трохим у Любимень: сют-тут та й з'явиться. Думалося, воно хоч і війна, а молоде до молодого тягнеться. То на вечорки до дівчат прийде, то у свято якесь об'явиться. Не обминає і Кемпи, до Гончариків, наче до своїх, заходить. Посадять його за стіл, їсти щось дадуть. А Трохим по-дорослому то про те мову заводить, то про інше розпитує. Коли що скажуть, а здебільшого й промовчать.

Аж одного разу Зося підходить до батька, шепоче:

– Тату, дивіться, що в нього...

А в того наган з кишені виглядає

Бачить те шепотіння Трохим, розуміє, про що йдеться, і каже:

– А ви знаєте, хто я?

– А хто тебе знає, – відповідає йому на те Петро.

– Я партізанськи розвідчик, пришов убить Хому за те, що вон у мене соль одняв.

– Хі-х, – аж руки опустила Уляна. – Шо ти таке, хлопче, кажеш? То ж усе знають, що ти до нас заходиш, німци і нас поб'ють!

– А причому тут ви? – розгубився Трохим.

– Та як-то причому? – дивується Петро. – Скажуть, що то ми навели тебе на Хому.

Замислюється Трохим, обдумуючи почуте.

– Да й Хома не таки вже погани чоловік, – продовжує Петро.

– Еге, непогани, а старостою чого став?

– А я тобі скажу, що нічого такого поганого вон людям і не зробив...

– А доброго?

– Не роби, хлопче, того, що ти задумав, – втручається знову в розмову Уляна. – Не бери гріха на душу. Як вон зло яке зробив людям, то його Бог покарає.

– Еге, поки Бог до його добереться, а я вже тут, – пробує сперечатися Трохим, але вже не з таким запалом, як раніше.

– Як тобі його не шкода, то нас пошкодує, – мовить Петро.

– Вас пошкодую, – здається на ту мову парубок. – Хай живе, поки нашіє не придуть.

З тим і розпрощався.

31.

Ганночка, клопочучись у дворі, розгинає спину й запримічає, як через нивку, від Никейових, йдуть німці. Вона ще їх ніколи не бачила, так сталося, що фронт через їхній Любимень прокотився непомітно, іншою стороною, а тут як жили люди у своїх щоденних клопотах, так і продовжують жити. Були-були совети, а вже, дивись, німець, кажуть, мало не до Москви доходить.

Аж отерпла вся Ганночка, але що будеш діяти, коли пізно й собі ховатися. Лише Василька, що поруч грався, до себе притулила.

– Дивися, оно німці до нас ідуть, – мовила.

– Мамо, – одказує їй на те, – я буду втекать.

– Кудаж ти будеш утекать?

– А я як побегу, да на дедове поле, да до брошка...

– О, – з докором промовляє Ганночка, – бач, яки ти. То ти втечеш, а як німці мене заб'ють тута, чи заберуть, то де ж ти будеш, до кого прийдеш, кому ти треба?

– Е, як таке, то я буду з вами, – йде на поп'ятну Василько.

Лише й встигає Ганночка, узявши малого на руки, зайти в хату, як німці вже у дворі щось по-своєму гелгочуть. А двоє і в хату пригинки вступають, з подивуванням на обличчях розглядають тісню й убожество сього житла.

Один із них, ще зовсім юний русявий хлопчак, побачивши Василька на руках у матері, шугає рукою в кишеню френча, дістає звідти щось загорнуте в кольорову обгортку і простягає Василькові:

– Бітте, бітте, мальтшік! Кушайт чоколят...

Хлопчик запитально дивиться на матір – що та скаже. А що ж вона може сказати, чи заперечити непроханому гостеві. Киває згідливо.

Василько простягає несміливо й свою руку назустріч німцевій і бере те, що його названо чоколятом.

– Кушайт, кушайт, – припрошує німець, – чоколят зер гут!

Не так усвідомлюючи, до чого спонукає той, як інстинктивно, Василько розгортає шелестючий папір і відкушує шматочок темнокоричневої плитки. Смакота, якої ще, здається, ніколи не відчував, розливається в роті, по всьому тілу.

...Так і залишилися в ньому на все життя два яскравих спомини про німців – постріли мотоциклістів у лелек і плитка шоколаду, простягнута русявим завойовником.

Старший тим часом, розглядаючись по хаті, помічає на столі потертого від часу конверта з любими йому німецькими поштовими знаками, бере його в руки, запитально дивиться на Ганночку, мовляв, звідки тут ця дивина?

– Письмо... Од чоловіка... – мимрить та, докоряючи собі подумки, що забула сховати його, коли вчора ввечері, поклавши Василька спати, втомлена-перетомлена за день, витягла з-за Богородиці отриманого листа від Степана,

єдиного відтоді, як пропав десь у світах, і за виробленою вже звичкою, вглядаючись у кожную буквочку, в кожную закарлючку, мало розуміючи, що вони означають, бо ж читати не вміє, усе ж наче поговорила з самим Степаном, наче виповіла йому всі свої образи й жалі, накіпїлі за день чи й роки, відколи пропав у світах.

– Чоловек мой, батько сього малого, у вас, у Германії...

– Яа, яа, Германія, – загелготів німець. – То єст зер гут, зер гут! А потшому ті не ту-ту Германія?

– Нихто мене не бере, не везуть туди, – знаходиться Ганночка. – Я з малим осталася, куда я поеду з їм?

– Яа, яа, – якає знову німець і махає рукою напарникові, мовляв, пішли.

Бачить, як виходять з хати, як щось розповідають тим, що залишилися надворі, як гуртом покидають подвір'я.

Опускається знеможено на лаву, притулює до себе Василька і сльози самі ллються з очей.

32.

Петро з Уляною і Зосею теж у збіги подалися, притулилися в ліску на Удодовій. Поставили воза на галявинці так, щоб од нього проглядалася довколишність, а їх менше хто бачив. На воза накинули рядна, кінці яких звисають по боках аж до землі й утворюють сякий-такий прихисток, куди можна кинути оберемок сіна, залізити й переспати ніч. Але який то сон, коли кожен тріск галузки, кожне шелестіння в кущах нічної птахи чи якогось заблукалого звірка насторожують, переповнюють серця страхом: чи не по їх душі прийшли вже?

Удосвіта, ще тільки засірілося на світанні, прокидається Уляна від якихось непевних звуків. Виповзає зі свого укриття, окидає поглядом довколишність і віддалік у біло-молочних сутінках проглядує постаті.

– Петре, Петре! – трясє чоловіка, що спить на возі. – А хто сьо так пригинки бежить?

Той, мов і не дрїмав, заметушився, заспішив:

– Буди Зосю і втекаймо!

А з молочно-білої сутінковості долинає:

– Правим флангом заході!.. Лєвим флангом заході!..

Хватає Уляна Зосю за руку, на возі лежать клумаки з одежею, але не вони опинилися в іншій її руці, а гладишка з молоком – думала потім, як усе минулося: нащо вона їй була здалася? – й кидається в сторону болота, в очерети.

А Петро вовтузиться з волом, той упирається, не хоче одриватися од паші. Й так шкода його покидати – добрий віл, стільки роботи переробив, а скільки ще може переробити!

Але мусить Петро прив'язати його до вільхи, а сам, уже за примічений нападниками, де нагинці, а де й поповзом шукати власного порятунку. Й коли вже, здавалося, його не буде, утикається в поросле осокою озерце, плюхається в нього мало не з головою і затихає.

І чує тільки тупотіння ніг та голоси «Пся кров!... Тутай мусі биць...». І постріли. Та ще стугоніння свого серця, що б'ється так, ніби має от-от вивалитися з грудей.

Може, ціла вічність минає допоки все затихає. А ще одна вічність минає, як одважується винирнути зі свого сховку, задубілий од льодяної пізньоосінньої води, але втішений, що залишився живим. А тривожна думка крає серце: де Уляна із Зоською, чи сховалися, чи мо?..

А вони за кілька кілометрів, аж під Переспою опинилися, забилися в корчі і пересиджують нападсть. Тільки Уляна раз за разом повторює з плачем: «Вже вола нема... Вже нема нашого вола...» Аж то думка її шпигає: «Мо, сьо й Петра нема?! А мо, сьо й Петра забили?» І заходиться риданням, а за нею Зоська й собі.

Уже розвидніло, сонячні промені пронизують верховіття дерев, висушують вранішню росу, але сліз не можуть висушити,

– Будемо йти шукать батька, – каже Уляна до Зосі. – Але де ж то його шукать!

Вони виходять з лісу на преполосоване нивками і рівчаками, порослими осокою й козником, гало й зустрічаються очі в очі з Петром.

– Вола, я чув добре, – каже Петро. – забрали мазуре. – Я чув, як гнали його...

– А хай йому лихо, з тим волом, – одказує на те Уляна. – Добре, що ти є.

...Од Любименя залишилось попелище. Де ще вчора були хати, стоять обвуглені тліючі зруби. І тільки печі стримлять непорушні, упираючись коминами в небо. Стоять обгорілі дерева, що ще вчора впритул приступали до хат, закриваючи їх од вітрів і негоди. А цієї негоди й самі не витримали.

У дворі Люшків лежить горілиць поколота багнетами Христа і мертвим поглядом дивиться кудись увись. А неподалік, теж неживий, скоцюрбився Люшок.

– Не дивись на таке, – одвертає Уляна малу, що заціпеніла з жаху від побаченого.

Повз тліючі дворища вони пробираються на свою Кемпу. І від їх хати зосталася лише купа попелу та де-не-де чорніють головешки. Лежить обвуглене теля, липа, що росла у дворі, може, сотню років, стоїть обчухрана, з почорнілим гіллям.

Зачувши знайомий людський дух, десь із-за кущів бузини ремигнула корова і те ремигання освітило Улянину душу таким розчуленням, яке, здавалося, ніколи й не проймало її.

– Рижа!... Рижа!.. – гукає вона і кидається за бузину.

Обнімає, цілує Рижу як найріднішу істоту, може, як не обнімала, не цілувала Петра у найжагучіші ночі їхньої молодості.

– От добре, що дідова хата стоїть. Поживемо пока у ній.

Дивиться Уляна: а й справді свекрова хата нечепана стоїть, мов хтось її оборонив. Буде де притулитися...

Не встигає вона так подумати, як то з одного вікна хати, то з іншого шугає полум'я, вогнем береться стріха і вже вся хата перетворюється у велетенське кострище, запалене не знати ким.

– От тобі й пожили, – каже Петро глухим, простудженим од довгого сидіння у льодяній воді голосом.

Його починає тіпати, і з тим тіпанням нічого не може вдіяти, не годне його зігріти навіть палахкотюче вогнище, що своїми безжальними язиками лиже небеса.

У такому напівзабутті він ще довго тицяється від одного до іншого хатнища, що дотлівають, щось ніби вишукуючи, а тоді каже до Уляни:

– Треба йти в Погоню, до людей, до своїх.

Шукає якогось налигача, накидає його на корову, обертається до згарищ, хреститься і рушає. За ним рушають і Уляна із Зоською.

33.

Над Листвином стоїть несусвітній крик і лемент. Горять хати, реве худоба, покинута в палаючих хлівах – чимало її назбирали німці в гурти й табуни, щоб відправити на поповнення продовольчих запасів армії, але немало й живцем підсмажується на пекельному вогні.

Та, власне, не для заготівлі продовольства прибули каральні загони з Житомира, Рівного в ці лісові села – те так, побічно. Великі сили кинуті на упокорення місцевого населення та знищення партизанів, що так дошкуляють окупаційній владі.

...Спецзагін парашутистів, скинутий улітку літаками з Росії, встиг уже обрости місцевим населенням, здебільш поляками, які пристали до прибульців, шукаючи їх підтримки в міжусобиці з українцями, й все активніше дає про себе знати пошкодженням залізничних колій, нападами на залогу в довколишніх містечках, вбивством то тут, то там військовиків вермахту, поліційних сил.

Вивідувачі з Рівного ще декілька днів тому доповіли в загін, що готується така акція і партизани спішно відійшли в глухі ліси, залишивши Листвин, в якому їх гостинно прийняли селяни на постій. Подався з ними й дехто з місцевих чоловіків. Але більшість, з пристаркуватих і немічних, дітвори й жінок, залишилися...

Та ніхто їх із собою й не збирався брати: чи не подумали «батьки»-командири, що з ними станеться, як прийдуть німці, чи байдужими були до їхніх долі, порятувати б свою шкуру...

І от над Листвином стоїть несусвітній крик і лемент, горять хати, реве худоба, покинута в палаючих хлівах, гітлерівці виловлюють людей, хто де заховався, щоб перебути біду, й заштовхують до Геньової клуні, що стоїть на пригорку.

Геньо – добрий господар, то й клуня в нього добра: не одну копу жита міг сховати, не одну копицю сіна на зиму запасти від негоди. Але щоб людей ув'язнювати в ній – то до такого ще ніхто не додумався був.

В сіро-брудній вдяганці наїзники все зганяють і зганяють у клуню од малого до великого, а деякі жінки, що недавно розродилися, й немовлят на руках мають. «Як то їм тут, у такій тіснєві, днювати чи й ночувати буде? – шкодує дехто. – Й доки їх тут триматимуть?»

І тільки коли за бранцями закриваються на засув двері, коли через щілини вони бачать, як наперед із гуртів вояків виступають декотрі з них з якимись трубами, що з'єднані з розбухлими наплічниками, коли із тих труб виринає вогонь і миттю перекидається на солом'яну стріху, лиже - вгризається у вистояний, висохлий за десятиріччя зруб, а дим все більше й більше окутує довколишність, забиває подих – до бранців приходить усвідомлення того, що їх чекає. І дикий, розпачливий зойк виринає з грудей кожного, зливається в одне протяжне виття, що лине, здається, аж до самих небес, так, що чують його у найвіддаленіших закапелках усенького білого світу.

Але те лише здається. Не чують. Стоять прихоськи віддалік, щоб вогонь ненароком не обпалив лиця, мовчки спостерігають, а на обличчях - ні співчуття, ні, тим більше, каяття.

Не чують того стогону-крику і вчорашні постояльці, що кинули напризволяще людей, які їх прихостили, годували й обігрівали...

34.

І в Перетоках теж суцільне пекло.

Німець з автоматом на грудях у зеленій плямистій одежі, якимось аж ніби ліниво виганяє хатніх надвір:

– Век, век, век! – штовхає Віктора, що пробує опиратися.

А надворі зловісний гамір - худоба реве, зачинена в палаючих хлівах, стовпи полум'я виринають то над однією, то над іншою хатою, лунають постріли. Десь із іншого кінця села доноситься жіноче голосіння.

З усіх вуличок зганяють німці й польські поліцаї людей на околицю Переток, до улоговини, зарослої кущами ожини.

Віктор іде поруч з батьком-матір'ю в тому людському тирловиську і йому не дає спокою одна думка: згорить і їхній віл. Зрештою, не витримує:

– Тату, пойдіть скажіть німцям хай випустять нашого вола...

Батько підступає до одного, видно поляка, і каже йому:

– Пойдєть отам у хлєве стоїть вол, да забєрєть, да бєдє вам мнєсо. Вон жє ж гладки.

– Дзє тє єст?

– Оньє тамо, в стодолі, – показує батько рукою.

– Добжє...

Надбігає трошки, а потім зупиняється, махає рукою і повертається назад.

– Тату, та ж вон не випустив вола, – знову Віктор до батька..

Підступає батько до іншого. Той уже по нашому балакає. Каже:

– А дє?

– Оньє там, у клуні, я пойду покажу..

– Не одходь од людей, бо заб'ють, – зупиняє той батька, а сам таки йде до клуні, відчиняє двері і виганяє вола надвір. Наляканий ревиськом і пострілами, віл кидається убік і зникає в недалеких кущах. Його рятівник знімає з плеча карабіна і стріляє в стріху. Віктор бачить, як з-під стріхи їхнього хліва вихоплюється димок, потім він більшає й більшає, з'являється полум'я і в якісь хвилини воно охоплює і клуню.

Біля ярка на бричці, щоб його видніше було, стоїть офіцер, щось вигукує по-своєму. А перекладач, що прилаштувався поруч, пояснює:

– Пан офіцер каже, щоб кого він назве із списку, виходив наперед...

Але кого не оголосить офіцер, а за ним і перекладач, то ніхто не відгукується, він або в бандерівцях, або в бульбівцях, або в совецьку партизанку пішов.

– Чому не виходять? – запитує офіцер у старости села Пашка.

– А вони на хуторах живуть, – пояснює той.

– Гут, гут, – каже офіцер і тоді показує рукою то на одного, то на другого, що стоять у гурті, уже поза списком.

Ті виходять, перелякані, мовчазні. Дорослі, підлітки, діти.

– Айн, цвай, драй... – рахує офіцер.

Неподалік, над самим ярком, порослим шипшиною і всяким іншим дряпоштаном, німці поставили кулемета. Коло нього напівлежить солдат, щось ковтає із пляшки і закушує білим хлібом з маслом.

Віктор уважно стежить за ним, щоб не прогавити момент, коли той почне стріляти. Ще на підході до натовпу, батько йому сказав:

– Ти добре дивись, падай до того, як почнуть стрелять, то, може, зостанеся.

От хлопець і взяв собі в голову: треба дивитися на того, що з кулеметом, щоб як почне стріляти, лягти, а всіх поб'ють да вони на нього впадуть, да й так він останеться.

Аж тут з високого чистого неба якийсь гул чується, а за ним і літак німецький об'являється, кружляє над селом. А тоді сідає на пастовні і хтось виходить з нього, йде до гурту. Офіцер з перекладачем і собі прямують назустріч прибульцю. Зійшлися, про щось балакають. А Вікторові в тому німцеві, що прилетів, щось знайоме видалося, ніби десь він його вже бачив.

І Пашко, зловивши на собі Вікторів погляд, підморгує йому, мовляв: "Впізнав?" Упізнав, ще не вивітрилось з голови, як втікав на Гнилице до Пашкової хати отой німець, що прилетів тепер на літаку, а потім Пашко їх із солдатом кудись відвозив.

Підходять до гурту, щось гелгоче прибулець перекладачеві, а той і звертається до людей:

– Якась у вас в селі є душа спасенна в Бога, – каже. – Остається ви всі живими, і село ваше дарма палили. Більше вас чіпать не будуть. Пан офіцер так сказали... Розходьтесь по домах, в кого зосталася хата, а в кого нема – їдьте в ліс, ріжте дерево, тешть і ставте нові хати.

Люди, почувши те, боязко, чекаючи пострілів у спину, з недовірою тягнуться в село, а Віктор, як приворожений, продовжує спостерігати за

німцем, що сидить за кулеметом: чи не стрілятиме? Не стріляє, тільки, схиливши голову на руки, заціпеніло дивиться, як віддаляються люди.

Казали потім хлопці з села, як над усім тим розмишляли, що німцям за кожного убитого платять гроші, і не окупаційними, які випускають у Рівному, а справжніми дойчмарками. Як тут не пошкодуєш, що не вдалося розжитися на них...

Поговорювали ще, що той офіцер, що прилетів літаком, був якимсь родичем самого гауляйтера Коха, що з Рівного управляв усією завойованою Україною. Бо де б він того літака взяв, щоб у Перетоки прилетіти, і таку власть, щоб карателі його послушали, відступили...

Іще пообіцяли тоді німці перетокцям, що як у кого що згоріло, то хай складають списки, приходять у Соснопіль, то все оддадуть.

І хто пішов, то й справді віддавали, й воли віддавали, й корови віддавали, й вози. В інших селах забирали, а їм віддавали.

35.

Хто й кого тут доганяв – те укрите давниною. Все Погоня й Погоня, з діда-прадіда. Але так уже пасує назва цієї лісової місцини неподалік Залужжя до нинішніх подій, коли сусід за сусідом погнався, щоб відплатити один одному, а спитай його за що, то й не відповість толком. Гарували обоє на цій піщаній убогій земельці, в гості на чарчину один до одного ходили, як траплялася якась причина, на забави хлопці й дівчата збиралися разом, одружувалися, кумувалися. Не без того, щоб не сварилися – бувало все, як поміж людьми буває. Он і брат на брата часом іде, хоч то рідна кров... А тут закрутилося-завертілося... Хто перед ким завинив, які високі чи ниці помисли подвигають кожним – те Ганночці осягнути важко, а спокутувати випадає. Горять-палають села й хутори, ллється кров і мужицька, й мазурська, і не проглядається тому кінця й краю Повиганяла лиха доля тих, кого обминули куля чи багнет, з домівок, з дітвори, меншою і більшою, з худобою яку хто встиг прихопити, з с्याким-таким хатнім начинням. А є й такі, що вирвалися з голими руками, в чому були, аби душу свою спасти, і вже тут, у наспіх облаштованих куренях, їх прихистили, пустили до себе родичі чи сусіди, що подалися в збіги раніше.

На дідизну втікали з лісів, поближче до своїх, до Залужжя, в надії, що тут знайдуть розуміння і захист.

Ганночка з Васильком теж прибилася в Погоню. Недовго й напитувала своїх, одразу, як побачила людське тирловисько, їй показали:

– Онь тамо твої зостановилися... І батько, і Голька, і Марта зо своїми семнями...

Зустріли радо, з плачем. У батька теж сльози на очах виступили:

– А я вже й не думав, що вас побачу, – витиснув із себе, обнімаючи малого. – То шо, Васильку, пойдеш до деда в курень?

Очі Василька розбігаються од дивини – скільки тут куренів понаставлявано! Та й курені не такі, як вони зі старшими хлопцями часом,

пасучи корів, робили: наламають гілля, понакладають на один та на другий кущ – от тобі й схованка. А тут курені великі, мо, й десять людей сховається. Від них пахне, аж дух забиває, свіжонарубаним сосновим віттям-лапами, що густо-густо понакладуване на збиті, як кроква, жертки... Що таке кроква, Василько добре знає, розпитав у діда, вперше побачивши у того в руках, – то така штука, щоб землю мірять. І в самому курені земля попід боками хвоїною устелена, тільки вже дрібнішою, щоб обрубки в боки не муляли. А поверх неї і сіна, і радюг сяких-таких накидано.

Посередині куреня – земля гола, нічим не прикрита, а над тою місциною уверху дірка, небо просвічується. Василько вже готовий запитати в діда про ту дірку. Але той сам випереджає його:

– На-но тобі сьой черепок, да побежи до тьотки Гольки чи Марти, хай жару дадуть...

Їх курінь поруч і Василькові не треба довго шукати.

Тітка Голька заводить його у свій курінь, де посередині тліє вогнище – полум'я немає, але вугіль ще аж червоний, бере з його рук горщика, нагрібає присмаленим патичком той жар і віддає хлопцеві. Він обережно, щоб од тепліючих стінок горщика не попекти рук, біжить до дідового куреня. Той забирає в нього його ношу, висипає жар на землю посередині куреня, підкладає на нього сушняку, спочатку тоншого, а потім і товщого. Схоплюється вогонь, спочатку несміливо його язички облизують гілки, а потім набираються сили і вже жеруть і жеруть усе, що не кине в них дід. Навіть сиру іглицю. Тільки дим виринається стовпом через дірку в курені і, зливаючись з димами з інших куренів, розсіюється, зникає десь у чагарниках. Але Василько того вже не бачить. Зігрітий вогнищем, він умощується на рядні, йому тут добре і затишно. «І чого цих збігів так боялися мати? – думає собі, поринаючи в сон. – Не такі вони вже й погані...» .

36.

А на другий день і Петро з Уляною та Зоською в Погоню приходять. І корову приводять, що в бузині перебула погром полячків. Курінь поруч і собі облаштовують. Живуть, як і все село, що тут опинилося, живе. Зося з Васильком корову неподалік пасуть, добре, що доїться ще, молока чимало дає, вистачає для малих і дорослих. Дід Іван, коли втікав, то прихопив на воза кулик муки – мають з чого затерки зварить чи млинців напекти. Ганночка з Голькою і Мартою якихось зелениць чи підзеленоків з-під глици навігрібають – і є чимсь живота задурить, щоб не бурчав голодний.

Батько усе волами клопочеться, як за малими дітьми ходить, та шкодує, що паша вже миршавенька, не напасаються, а далеко від табору не поженеш – страшно. А Петро шкодує за своїм волом і з Гольчином Оверком то наче уже й без діла сидять – чим тут займешся чоловікові, хіба насторожі бути, щоб нападники не застали зненацька.

Журиться Марта:

– Як би там не було, а вам то добре, що все коло гурту, а де то мой Яков з детками?..

Яків її із-за ріки, з Миратина родом, але так уже сталося, що приїжджав якось на ліси по дрова, побачив Марту і вподобав. Заслав сватів, а вона й не комизилась, тільки на поля не схотіла йти. Звели собі хатинку в Любимені, народили й ростили двох хлопчиків. За якийсь тиждень до погрому зібрався додому в Миратин, матір провідати, бо переказували люди, що захворіла. А хлопці й собі за батьком ув'язалися – і ми хочемо до діда-баби. Не перечила. Коли б знаття, що таке закрутиться, то й сама пішла б!

...Виплакала, вимолила Марта свого Якова. В якийсь із днів з'явився він в Погоні. І хлопці, розповів, живі-здорові, чекають матері. Марта хутенько збрала своє манаття й вони з Яковом пішли на Миратин. Припрошував Яків і тестя з усіма своїми, але ті подумали-подумали й вирішили зостатися. Де-то той Миратин, а тут свої люди, якось воно буде.

– Ну, як знаєте, – аж обидився Яків. – І ми вам не чужі...

За якийсь тиждень по тому таки й справді стали шкодувати, що не послухались. Узялися холодні тягучі дощі, що не виткнешся з куреня. А не будеш же в ньому денно й нічно сидіти, треба й корову, волів погодувати чимсь. І для себе щось припасти. До того ще й Петро зліг у гарячці – простудився од сидіння в льодяній воді, коли втікав від поляків. Поїла його Уляна всім, що було під рукою, хто які трави раяв, а не помагало. Бухикав на весь ліс, рвав собі груди кашлем.

37.

Може, хіба тільки одному Василькові втіха, що за тими тягучими дощами дід Іван має час із хлопцем потеребенити. Сидять собі старе й мале коло вогнища, дрова із сухляка підкидають, а дід чергову байку бає:

– Поехав я якось у лес по дрова. Аж тут вибегає вовк. Сев попереду волів і не вступає з дороги. Воли назад. Але ж мине у лес треба, а не з лесу. «Не, – думаю, – чи вже таки з сокорою я не дам тобі раду, неправда!». Прив'язав волів до гольшини, вирубав кийка і на вовка... А той сидить, як укопаний, і не стенеца. Отут мене вже й страх пройняв. Хай тобі лихо, думаю, з твоїм вовком. Завернув волів додому, а вони бегом бежать. Та з того серця як пошпурю позад себе сокирою в того вовка: «Ух!». Вовк узяв ту сокиру в зуби й побег у лес.

Через якісь там час поїхав я на базар до Берестя й попросився до одного чоловіка на ноч. Зайшов до хати, дивлюся: лежить моя сокера под лавкою.

– Де ти її взяв, то ж моя сокера? – питаю.

– А, то сьо ти був? – одказує. – А нащо ж ти на мене нею кидав. Кинув би краще хліба, бо я їсти хотев. Але й сокера в хати пригодилося...

Аж рота розявив од тої байки Василько.

– Деду, а хіба людина вовком може бути?

– Ого, ще й яким вовком людина буває! От якось...

Але чергову байку не встигає виголосити: в розмову втручається Уляна:

– Тату, нащо ви такіє ляки малому розказуєте?..

Вже як морозець починає прихвачувати ту сльоту, то й зовсім терпець уривається. І люди потроху шукають десь надійнішого пристановища, правда, Залужжя обминають – непевним уже село стало, поляки й до нього часом добираються. От і їдуть в поля, де хто яких родичів має чи знайомих, просяться перебути негоду.

– Знаєте шо, дети, – каже одного дня дід Іван своїм, – тра й нам рушать, бо тут житки не буде. Маю я знакового на тому боци реки, Терешка, шо до млина не раз привозив молоть, чи вже ж не приме хоч детей? А не, то до Миратина будемо доставатись, до Марти з Яковом.

Ніхто йому й не перечить, перемерзлися всі. Кидають на воза клумак, під руки виводять Петра з куреня й уможують між вотринами на соломі, Василько з Зоською теж сідають, корову позад воза прив'язують і рушають.

А вже за якусь годину воли дотеліпалися до річки, хоч моста через неї й немає, але лежать кладки широкі, шо возом можна проїхати – залужанці спеціально такі робили, щоб із луку й сіно можна було привезти напрямки, не даючи доброго гака через Майдан, і на базар у Соснопіль чи Берестя з'їздити.

За кладками, через луг переїхавши, прямо на Терешкове обійстя вбиваються, шо примостилося на високому березі. Зараз, коли річка у своїх берегах тече, то воно наче й оддалік од води стоїть, а як повинь розіллється та луг затопить од краю і до краю, то Терешко наче на березі моря живе. Випадало якось Ганночці, коли на Великдень до церкви приходила з матір'ю, те бачити. Мати з церковного пагорба показували рукою на гурт даленіючих дерев, шо ледь-ледь проглядувалися за тим морем:

– Отам Терешко живе, шо то до млина приєжжає і до нас заходить.

Несподіваних гостей Терешко зустрічає не те щоб радо, але з розумінням.

– Заєжжай, засжжай, Іване, до двору. Аякже ж, де ж поденетесь. Яюсь будемо.

І від тих його слів на душі теплішає, шо прихисток якийсь знайшовся.

38.

Не йде Максим у Соснопіль до німців щось випрошувати, як спалили ті село.

– А хай воно западеться, щоб я йшов до їх, – каже Теклі, коли та посилає. – У когось заберуть, а мене дадуть... Як я тим людям в гочи дивитимусь, як стрену?

Хоч хата їх і не повністю згоріла, але попросилися вони якийсь час перебути, поки в порядок приведуть, до материної сестри Півоньки, шо в Гадячеві сидить. Її Галіна за сусідським Юрком Близьом замужем.

А тут ще й батько ні з сього ні з того на тиф захворів. Так уже мучився, шо думали – не буде. Але потроху поправлятися став.

А то якось приходять в Гадячев мазури, Фелько і ще декілька, шо до совецької партизанки пристали.

– Так, Maxim, jak chcesz, wystarczy już odsypliyatys. Jeśli jesteś już zdrowshyy, a następnie iść z nami. (Так, Максиме, як хочеш, досить уже одсиплятись. Коли ти вже став здоровший, то підеш з нами.)

Що зробиш... Каже батько:

– Пойду.

– W pyroutshe napyetschye hlyeba, że pshyydzhemy i zabyezhemy (На післязавтра напечете хліба, то ми прийдемо і заберемо).

Прийшло те післязавтра. Прийшли й полячкї.

– Забирайсь...

– Воля ваша.

– Nie bój się, mała rozpiętość, a my odejść. (Не бійся, пошиєш трохи у нас і ми тебе відпустимо).

– Добре, – каже батько.

Так і ходив він по Березняках, по Мантачках і шив чоботи для польської партизанки, і для совецької. А через тиждень чи два і справді відпустили.

Повернувся батько в Гадячев, а на другий день знайшли його біля колодязя, поколотого штиками. Казав комусь Блись: "Щоб знав, як з мазурами водиться". Донесли те матері, а вона до небоги Галіни з прокльонами: "Щоб твому Блисю те, щоб йому це!". Навіть уже й до церкви в Перетоки привезли одспівувать батька, а вона кляне й кляне.

Одкликає якийсь чужак Віктора, в селі він його ще не бачив, і питає:

– Хто сьо таки?

– Батько.

– А хто його забив?

– Ви.

– Іди скажи матері, що мазуре забили.

– Я то скажу, але забили ви.

– Будете говорити не те, що треба, то й вас поб'ємо.

39.

Хата в Терешка чимала, з кількох кімнат, бо добрим хазяїном колись був, та й четверо дівчат мав, то будував з прикидом на майбутнє. Але хіба знаєш, як судьба поверне. Одна з дочок померла ще маленькою, а інші повиростали, та й побрали їх хлопці з ближніх і дальніх хуторів. І zostалися Терешко зі своєю Варкою, вважай, самі.

Для прибульців вони виділяють найбільшу кімнату. Жінки й діти в ній розміщаються, та ще хворий Петро. А батько з Оверком у клуні ночують. Хоч і не панські тобі покої, але все ж не те, що в лісовому курені. І обігрітися в хаті можна, як змерзнеш, і обсушитися, як змокнеш.

А їсти на увесь кагал за хатою на вигоні варять, бо де в хаті розвернешся.

Подивиться на те побутування Варка і зітхає:

– Ах, люде, люде, як мине вас шкода, що у вас хати нема...

Оверко за своє звичне швецьке ремесло береться, якого його колись навчив Максим. Терешко, знаючи, що той до шевства здатний, і чи не всю округу обшивав-узував, витяг із якогось закутка лапу, знайшов молотка, льону з горища дістав, щоб дратву зсукать, і попросив полагодити старенькі чоботи,

що вже їсти просили. Не довго й марудився Оверко над тими чобітьми, руки радо робили свою звичну роботу так, що Терешко залишався нею задоволеним.

Попідшивав, попідбивав узувачку Оверко і своїм. А тут, дивись, і сусіди з поближніх хуторів прочули, несуть, і собі просять щось поремонтувати. Той вузлик гороху дасть чи квасолі за те, той кусник сала запропонує чи ще чогось. Спочатку Оверко віднікується, не хоче брати, але Терешко насварився на нього:

– Удома тобі ж платили, то чому тут не приймаєш плати? Що єстимете, як не будеш брати?

40.

Петро потроху оклигує. Вийде з хати, сяде на призьбі і видивляється щось у своїй далекій заслужанській лісовій стороні.

Хоч і сумно за усім пущеним там за димом, хоч і тягне додому, хай і на пожарище, але жити якось треба й тут. А де ж подінешся?..

Через тиждень, може, чи й менше, коли пізньоосінні сутінки ще не впали на довколишність, в'їжджає на подвір'я підвода з парубками. Веселі хлопці, видно, в настрої гарному, жартують, підсміюються один з одного. Зіскакують з підводи, вітаються з Терешком, скося позиркуючи на квартирантів.

– То своє люде, з Любименя, од мазур повтекали, – намагається пояснити їм Терешко.

Але хіба вони й самі не знають? Чи раз стрічалися то в церкві, то на якихось бесідах... Он той, чорнявий, Семен з Юзеповки, старшу дочку Терешкову держить, а отой Петро Сичовий... Якось на одному весіллі була Ганночка з ним. Інших хоч і не пам'ятає на імена, але обличчя теж знайомі.

– Тату, – каже Семен, – нам би повечерять, зранку нічого в роті не мали.

– А так, – відповідає на те Терешко і разом з Варкою йде готувати щось на стіл.

Хлопці всідаються хто де в очікуванні вечері, перекидаються словом то з Оверком, то з Петром. Говорять про погоду, розпитують, чи довго тут збираються бути й куди подадуться. Спочатку спокійна, розмова поступово набирає гостріших тонів.

– То що, – допитується Семен, – пошкодували вас вашіє мазуре?

– А якіє ж вони нашіє? – дивується Оверко.

– А чиє ж? Повезеш молоть до млина, то попостоїш у череді поки змелеш. За мазурами не доступися.

– Що ти таке кажеш, Семене, – пробує заперечити Оверко. – Хто перши приїхав, той і став у чередь..

– Еге, розкажуй комусь, а я то бачив... А ти чоботи кому шив? Оно мазурам..

– Ну й видумаєш ти, – знову за своє Оверко. – Приносили, то й шив...

41.

Наїзди Семена з хлопцями стають частішими й частішими, а розмови гострішими й гострішими.

– Перебить би вас усех треба було б, – не раз кидає зі злістю Семен, – щоб не позорили українців...

– Та чого ж ми позоримо? – дивується Петро.

– А того, що прислуговуєте полячкам, робите на них. Через таких і України нема.

– Чи ж ми щось погане робимо, жить якось треба, дітей годувать. Ну пошис Оверко чоботи мазуру, то що тут такого?

– От-от, я й кажу, що через таких Україна то под поляком, то под советом.

– Чи я знаю через кого?

А Оверко вже шис чоботи й хлопцям приїжджим, то одному, то другому, молотком тільки бах та бах.

Просить Петро свого тезку, Сичового Петра, з яким якось легше говорити, прихильнішого начебто до них:

– Хлопци, що ж ми винніє, не чепайте нас...

– Ну ви ще у нас на завищенні, а Оверка то вже тільки уничтожать треба, бо вон чоботи шив оно мазурам, а мужикам не, – одказує той.

42.

На Варвари Стаська Панасового, що знайшов притулок у Зота над шляхом, як на Мокре іти, забрали. Приїхали підводою із Залужжя і забрали. Був хлопчик у нього малий, Саньо, то біг-біг за підводою, вищав-вищав, і Грипа, мати його, бігла-бігла... Грипу копонули ногою, хлопчика копонули... Так перелякався хлопчик, аж захворів, послабував-послабував декілька днів та й помер.

Вже й Гната, Ганьки Луцишиної, що колись був прапорщиком за царя, забрали, і дочку його забрали...

– Треба, детки, втекать нам, – коли не було поблизу Терешка з Варкою, заводить мову батько.

– Мо, на Миратин, до Марти? – чи то стверджуючи, чи роздумуючи починає Голька.

– А там нас хіба не достануть? – і собі запитує на те Оверко.

– Де не поткнися – знайдуть.

– А я б пошла додому, що вже буде, то буде. – і собі встряє в розмову Ганночка. – Як заб'ють, то хоч удома.

– Не тра було сюди нам іти з Погоні, – додає Оверко. – Через лес було б рукою подать до дома.

– Еге ж, таки розумни тепера, – кидає докірливо Голька.

Через якийсь час по тій розмові підходить до Ганночки Оверко:

– Знаєш шо, Ганночко, ми-то завтра зранку будемо втекать із Голькою. А ти оставайся. Кому ти треба з малим, мо, не зачеплять. А як будемо все разом іти, то одразу половлять...

Заходиться серце в Ганночки, розпач такий огортає, що хоч криком кричи. Пригортає до себе Василька, заходиться плачем. Помічає те батько, підходить, гладить, як маленьку, по голові:

– Ну не треба, не реви. А бери-но свого хлопця і йди потихеньку, а ми вже якось тоже поспробуємо вибраща.

Зодягається, взувається в що має, кличе Василька, ув'язує його в опинанку, просовує поміж хлопцем і вузлом голову, вмоцнувавши ту ношу на обох плечах, щоб не вивалився, і ступає з двору. А тут як на те Терешко.

– Куди ж то ти, Ганночко, зобралася? – питає.

– Пойду до Залужжа до тьотки Насті, мо, якої капусти возьму, да, може, якого борщу зваримо...

А думка в голові інша: «Заре коли пойду, коли пойду, то кудись доб'юся, десь, мо, в яке село доб'юся... А мо, й додому... і правда, тра додому добираться... Хоч і темно, а якось долезу з сім дитям...»

– Е-е, як ти зобралася до Залужжа до тьотки, то сама перебежи, а дитя покинь тут... Нашо ж дитя тягти?..

– Еге, дядьку, а як мене там мазуре зловлять да заб'ють, а моє дитя треба вам? Будете моє дитя глядять?

– Воно то й так, – мовить на те, роздумуючи, Терешко. – То бери й дитя.

43.

Морозець причавлює, але вона того не відчуває, навпаки, спина милом взялася поки бігла через луг та кладки переходила. Василько спочатку попхикував, але коли прикрикнула на нього, то й затих, а тоді й заснув, спокійно посопуючи в такт ході.

Село німує, жодна людина не трапляється назустріч, але те Ганночці на руку. Отак попідтинню, поза кущами добирається до тітчиної хати.

– Ой, чо-сьо ж ти до мене зайшла, – мало не голосить тітка Настя, – то ж нас придуть да заре заб'ють або повесять усех, як хтось докаже, що сьо ти сюди зайшла... Мо, єсти хочеш? – відразу без передиху перепитує Ганночку. – Чи, мо, хлопец хоче? Я бульбу якусь варила...

Із-за печі визирає Марійка з малою Ганьою на руках, що вередує, не хоче засинати. Марійка з цікавістю розглядає тітку Ганночку і Василька, який, звільнений із свого заплічного сидіння, розминає затерплі руки й ноги. Діти хоч і знаються, але стрічаються не часто, а як почалася ця заваруха, то й поготів.

Ставлячи на стіл паруючу картоплю та квашені огірки, тітка не вгаває:

– А мой рибу ловить пошов на речку... Казала йому: таке верем'я, таке верем'я, що хай би та риба запалася... Але як подумаєш, то й добре, що принесе шось...

Чи встигли щось там укусити, чи ні, як у дворі заторохкотів віз по храпі: тара-ра-ра... І в хату вскакує батько:

– Бери дитя да сядай хутчей на воза!

А Настя тим часом нишпорить в кухрі і простягує якусь дитячу сорочечку:

– На, возьми для малого...

Ганночка дякує, цілується з тіткою, бере дитину на руки і миттю вилітає надвір, на воза плюхається.

Убиваються в ліс уже в сутінках. Зігралися Ганночка з Васильком у сіні, опинанкою накриті, переляк потроху вивітрився, на дрімоту потягнуло. Аж тут ні з того ні з сього зривається стрілянина. Та така, що аж листя пожовкле, ще не всюди опале, на дубах шелестить та кулі, здається, у лапатах соснах заплутуються.

– Тату, що сьо таке? – злякано питає Ганночка.

– А гонська його мати знає, – спересердя одказує батько, щосили потягуючи дубцем волячі спину. Ті прискорюють ходу, але й колеса торохтять гучніше по корінню.

Здається Ганночці, що торохкотіння те на весь ліс чути, що воно стрілянину пересилує й по ньому нападники наздоженуть їх.

– Тату, кидаймо сіє воли, кидаймо сього воза тута... Вони нас доженуть да поб'ють у сьому леси!

– Еге, хитра яка, а куди ж ми без волів сіх...

Притихла Ганночка, не чіпає більше батька, знає, що йому воли ті значать, бувало, за дітьми так не дивився, як за волами.

Зіщулився, злякано притулився до матері й Василько, наче й він своїм дитячим розумом усвідомлює, що тут діється. А хіба не усвідомлює? Хіба не набачився за свої малі роки такого, що його б і столітньому дідові не знати...

Стрілянина, як починається раптово, так раптово і згасає. Тиша залягає, але не принесе вона полегшення, здається, що от-от усе почнеться спочатку, що вийде хтось із темені, перепинить їм дорогу і вже нікуди од нього не подінешся.

... Приїжджають на окраїну свого Любименя, що Проходом зветься, до Гната Прапорщика хати. А страх не покидає, бере ще сильніше. Каже батько:

– Сьо ж просто будуть єхати сюда, до сеї хати, як доганять будуть... Єдьмо в той бок, до Семенів..

Приїхали до Семенів, але й тут місця не знаходять собі. Хоч хата й неспалена стоїть, а осісти в ній боязно.

– Знаєш шо, – каже батько, – на Базьковой у Лексейка клунька була, мо, не спалили, єдьмо в ту Лексейкову клуньку.

Через пожарища, сніжком притрушені, дісталися до Базькової. Клунька таки стоїть. Не спалена. Аж на душі полегшало.

Поки батько випрягає волів та заводить їх у клуньку, щоб ніхто не помітив, що вони зупинилися тут, Ганночка вносить туди й Василька, кладе в солому, укутує опинанкою й собі прилягає біля нього.

Батько кидає оберемок сіна волам і теж прилягає – заривається в солому.

Як вовтузилися, ходили туди-сюди, то ніби й зігралися, а як затихли в спокої, то й мороз почав підбиратися, сильніше проймає. Першим заскиглив Василько:

– Мамо, я змерз, накрийте мене...

Притулює до себе, намагаючись зігріти своїм тілом, сама дрижаки ловлячи. Ворочається, шурхочуши соломою та покректуючи, батько. Не витримує зрештою:

– Знаєш шо, як тут змерзнуть, то єдемо на Березняки, будь шо буде.

– Єдьмо, єдьмо, – погоджується Ганночка. – Поб'ють мазуре, то хай уже поб'ють!..

І те рішення наче аж якусь полегкість приносить. Має ж чимось мука ця закінчитися...

44.

Невдовзі після того, як Ганночка за верболозами сховалася, покинувши Терешкову оселю, на шляху на возах і кінно з'являється довга валка озброєних людей.

– Втекайте, люде добріє, – метушиться Терешко. – Партизанка польська й совецька з Галувки суне.

Гончарики хапають хто якого клумака і за клуню вибігають. Тицяються туди-сюди, а партизанка вже тут як тут. Переймають їх двоє вершників:

– Воротітесь, воротітесь! – гукають. – Вас нікто трогать не будет. Воротітесь по домах!

Куди вже тут побіжиш. Треба вертатися.

Понаїхало їх багато, увесь вигін зайняли, і на хурманках, і верхи на конях.

– Кто такіє? – допитуються вершники.

– Беженци ми, з Любименя...

– Не бойтесь, вас не тронут.

«Еге ж, не тронуть», – думає собі старий Іван. – «Як ви не зачепите, поєдете, то вернеться українська партізанка, скажуть: чо вас оставили живими мазуре?»

– Ідеть-но, хлопци, поміж сіми партізанамі да слухайте, котри начальник по руски балакає, да просеться, щоб нас якось забрали отсюдова. Бо як попадем на поляка, то поляк заб'є, – наказує Петрові з Оверком.

Підступають ті до підстаркуватого чоловіка у військовій формі, який, з усього видно, за старшого в них.

– Пане начальнику, – почав Оверко.

– Какой я тебе пан! – без злості реагує той. – Гаварі, чево хочеш?

– Ми хочемо зсюля втекти, бо нас тут хочуть побить...

– Харашо, – після певних роздумів відповідає. – Ми вас заберьом.

– Оно коб ви нас так забрали, – втручається в розмову Петро, – щоб не було підозренія. Тут у нас є родня, то щоб не побили родню...

Той знову задумується.

– Харашо. Сделаєм так. Ми счас єдем на Берег, а будєм возвращацца, заберем скот, а вас за погоничей возьмьом...

Поїхала шляхом валка на Берег.

Нетерпеливиться Йванові, неспокійно йому на душі.

– Де-то та Ганночка з дитям пошла?.. Поєду-но я за єю. А ви вже ждєть партізан...

Запрягає воликів і спрямовується на Залужжя. А Петро з Оверком і сімейством своїм никають двором, чекають, боячись словом прохопитися перед Терешком чи Варкою про свої наміри. За тим чеканням не помічають, що вечір землю вже окутав.

– Лягали б ви спати, люде, – припрошують господарі.

Еге ж, тут уже заснеш.

Аж-но з боку Берега долинає стрілянина. Вона то наростає, то стихає, а згодом постріли вже чуються з-за річки, від Калеників, і даленіють на ліси. Стало зрозумілим, що надії на повернення совєцької партизанки немає.

Не склепивши очей, сидять так до ранку. Погано спиться й Терешкові. Устав удосвіта, ходить двором, годує худобу, підкинув сіна і їхній Рижій.

А партизанки таки нема, ні совєцької, ні української. Совєцька, з усього видно, вже й не вернеться, а Семен із хлопцями от-от буде тут. Каже Голька до Оверка:

– Як вернуться, то тебе першого заб'ють... Йди-но ти тоже. А ми вже якось слідом будемо вибирацца.

Підібравши якусь зручну хвилину, щоб Терешко з Варкою почули, Оверко стає богувати:

– Де ж той батько з Ганночкою поділися, що так довго нема? Чи вже ж мазуре побили?

– Йди-но до Залужжа да пошукай їх, – і собі приєднується Голька.

Пішов. І теж як у воду канув, нема та й нема. Петро з Уляною і собі затягують:

– Де сьо вони в чортової матери поділися, живіє вони там чи не... Тра йти шукать...

Перед тим, як рушити услід, Петро тихцем наказує Уляні:

– Як тільки я сховаюся в лозняках, то й ви з Зоською і Голькою йдете слідом. Корову залишайте, пропаде то пропаде, аби самим вибратися отсюдова.

Чинять так, як порадив Петро. Але щойно виходять за подвір'я, щоб і собі услід за Петром на Залужжя податися, аж знову озброєні люди на шляху з'являються. Зодягнуті мов німці, але ж не німці, з нашивками на рукавах і написами «РОА» закріплює Зося. Верхи на конях.

Знову те саме:

– Куді йдете? Коті такіє?

Повторюють завчене:

– Ми беженци. Беженци ми, йдемо до Залужжа...

Заклякли перелякані й не знають, що воно буде. А ті про щось розмовляють поміж собою і не кажуть: стояти їм чи можна йти? Отак порозмовляли-порозмовляли та й подалися у бік Майдану.

Жінки й собі спрямувалися на Залужжя. Уже перед самими кладками через Случ назустріч їм із-за кущів вигулькують Петро з Оверком.

– Ох, де-сьо ви так довго? Чо сьо ж ви так довго?

А в Залужжі тихо – щоб тобі душа одна зустрілася. Йдуть безлюдними вулицями, а здається, що десятки поглядів пронизують їх наскрізь. Мабуть, так воно і є. Зі своїх схованок дивляться залужани на цих гнаних недолею, ще недавно добрих знайомих чи й родичів, і в більшості своїй не мають до них співчуття. Бо вони з мазурами водяться, а ті, підтримані совєцькою партизанкою, не раз уже на село налітали, хати палили, людей вбивали.

Як завертають у двір до тітки своєї Насті, то вибігає вона з хати й голосить, як учора перед Ганночкою:

– Боже мой, Боже, де ви взялися на мою голову. Хай би були обминули мою хату, бо ви ж моя смерть, як хтось побачить...

– До хати ми, тьотко, заходить не будемо, ви оно скажете, чи бачили нашого батька з Ганночкою учора.

Настя наче б заспокоїлась на якусь мить.

– Був у мене Іван з Ганночкою і хлопцем, казали, на Любимень подамося, бо ниде спасу немає... А вдома будь що буде.

І знову заходиться плачем, більше для тих, хто спостерігає за їх розмовою зі своїх схованок, аніж з жалю, що зайшли до неї:

– Ох, горе яке, нащо ж ви до мене зайшли...

Вибігають з тітчиного двору й поза плотами, через Гартьошин город до лісу добираються. І в лісі не зупиняються, боячись погоні за собою. Попід соснами ще легше бігти, а вже як на площу де вискочать, то сніжок мокрий, що узявся сіятися, на ноги налипає, сковзатися змушує, падати.

Оверко, молодий, здоровий, скинув піджака, скинув шапку і біжить що є сили. І Голька за ним мало що відстає. А Уляна схопила за руку Зосю, волоче за собою, а тій дихать не дає. В грудях щось підперло і дихать не дає. Зося ще й озирається, чи батько, який не вичуняв ще од хвороби, не далеко відстав. Далеко. Побачить, що притишують свій біг, його хочуть почекати, махає рукою, мовляв, не ставайте, біжіть.

45.

Безлюддям і тишею зустрічає їх Любимень. Сніг попритрушував недогорілі рештки хатнищ, повис на обвугленому гіллі дерев. Бодай хоч якийсь слід людини чи тварини впав у око. Село німує. Та й хіба то вже село, як ні хат, ні людей...

І страх від можливої погоні, і моторошна картина вигубленого села, й невідомість, яка їх чекає, зливаються воєдино й породжують такий розпач, що втікачі втрачають останні сили, щойно вибігши на крайнє подвір'я. Вони знеможено падають хто де – на притрушені снігом залишки якоїсь потерухи, до котрої не добрався вогонь, на дрова, що їх господар нарубати встиг, а поскладати ні.

Надривно бухикає Петро, намагаючись удихнути в себе хоч ковток повітря, але те йому вдається з трудом, зелепують жінки, і навіть Оверко хоче мовити якесь слово, але мов кілок йому в груди хтось вставив, забив подих.

Аж ось здобувається таки на слово, ще й рукою показує:

– Диветься, чи то не бандера Гадячевом нас обганяє?

Вдалині, за річечкою на пагорбі хурманка стоїть, і кілька чоловіків вдивляються в їхню сторону.

– Ох, людошки! – промовляє Уляна. – У мене вже сили нема бегти, хай уже що буде...

Стоять, видивляються одні на одних, чекають. А чого чекають?

Від хурманки виступає вперед один з чоловіків, знімає з голови шапку і махає нею, наче запрошуючи, мовляв, ідіть сюди.

– Йдемо, – каже Петро. – Де поденемось...

Коли зближуються так, що одні одних можуть уже впізнати, вигукує Голька:

– Сьо ж з нашої слободи мазуре, Стасько Гойдалка і ще хтось... Чи вже будуть нас бити?

– Ходеть, не бойтеся, – гукає Стасько. – Ваш батько з Ганночкою у Кáроля Лисецького на Березняках... Тут партизане, ніхто вас уже не буде чепать...

...Плачуть жінки, аж завиваючи, плачуть чоловіки, не соромлячись сліз, плаче Зося, дивлячись на них. З тим плачем безбережним, невтримним виливається, виплескується у світовий простір усе, що накопичилося за ці дні й тижні поневірянь, щоденного страху за себе і своїх дітей, родину.

Каже співчутливо Стасько:

– Вже й батько ваш виплакав то виплакав, що вас нема, що вас побили.

46.

Зрадів дід Іван їх приходу, хоч намагається те й не показувати, розчервонівся, розхвилювався, довге, давно не стрижене кучеряве волосся щораз за вуха рукою закидаючи. І знову лунають плачі від радості, що зустрілися, в обдертих брудних лантушках, знебожені, але живі. І слів не знаходиться, щоб ту радість передати. Та й чи потрібні тут слова, хіба можуть вони щось додати до тих почувань, що переповнюють кожного?

Тим часом Кáроль зі своєю Луциною висувують стола на середину хати, навкруг нього ставлять ослони, а на стіл – якийсь наїдок і запрошують прибулих:

– Dzhishyay naszą vilyeya, shyadaychye, bendzhyemy jeść to, co Bóg zesłał. (Сьогодні наша Вілія, сідайте, будемо їсти, що Бог послав).

Стають одне поруч одного за столом, моляться кожне по-своєму, як кому звичай велить, народження Христа уславляючи, але зі спільною надією з Його поміччю перебути цю страшну веремію.

На другий день, ще й поснідати не встають, як гомін надворі зчиняється. І знову страх оповиває біженців – чи не за їхніми душами прийшли?

Але ні, у хату вступає Стасько Гойдалка..

– Не бойтеся, – заспокоює, – але чоловікам тра на Мантачки поєхать, у штаб до партізанов, замельдоваться.

Воля-неволя, мусять їхати. У дворі вже й хурманка стоїть, і кілька полячків на ній умостилося, озброєні рушницями. Петро з Оверком і собі всідаються на вільне місце й підвода рушає. Дід Іван потайки тремтячою рукою кладе їм услід хреста, молячи новорожденного Сина Божого, щоб заступився, щоб повернулися живі-здорові.

Всю кількакілометрову дорогу до Мантачок панує гнітюча мовчанка. Тільки їздовий час від часу погукує на коней, щоб ті не збочували з дороги, укритої уже добре снігом.

Про що думають конвоїри – хто ж їх знає, а Петро з Оверком зачалися в надії, що все минеться.

Мантачки зустрічають їх людським гомоном, ремиганням худоби, кінським іржанням. Кілька хутірських хат не змогли вмістити в себе стільки людей, як тут отаборилося, і багато з партизанів розташувалися в клунях і біля них, видніються декілька військових наметів, подекуди димлять вогнища, на яких щось вариться у відрах, казанах, снують туди-сюди напіввійськово зодягнені люди.

Під'їжджають до хати Осницького – Петро добре знає цю місцину, не раз блукав у довколишніх лісах і перелісах за грибами, а коли жінки збирали тут ягоди, то виїжджав возом назустріч, щоб підвезти до села важезні, що аж плечі обривали, коробки з чорницями.

Перемовившись з вартовими, полячку уводять їх в добре натоплену хату, де за столом сидять роздягнуті аж до гімнастеровок два військовики.

– Спасібо, – звертається один із них до супроводжуючих. – Можете біть свободніє.

Коли ті виходять, киває Петрові й Оверкові, показуючи на канапу:

– Садітесь, розказивайте.

– Про що ж розказувать? – перепитує Оверко.

– Усьо розказивайте: хто такіє, с каким заданієм пришлі?

– Ми з Любименя, шо недалеко отсюдова, – починає несміливо Оверко, а за ним і Петро підключається. – Як село наше спалили, то в леси хавалися, а як холодно стало, то попросилися до одного дядька залужанського, а як там бандеровці почали наших людей душити, то сюди втекли...

Розмова триває довго, аж повпрівали чоловіки, і від душноти в хаті, і від боязні бовкнути щось зайве, підставити себе. А ті ходять околяса, випитуючи і про те, і про те, то повертаючись до уже кілька разів сказаного, то підштовхуючи на щось слизьке, небезпечне. Найбільше ж, звісно, розпитують про бандерівців, чи часто приходять до них, чи когось вони знають...

Віднікуються, що сном і духом не знають, хто з любименців чи залужан у бандерах, так, тільки чули, що ті людей б'ють... Та й хіба тільки чули – бачили бандерами помордованих. Того й втікали од них.

– Ну, достаточно, – врешті мовить старший. – Живіте там, где живете... Но токо помніте...

Петро, бачачи, що загроза минула, осмілів:

– Товаришу начальник...

– Чаво тебе?

– Але ми боїмося, коб нас і поляки не побили. Нас можуть і поляки побить...

– І то верно, – погоджується той. – Таваріщ капітан, – звертається до іншого, – пошліте ребят Пітеріна, пускай проведут работу.

Їдуть назад уже в супроводі кінного взводу, яким заправляє гарної статури, років під тридцять, лейтенант. Жеребець під ним витанцьовує, пориваючись гайнути вперед, але вершник його стримує, натягаючи вуздечку так, що аж голова кінська задирається вгору, й тоді лунає невдоволене іржання. Вершник нахилиється до коня, поплескує рукою по довгій красивій шиї і той заспокоюється, ступає повільно і граційно.

– Обидва молодіє, гарячіє, – зауважує Стасько, побачивши, що Гончарики спостерігають за тим змагом. – Але Альоша любить коня, а конь любить Альошу.

На Березняках біля Лисецького зупиняються, спішуються. Господар виносить обермок сіна, кидає коням, припрошує до хати.

– Пагаді, старік, – на те йому лейтенант. І до Стаська: – Пашлі людей, пусть сход соберут. Штоб с каждой хати одна душа била.

Стасько з кількома чоловіками йде виконувати розпорядження, а лейтенант із Карольом вступають у хату.

– Скільки вас здесь насобіралось! – каже лейтенант, оглядаючись по кімнаті.

– А ти хто будеш? – запитує Ганночку, спотикаючись об неї поглядом.

Та не знає, що відповісти на таке питання, і промовляє:

– Людина.

Лейтенант дивиться на неї наче здивовано, а потому й каже:

– Маладчага, сам дерзкій і люблю дерзких.

Поки лейтенант з Карольом за компанію снідають, до хати підтягуються мешканці села, вітають один одного з Різдом Христовим, хто курить – закурює, кучкуються в гурти, стиха перемовляються.

Лейтенант закінчує трапезу й перед тим, як вийти з хати, каже Ганночці:

– А с тобой я іщю пагаварю.

Так і не зрозуміла Ганночка: була то погроза чи він і справді про щось хоче з нею поговорити.

Вийшовши на ганок та окинувши поглядом натовп, що з цікавістю і острахом очікує, для чого їх скликано, Пітерін виголошує:

– Вот што должен вам сказать. Советские партизаны есть защитниками населения, а потому ежели шо случицца с хохлами, которые живут тут, то пеняйте на себя. Ежели их не станет, то і вас не станет, целой слободы.

Сходить з ганку, вихоплюється на коня, а за ним інші вскакують у сідла й тільки сніг з-під копит вдаряє в натовп.

47.

Перестріває Блись зі своїми хлопцями Трохима, коли той, поникавши по Любименю, на Перетоки подався.

– Откудова й куда путь держиш, Трохиме? – починає розпитувать.

Бо хоч обоє з неблизьких сіл і Юрко на декілька років старший за Трохима, шляхи їх то там, то там перетиналися.

– До девчат у Любимень ходив, – одказує на те парубок.

– Шо, женило вже виросло? Не зарано тебе на девчат заглядаться?

– В сами раз!

– А обдиветься-но ви, хлопци, його...

Рвонувся Трохим убік, але цупкі руки тримають міцно, по кишенях шастають.

– Ого, сьо-то женило, – вигукує один і витягує з Трохимової кишені пістолет.

Юркові очі загоряються, з'являється азарт, як у мисливця, що напав на слід звірини.

– В'яжеть його да на воза, – дає команду. – Там будемо розбираться...

Після тих розборок ніде й ніхто більше Трохима не бачив, хіба споминок в Любимені од нього залишився, що був такий.

48.

А тим часом Залужжя хоч і зазнає нападів з лісових сіл, продовжує жити. Хоч і не звичним мирним життям, але жити.

Настин Митро щойно повернувся з річки, риби наловив, кличе десятилітню Марійку:

– А возьми-но, доню, сю рибу да занеси батюшці. У їх після того, як із збегов вернулися, як од немцов утекали, і вкусить нема що, усе розграбили добре люде. Бач, навіть хлопец умер...

Для Марійки те за виграшки. Вона любить, коли її з чимось посилають до батюшки. То те занеси, то те попроси... Чула, як казав якось батько до матері: "Коб не батюшка, то й не знаю, як ми жили б".

Як на Чудо втікали з пастовня з овечками, коли мазуре до села підходили, то вийшов батюшка з хати.

– Заганяйте, – каже, – у садок до мене, у загорожу.

То вони й позаганяли, і корови, і овечки, а то були б порозбігалися, полови їх потім.

Хоч уже й вечір, але хата батюшчина недалечко, отам за поворотом вулиці, і не страшно йти. Несе Марійка торбинку з рибою. А вона не те, щоб важка, але й не легенька. У дворі перестриває її Параска.

Параска набагато старша за Марійку, живе при церкві, за чистотою в ній дивиться, а часом і в батюшки прибирає, їсти варить. Матушка Валентина, казали, на те спочатку не приставала, сама все робила, а то сестри її як з'являлися десь із-під Луцька, то одна, то друга, то третя, помагали, але згодом змирилася з тим Паращиним помаганням, – людині, що прибилася звідкись до чужого села, треба десь заробити на кусок хліба.

– Ти в хату не йди, – застерігає Параска Марійку. – Там я ще-но поприбирала...

Аж тут батюшка з'являється на ганку:

– Ти, Марійко, до Параски не йди, а заходь до мене.

І справді, чого б їй заходити до Параски. От до батюшки! У нього книжок он скільки! І товстелезні, і тонесенькі, і якось по нашому й не по нашому написані. Казав батюшка, "по церковнослов'янському". І хоч Марійка уже в

школу ходить, і читати трохи вміє, а таких товстезних книжок то ще й не бачила ніде.

– От підростеш ще трохи, – каже батюшка Лександер, – то й дам і тобі почитать.

А поки що батюшка пригощає Марійку цукерками. Воно, як по правді, то Марійка за тими цукерками і прийшла, а риба – то тільки нагода підвернулася з тою наловленою батьком рибою. Бо Марійка знає, що батюшка з порожніми руками вже не випустить. Добрий, кажуть люди, в них батюшка.

Добрий не тільки тому, що пригощає її цукерками. Чула од матері: «Добре серце тра мати, щоб пригреть коло себе якусь приبلуду».

Приблуда – то Параска. Ще задовго до приходу советів у Залужжя прибилася вона до села десь зі сходу. Була відлюдькувата, аж наче причинна, десь до когось притулилася із залужан, до церкви ходила ревно, а з часом якось воно само собою вийшло, що стала прибирати в церкві, прислужувати за всякої потреби. Батюшка Олександр, матушка ставилися до неї зі співчуттям, як до своєї. А надто після того розпачливого зізнання-сповіді, свідком якого стала випадково Марійка.

Усе, що почула вона тоді, важко вкладалося в дитячій ще свідомості, але одне зрозуміла: вчинила Параска у своїх краях, звідки прибилася в Залужжя, велике зло, за яке, переконана сама, не буде їй прощення від людей.

– Проби прощення у Бога, він все милостивий, – сказав отець Олександр.

Марійка зовсім не хотіла підслуховувати, але не мала вже куди подітися. Зайшла якось до оселі священика, а там нікого немає. Хотіла вийти, але потягло до книжок, узяла то одну, то іншу. Аж то голоси з двору почулися і в сіни вступили батюшка з Параскою, злякалася Марійка, в куточку за шафою причаїлася в надії переждати поки ті вийдуть...

– Отче, – просила Параска, – простіть мене, грішну, Бога моліть, щоб дав мені прощення...

– І за що ж тебе, дочко, прощати?

– Гріх я великий сотворила...

– Розповідай, може, легше стане.

– Якби-то!..- але почала розповідати. – У своєму селі при советах я була комсомолкою. От повірила тому, що говорилося в школі й поза нею, що в газетах і книжках писалося... Стала такою правильною, такою праведною перед властями, що куди! Куди й не просять, то я вже там...

Якось, у голодовку те було, побачила, як сусід наш у сутінках з воза якогось мішка в клуню заніс. «Не інакше, як зерно переховує», - подумалось. І така мене злість узяла, що люди голодують, а він он скільки зерна має й приховує. Вдосвіта побігла до голови колгоспу, мовляв, так і так, робіть щось.

Прийшли в той же день до нього сільські активісти, і з району були, перерили все у хаті, в хлівах, у клуні й довкола них. Кілька годин шукали, але так нічого й не знайшли. Сусід усе віднікувався: «Та то я осоки вкосив був на підстил худобі, про яке зерно ви говорите?»

А тут дитинча його виповзло під ноги зайдам із якогось закутку, ще й ходити не вміло. Розпасіювався тут той, що з району, схопив за ніжки те дитя...

– То скажеш, де сховав зерно?..

– Да людоньки, – молив його сусід, – що ж ви робите! Хіба воно винне! Бога побійтеся!

А той все не вгавав:

– А Бога нема. Хіба не знаєш? То скажеш, скажеш, де зерно приховав!?

– Да я ж вам кажу...

Й той ірод, Боже ж ти мій, хто б міг подумати! – голівкою дитя об одвірок, тільки хряснула голівка!

Рвонувся сусід на нього, але постріл іншого обірвав той порух упівкрока.

– Боженьку, – заламувала руки Параска, розповідаючи батюшці, – як було на все те дивитися, як жити було після всього! Пішла я з дому, з села, щоб людської зневаги не бачити. Але хіба ж од себе сховаєшся! Де не була, а те дитя в очах стоїть і той хрускіт голівки чується... І немає мені порятунку, і спасу немає! – заголосила.

Мовчав отець Лександер, переляк і страх від почутого проїняв Марійку.

А потому мовив батюшка:

– Бог все милостивий, надіймося, що він зглянеться на твоє каяття... Іди й молись, проси прощення...

Коли Параска вийшла з кімнати, покликав тихо:

– Марійко, виходь зі свого сховку...

Вийшла Марійка сама не своя, не знає, що сказати у виправдання.

– Все чула?

– Чула...

– То йди собі з Богом, і не забувай.

49.

Віддавши рибу й отримавши за те пригорщу цукерків, Марійка виходить на вулицю од батюшки, як тут лопотить мати з малою Ганьєю на руках. А за нею батько. За ними ще люди.

– Ой, втекаймо, дочечко, бо мазуре поб'ють.

Хватає Марійку за руку і тягне за собою. Марійка ще помічає, як батько забігає до батюшки, а потім і чоловіки, і дітлахи, і матушка з малим дитям на руках, і Параска щодуху біжать за ними. Десь там, з того кінця вулиці, звідки вони втікають, лунають постріли, реве худоба, чуються людські крики, вириваються стовпи вогню і диму.

Дорогу їм перепиняють ще якісь люди, гукають:

– І там мазуре!.

Зупиняються в розпачі. Батька десь не видно, мо, відстав чи вже й до мазур попав.

– Куди тут втечеш? – каже батюшка. – Ховаймося в хату.

І вони всі, і Марійка, і мати з Ганьєю, і матушка з маленьким, ще на руках, і батюшка забігають в чийсь хату.

– За піч ховайтеся, може, не побачать, – гукає до матушки.

Коли та з дітьми залазить на полик за піч, батюшка і Марійчиній матері приказує:

– І ви, Насте, тоже з дітьми ховайтеся туди ж...

Настя з дітьми ховається під полик за піччю.

Виглядаючи звідти, Марійка бачить, як батюшка по тому всідається за стіл, виймає з кишені якусь невелику книжечку й починає читати.

А крики й стрілянина вже наближаються до хати, щось стугонить попід вікнами. У хату вриваються кілька поляків, розпашілих від біганини і вогню, в розхристаному одязі

– Tso tutaj robish (Що тут робиш?) – кидається один до батюшки.

– Сиджу, читаю, – відповідає той

– Psya Krewo (Пся крев), – лається непроханий гість і хапає батюшку за рукава.

– Chodź tu! (Йди сюди!..)

Тягне його надвір.

Інші нишпорять по хаті, знаходять за піччю матушку з дітьми і теж виводять у двір.

– Bity vshystkikh do nohi nawet dzyeti, zheby już pokazał nic ukraiński nasz zuemi! (Бити всіх до ноги, навіть дітей, щоб не було жодного українця на нашій землі!), – лунає з темряви.

Через якийсь час, залишившись сама з дітьми, Настя вилазить з-під полика, плечем вибиває віконну раму з тильної сторони хати і тягне їх за собою щодуху за хату у якийсь рівчак, що трапляється на шляху. Притискається до землі сама, притиснула дітей. Раптом щось:

– Бу-бух!

І заклекотіло, захлюпотіло, наче вода полилася чи, може, кров.

Спалахує клуня, спалахнує хата, все горить, виднотеча, як серед божого дня.

Відтак нападники десь пропадають, не видно й не чути їх, тільки вогонь готить та худоба в хліві реве.

Скільки вони так лежать – Марійка не пам'ятає. Аж вогонь уже став пригасати і холод приймати, як вигулькує з темряви батько, ще хтось підходить.

І бачить Марійка, що в дворі у відсвітах згасаючого пожарища лежать у крові поколоти багнетами батюшка Олександр, матушка з дитинчам, а оддалік – Параска.

50.

У хаті Лисецького – як у тій казковій рукавичці, ніде й повернутися. Правда, прийшов Островський, забрав до Зєнти, тестя свого, на Поляки Петра з Уляною і Зосєю, каже:

– Договорився я з тестьом про вас, поживете пока, а там як Бог дасть...

Прихисток над головою – воно й добре, але і їсти щось треба, за одним Божим духом не будеш. А в Кáроля й самого не так тих харчів багато, щоб ще

й прибуд годувати. Ні, він не дорікає куском хліба, але й самим треба совість мати. Ото батько з Оверком і помагають, як можуть, Кáролю господарювати. А Ганночка всю зиму з хати в хату ходить по мазурах, тче.

Те ремесло опанувала ще як вдома була, спочатку придивлялася, як мати легко справляється з основою, човником і бердами і як од її порухів сантиметр за сантиметром, метр за метром твориться, намотується полотно. Гарно за тим було дивитися. Й лише коли сама сіла за верстат, відчула, яка то одноманітна виснажлива праця гібти над тим усім цілими днями й довгими зимовими вечорами: і руки, й ноги болять, і все тіло залякає від сидіння, що потім ні поворухнутися, ні розім'ятися.

Але що ти робитимеш, мусиш ходити, ткати, щоб то там вузлика якоїсь крупи дали чи ячменю, то там кусничок чогось їстивного. І Василька з собою водить, бо на кого ж залишиш. Малий сидить, нудиться по чужих хатах цілоденно. А як то воно такому хлопчаків всидіти сиднем. Добре ще, як люди незлі трапляються й менше зважають на його витівки. Як той Гантон, що аж під корчами живе. Каже бувало:

– Wasia, będziesz pasł mój lub krowę, jak to wiosną? (Васю, чи будеш пасти мою корову, як прийде весна?)

А Василько й не відмовляється:

– Буду!

– Cóż, ja tobye uayko pshyhotovlyu ...(Ну то я тобі яєчко приготую...)

Яйце, та ще й зварене – то вже така смакота, що Василько й справді готовий дядьку Гантону корову пасти, а не оно пообіцяти.

Натрудиться Ганночка за день-вечір, аж ноги попухнуть, то хоч би за ніч одпочити. Але де там! Прийде до Кáроля, повечеряють чи ні, а запрягає батько волики, сідають усі на воза і їдуть на Мантачки, поближче до совецької партизанки – все ж безпечніше, бо хоч полячків і присмирніли після того, як отримали команду від партизанки не чіпати їх, але береженого і Бог береже.

Сталося ж якоїсь ночі, як залишилися ночувати в Кáроля.

Замучені-заморені за день уже спати повкладалися, як тут у вікна і двері затарабанило:

– Одчиніте! Одчиніте!

Посхоплювалися ні живі ні мертві: "Сьо вже бандери прознали де ми і прийшли бити" – думка різонула. І хто ж у тому переляку змикитить, що бандери по москальськи не кричатимуть.

Батько з Оверком у вікно тільки шубовсь, навіть дзенькоту шкла не почули, біжать слободою і кричать:

– Ратуйте, люде добре, б'ють... режуть!

Певно, галас той злякав нападників, бо й собі кинулися навітки. Але хіба ж од людей сховаєшся, щоб бодай якась душа не запримітила та не впізнала... Впізнали і їх – Альошині хлопці з Мантачок. Каже потім Івану Кáроль:

– Ydyet, Yvane do komandira, tak to povvedaychye. (А йдіть, Йване, до командира, да все розкажіть).

– Еге ж, – одказує Іван. – Пойду сьогодні, їм зроблять щось чи не, а на мене злобу матимуть...

А ті, знай, своє чинять: дізнаються, що в когось із березняківців є трохи якого добра, то, дивись, і заявляться, обберуть до ниточки. Кажуть: "На нужди партизанські". Еге ж, на нужди, щоб потім у інших селах на самогонку обміняти... Хіба те од людей втаїш...

51.

Як спалили Вербень, Павліна з Рóманом у Березняки перебралися – в Любимені так і жди, що хтось уночі прийде. Чи якийсь Вакула, чи якийсь Федь... А мо, й сам Блись навідається. Дарма, що колегували колись – що було, те загуло.

Адась Качинський – родич далекий Рóманів прихистив. Але, як то кажуть, не клич біду – вона сама тебе знайде. Поїхали Адась з Рóманом у ліс по дрова й пропали. Десь на другий чи третій день знаходять їх неподалік Березняків на парослі зі смолою в горло поналиваною.

Стала Павліна по тому наче причумленою – ходить парослями, перелісками, Рóмана шукає-гукає, на всякі умовляння не реагуючи. А Ганночка і на очі хай не потрапляє, одразу кидається до неї: «Ти жива ще, Ганночко, ти жива? А мого Рóмана смолою напоїли. Ой, добре напоїли. І хто ж напоїв! Сусідоньки нашіє дорогіє... Коб і тебе ще напоїть...».

Не ображається на ті слова Ганночка. Бо як же ображатися, як горе таке. Тільки плаче-ридає, усамітнівшись десь, щоб ніхто не бачив.

52.

Йде українська партизанка, багато їх іде. В шеренгу отак по вісім чоловік ідуть, а по боках підводи їдуть і орудія тягнуть. Як подивиться Віктор у сторону Берестя, то й кінця колоні, здається, не буде.

Мати після смерті батька вже трохи заспокоїлися були, а тут знову щось із ними сталося.

Вибігають на дорогу:

– Хлопци, станьте-но!

А то ж перетокців, знайомих багато. Вони й стають.

– Ви катюги, ви бандіти, щоб ви не повставали... – накидається на них Текля. То до одного, до другого, до третього: – Ти скидай, рукавишнику, пенджака, ти скидай чоботи, ти скидай сорочку!..

А Матвіїв Михаль каже:

– Тьотко, вже як нашіє заводи пойдуть, то всього навипускають.

– Чи ж у бандіта-злодея є завод! – кричать на те мати.

А хлопці стоять, щоб котрий слово сказав.

Під'їжджає якийсь старший на коні, кличе Віктора:

– Ходи-но сюди, хлопче!

Той підійшов.

– Що сьо тут таке?– питає.

– Шо таке... Вони забили батька нашого, забрали одєжу, то мати хоче, щоб вони оддали, а вони не оддають...

А мати врешті-решт накричавшись, знесилівши, змовкає. Рушає й колона, до ночі йдуть і йдуть. І де їх стільки й набралось, дивується Віктор!

53.

Занадився Льоша до оселі Кáроля. Не так до оселі, як, з усього видно, до Ганночки.

Прискачуть кілька вершників, погарцюють, а тоді, спішившись, підступає Альоша до Ганночки:

– Шо ти сидіш тут, как Божья мать! Йді к нам, у нас хазяйка больная, будеш гатовіть нам кушать. Ми твоего пацана оденем, ми тебя оденем...

– А нашо мине ваше одягання, – відповідає на те.

– Да будеш как пані, – намагається переконати її.

Але не піддається Ганночка на ті його вмовляння. А в якийсь приїзд Альоша заявляє:

– Ти думаєш, еслі ти не хочеш, а ми захочем, то сілой тебя не заберьом? Бросім на воз і павезьом.

Відтоді як тільки забачить Василько, що в слободі вершники з'являються, біжить до матері:

– Мамо, мамо, хавайтеся, бо вже Альоша еде, забирає вас, щоб варили їм...

І таки ховається Ганночка, щоб на очі не потрапити й щоб погрозу свою не виконав.

Уже й фронт поза Березняками – Любименьом прокотився, лунами-громами віддалився, а ловецька партизанка як стояла на Мантачках, так і стоїть і Альоша вряди-годи навідується в слободу, викликаючи в Ганночки своєю появою страх.

Аж раптом полегша настала – зняли з постою, кудись відправилися усією валкою... Слава тобі, Господи!

54.

Деся у четвер забігає до хати Текліної небога материна, Галіна Блиськова. Забігає і плаче.

Питає Текля:

– Чо сьо ти плачеш?

– То я так...

Але ж кортить Галіні щось розказати.

– Я вам би щось розказала, якби ви нікому не сказали.

– Хрести Боже, не скажу... Присяйбо не скажу...

Божиться Текля і хреститься, що буде мовчати.

– З хлопцями Юрковими сеї ночі под'езжала, то застановилися коло вашої хати, а один і каже: „Ще з сьої хати у списку баба є, треба покарати... Шоб языка не розпускала.” А другий йому: ”Да на сю ноч хватить, на другу оставмо...” Втекайте, тьотко, бо придуть за вами...

Перед смерком каже мати Віктору:

– Пойду я на ноч в Гадячов, до сестри, чи вже ж там зо мною шось зроблять?.. А ви оставайтесь, ви ж ни при чому.

Залишається Віктор з меншими. Пізно ввечері таки гримають у двері. Аж Сашко з Ганьєю попркидалися і в плач.

– Одчиняй! – гукають.

Пішов, відщепнув клямку. Заходять у хату.

– Свети!

Мовчить у відповідь.

– Свети!.. Де лучина?

– На припеку.

Запалюють лучину і в блідому її відсвіті бачить Віктор – троє стоять.

– Де мати?

– Пошли до тьотки.

– А де тьотка?

– В Гадячови.

Переглядаються, мовляв, правду каже.

„Ну, слава Богу, – думає хлопець. – Повірили.”

– Батько де?

Тут уже не скажеш, що „ви забили”.

– Умер.

– Коли?

– На тому тижні.

Нишпорять у хаті, а тоді забираються і йдуть. І так три ночі підряд. Прийдуть, і на горище лізуть, і попід піччю заглядають, і в хліві все переріють – всюди шукають. А мати вже нову собі схованку знайшла – по сусідству в Блиського батька Романа. Хто б подумав!

А на четверту ніч кажуть:

– Скажуть так матери: як прийдемо ще раз і їє не буде, то поб’ємо вас.

Уривається терпець у Віктора. Коли повертається мати додому, заявляє їй:

– Як хочете, або ночуєте з нами вдома, і хай б’ють нас усех, а не, то я скажу, де ви ховаєтеся!

Сказати так то він сказав, але видавати дядька Романа наміру не має.

Біжить мати до дядька Романа, приходить він і до Віктора:

– Ти шо тут розходився, розкричався, понімаєш?!

А Віктору вже зупину немає, нове йому надумалося,:

– Дядьку, як вона ночує з нами, то ми нікуди не йдемо, а як вона не хоче ночувати з нами, то ми єдемо до мазур.

Мати ходить, голосить, цілує вушаки дверей.

– Ой людоньки, ой де ж подетись з вами, деточки!

– Не цолуйте, – розходився Віктор. – А треба було не виходить до їх на дорогу да не клясти!

І дядько Роман побивається:

– Шо ж робить, шо ж робить!?

І йому ж непереливки буде, як дурне й справді скаже, що переховував у себе Максимиху, то і його закатруплять, не подивляться, що батько Юрка.

– Як хочете, а я то кажу, що запрягаймо воли і їдьмо на мазуре, – стоїть на своєму Віктор.

Хоч чув, що мазуре так мужиків убивають, як і мужики мазур. Особливо лютують ті, що в поліції німецькій були за річкою, а потім повтікали на ліси, в армію якусь свою Крайову.

Застерігали прийшли місцевих мазурів:

– Хто з наших прийме мужика, то поб'ємо й своїх.

В селі кажуть, що так за лисицею охотники не гоняться, як мазур за мужиком, а мужик за мазуром.

Але де ж ти подінешся? Останешся в Перетоках, з усього видно, – поб'ють. Поїдеш до мазур – поб'ють.

55.

Приводять мазури Віктора в штаб до совєцьких партизан, шитовцями їх називають. Чи й не до самого Шитова приводять, допитують його там:

– Много лі в Перетоках бандер?

А той мовчить, або відказує з певним викликом:

– Чи я їх бачив!..

– А хто такой «Гармоніст»? Гаварят, он із вашого села...

– У нас в селе є багато гармоністов. Про якого ви питаєте?

– Не строй из себя дурачка!...

Кличуть в хату чоловіка якогось. Упізнає його Віктор: знайомий батьків гутянець, зустрічалися, як до млина у Листвин їздили.

Умовляє його гутянець:

– Вихторе, розкажи все, що знаєш... Про бандер, про бульбовцов. Як батько твій був вась-вась з їми... Як з «Бульбою» колегував...

– Мого батька бандеровці забили...

– Да знаємо ми, хто і як твого батька забив!..

– Не болтай лішнево, – обриває гутянця командир.

Раптовий сумнів пронизує всього: «Знаєте?.. Що ви знаєте? Чи не ваших рук справа?..»

Де й поділася Вікторова задерикуватість, мовчить, не знаючи, як викрутитися, на очі сльози навертаються. Старший із допитувачів, той, що чи й не сам Шитов, махає рукою:

– Да шо с нім гаваріть! Масква слезам не веріт. Расстрелять! Пускай ідет за сваім атцом. Аднаго поля ягодка.

Його підручний прочиняє з хати надвір двері і гукає:

– Канвой, атвєсті бандюка от лагеря і в расход! Нєчєго тут соплі распускають!

Бачачи такий поворот справи, гутянець все-таки стає на його захист:

– Да шо ви, товаришу командір, воно ж дитя ще...

– Ти мнє пагаварі, пагаварі! Сам вослед пайдєш... Нє відіш, волчонок у твоего знакомого вирос.

Виводять Віктора на окраїну хутора під корчі і таки розстрілюють.

Тим часом Шитов передумє:

– Да я пашутіл, атставіть расстрел, – й до гутянця: – Бегі, передай маю каманду!..

Але гутянець не встигає.

Повертаються до Березняків мазуре без хлопця, але про те, що сталося, матері не кажуть, мовляв, пристав до партизан. Однак материнське серце не обдуриш. Ходить тижнів декілька Текля довкола Мантачок, під кожен лозняк заглядаючи, у кожне болітце потикаючись, чи не надібає десь на свою кровиночку. Уже й партизанка знялася з постою і десь пішла, уже й кострища за нею вигасли, вітром розвіялися, а хлопця так і не знаходить.

56.

Якогось дня, як Ганночка в хаті прибирає, відчиняються двері і вступає в хату свекор. Знімає шапку, вклоняється:

– Добрий день, – каже. – А ви живіє тут?

– Живіє, – одказує Ганночка.

– А де Василько?

А Василько з Зосєю якраз на печі сидять, вигріваються після того, як сніг надворі відкидали, стежки прочищали. Відкидала-то Зося, бо Василько до такої роботи замалий ще, але як міг, так і допомагав їй. І за тою роботою так умаялися й понамокали, що Ганночка загнала їх на піч, щоб просушилися.

– Васильку! – гукає мати. – Дивись, хто до нас пришов, дед твой до нас пришов!

Виглядає Василько з-за печі, а кинутися до діда Талимона не наважується, ще й до збігів не відчував ласки від нього, то що ж тепер казати...

А дід лізе рукою в кишеню старенького обтріпаного кожуха, порпається там, порпається, аж виймає щось загорнуте в хустинку. Розмотує ту хустинку і простягує Васильові лусточку хліба, а в ще меншому вузликові – солі з наперсток.

Василько бере те добро, вузлик з сіллю віддає матері, а хліб, розламавши навпіл, простягує одну половинку Зосі, а в другу сам упивається жадібно зубами.

Те завважує дід, нічого не мовить, але з виразу його обличчя можна було зрозуміти, що він приємно втішений, що онукові вгодив.

– Роздягайтеся, тату, – запрошує свекра Ганночка.

А сама кидається до печі, дістає звідти баняка з паруючим крупником із вчора заробленого у Зенти пшона, наливає в миску і припрошує гостя до столу. Той не віднікується, бо таки зголоднів, а якщо по правді, то вже й забув, коли ситий був по-справжньому, мандруючи селами, мов блаженний, то там, то там ночуючи, не сміючи часто кусник хліба чи ложку борщу попросити, хазяйських дітей позбавити.

– Як же ви нас, тату, знайшли? – допитується Ганночка.

– А як знайшов... Єхали партизане совецькіє, за рекою ночували, і я якраз там був, розговорилися, кажуть, що на Березняках у поляка Лисецкого семня вкраїнська живе. Дед стари сиви є, хлопчик маленьки... То я вже й розпитав їх докладніше, й поняв, що то ви...

Поївши статечно та трохи відпочивши, дід зазбирався в дорогу.

А тут і Йван із Кáролем у хату вступають, клубок пари з собою уносять. Їздили в недалекий вільшник дров нарубати, зробили першу ходку, а тут хтось сказав, що в хаті гість несподіваний з'явився, то й зайшли для годиться.

Привіталися, сіли на канапі, перекинулися кількома словами. Особливої теплоти в тій розмові не було: і в мирний час свати не так щоб уже знали, тільки за великої потреби зустрічалися, а в цій веремії то й зовсім зчужіли. В кожного своє життя, свої клопоти. А ще стоїть поміж ними Федь з отим його: "А ту Ганночку ще тра було забить, як вона вдома була". Прикро до болю Ганночці: ото дяка така за все добро, що їм зробила.

Бачачи, що наче й немає сватам більше про що балакати, підводиться Кáроль з канапи:

– Мо Yvane, yesche psheyedyem razem Puki już zrobilo shye chyemno? (Мо, Йване, ще раз з'їздимо, поки не стемніло?)

– Да й мине пора, тра завидна хоч через реку перебрацца, – поспішає і Талимон.

– Побули б ще трохи, тату, – припрошує Ганночка.

– Е-е, дочко, – відповідає на те свекор, – дяку Богу, що вас сіє люде прийняли до себе, видно, добріє вони....

– Ale tu i dużo złych ludzi. Kaczan choć jeszcze nie dotknął... (Але тут і поганих людей багато. Коб хоч вас не зачепили...) – мовить Кáроль.

– Тату, – просить Ганночка, – мо, будете в Миратині, то зайдеть до нашої Марти, передайте, щоб не переживала, що ми все живіє.

Дід притулює до себе Василька, а той, не звичний до його ласки, пручається.

– Зоставайся здорови, онучку, – мовить тихо. – Дасть Бог, то ще побачимося.

І чується щось таке в його голосі, чого досі не чула, не уловлювала Ганночка, й шкода їй стає свекра, даленіють, наче й забуваються, минулі обиди.

Одягається й собі, йде зі свекром аж за слободу, на український хутірець Базькову, щоб, бува, який полячók не перестрів самотнього, безборонного, та й розходяться.

57.

Не забув свекор про Ганночине прохання, діставшись через якийсь час до Миратина, розказує, кого бачив на Березняках.

– Ох, сидять там голиє, нічого в їх нема, – розповідає, похитуючи головою. – Як скине Йван вошиву сорочку, щоб попрали, то сидить у пенджаку на голе тело..

І втішена Марта, що батько з засóбом живими залишилися, але й серце болить од почутого. "Як же достаться туди, да шось занести?" – вбиває собі в голову, аж Яків перейнявся тією жінчиною задумою.

– Тра йти, – каже Яків після деяких роздумів. – Пошукайно-но шось з моєї вдяганки-взувачки, свого поклади і пойду я...

– А як хтось перестрене тебе, то ж не одпустить... Мо, я, баба, пойду, як перестренуть, то скажу, що йду на сяке-таке шмаття шось єсти вименювать...

Зважили й вирішують, що Марті таки краще вирушати в дорогу, не те, що чоловіку, якого будь-хто може перепинити, запідозривши в лихих намірах.

Зав'язує Марта в опинанку стару Яковину сорочку, кладе туди штани, свою спідницю, і ще щось своє, й на світанку вирушає в дорогу, думаючи ще завидна дістатися до Березняків.

Не сказали дітям, як ті вкладалися спати увечері, куди мати зібралася, щоб десь поміж своїх ровесників на вулиці не проговорилися й та звістка не дійшла до чужих вух, що, мовляв, Яковина Марта до своїх мазур почимчикувала. А з якою ж то метою, чи, крий Боже, не донос який понесла на наших хлопців?

Уже як Майдан минула й засніженим льодом через Случ переходила, наздоганяють її кілька санних підвід з людьми незнайомими. І хоч одяг на них звичний селянський, і зброї ніякої не видно, але усім своїм єством відчуває Марта, що то не сільські дядьки, котрі за якоюсь потребою в ліс їдуть.

– Куди, молодице, путь держиш, – гукає до неї немолодий уже хурман, порівнявшись.

– По селах ходжу, мо, якої муки на лантухи вименяю... Детям єсти нема що.

– І тобі не страшно отако самої ходить? А як бандіти перестренуть?

– Що буде те буде, на все воля Божа, бо що ж робить, як діти з голоду пухнуть...

– Ну от, к примеру, – втручається в розмову ще один, молодший, – возьмемо тебе і в полонку шубовсь!

– Чи вас вовчиця, а не мати родила, що таке будете робить?

– Ну, вовчиця не вовчиця, а врем'я таке що...

Але тут знову подає голос старший:

– Не лякай молодици, чи не бачиш, вона й так перелякана.

І вже до Марти:

– Йди собі з Богом, та поменше розказуй комусь, що нас бачила.

Вйокнув і санна валка зникає за сосняком, що впритул підступає до самої річки.

Марта так і не зрозуміла, хто вони і якому Богу моляться, головне, що залишили живою. "Але якби на того молодого, то була б уже в полонці", – подумала і зітхнула з полегшенням.

Першою її появу запримічає Зося і показує діду Йванові, що стоїть неподалік:

– Деду, га деду, оньо тьотка Марта йде з Базькової!

– Ой, паршиве, – огризается незлобливо дід на ту мову, – Марта іде... Де вже та Марта, чи хоч жива?

– А їй-бо тьотка! – не вгаває Зося.

Приглядається старий Іван, а воно й справді Марта. І Ганночка з хати вибігає, і Голька десь узялася – плачуть усі, обнімаються, наче не бачилися роки й роки, а не декілька тижнів. Але яких тижнів!

58.

Весна надходить, тепліє, сніг ручаями сходить, тільки в лісах трохи затримується, але ненадовго – просихає й там, хіба в річечках і болітцях вода ще не збуває, тримається. А на нивках, котрі на узвишсях, уже й орати-сіяти час, бо виждеш ще якийсь день і в суху землю зерно доведеться кидати..

Радить Лисецький Іванові, як Гончарики до себе в Любимень надумали повертатися, щоб забирав на свою Кемпу хату Рогульського, що стоїть бездоглядна, все одно спалить хтось чи так розтягнуть люде... Або хай би сідали в ту хату й жили ...

– Е-е-е не, – одказує на те Іван, – щоб і нас, як Рогульських, хтось закатрупив...

...Уже вони в Лисецького були, як із Залужжя втекли, в акурат перед православним Різдом чутка Березняками пронеслася: хтось уночі Рогульських повбивав, і Бронека, і жінку його Гелю, а мала Мариська то десь у якийсь куток забилася й так зосталася. Родичі потім забрали її на Мантачки... Звісно, грішили на любименців, що наче б то їх рук діло, але казав Кáроль Іванові тишком-нишком:

– Tam gdzie lyubymentsi! Ludzie mówią, że jeden żołnierz Aleshin Zielony płaszcz wódki w obrocie. (Де там любименьці! Люди говорять, що один вояк Альошин Геліного плаща на горілку вимінював).

Але ніхто на того плаща не позавидував.

Не приставши на пропозицію Кароля перевезити хату Рогульського в Любимень, старий Іван домовляється з Островським перебути якийсь час у його домівці, що дивом вціліла після погромників. Власне, може, тому й не зачепили її, що своєму, поляку, належала? Да ще й якому поляку –костьола хто у Любимені збудував?

Так чи інак, але Островський не збирається поки що на Кемпу перебиратися у свою хату– у тестя свого, в Зенти залишається. Може, боячись помсти любименців за напади своїх одноплемінників?

Повертаються на Кемпу усім кагалом – і Йван, і Ганночка з Васильком, і Петро з Уляною та Зосєю, і Оверко з Голькою. І хоч не у своїй хаті – а все ж наче вдома: і город поруч, де порпаються з ранку й до ночі, і попелища свої тут же – урвеш якусь часинку, щоб постягати на кучу обсмалені головешки чи пообрізуване обвуглене гілля яблунь, слив, груш. А чоловіки цілоденно пропадають у полі – орють, сіють, волочать посіяне. Звели сякі-такі халабуди на пожарищах з того, що залишилось од вогню, да й перебувають в них часто, а вдень у клопотах не до спочинку – сіють, садять, обробляють городи.

Село потроху оживає. То там, то там, дивись, виростають зруби, в кого з деревини, заготовленої ще раніше, ще в довоєнний час, а хто сміливіший, спритніший, той перевозить з хуторів хати, що залишилися після поляків.

59.

У центрі Соснополя посеред старовинного занедбаного парку притулилася невелика двоповерхова будівля. За Польщі тут відкрили

ресторацію для офіцерів кавалерійського полку з охорони пограниччя, за німців містилося гестапо, а за других советів, шойно вступили вони в містечко, облаштував тут собі осідок райвідділ НКВД. Що й казати, придатне то місце для такої установи: над землею два поверхи товстезного муру і стільки ж – у землі. І на кілька сотень метрів довкола – старезний парк, жодної будівлі. Кричи не кричи – ніхто тебе не почує.

І кричать, як же ж кричать! Пашко не чув ще у своєму житті такого людського крику. Затуманює пам'ять од нього, судомить тіло. І зникає межа відчуття, де закінчується Хомин крик, а де починається його власний.

А що він може сказати в своє оправдання? Що, рятуючи німецького офіцера, врятував село? Але те не бреться до уваги. Подумаєш, якесь там село німці не спалили!

– Такім предателям нет места на нашей земле, – шипить начальник відділу Соколов, що взявся сам допитувати бранців.

У Пашка хоч якесь виправдання його старостуванню в селі є, як не перед новою владою, то перед собою, односельцями. А що може сказати, чи навіть подумати, Хома? Що жити хотілось, вижити? Що особливого зла людям не приніс тією службою? Ну, а хіба добре щось зробив?

І коли в Пашкові нуртує ще якесь прикре відчуття несправедливості стосовно того, що чинять з ним, то Хома цілком змирився з тим, що на нього чекає.

А чекає на них після холодних просирілих мурів і тортур тілесних або смерть, або Сибір несходима...

60.

Як приходять у Любимень другі совети, одразу сільраду зорганізують, Кирила Мар'янчука головою настановляють, а Оверка, що за Польщі аж чотири класи закінчив, на секретарювання вговорили. Правда, і відпрошувався, і віднікувався, але те не допомогло. Настрahали, що як не стане секретарем, то заберуть на фронт, то й мусив погодитися.

Гарнізон час од часу в село наїжджає – наче притихло трохи, перестали одне на одного нападати, хто зостався з поляків недонищених, у Польщу почали вивозити. Лише вночі українська партизанка, чи Бог його знає хто, пройде селом, але на Кемпу не завертає, то й те добре. І все ж Іван Гончарик стереже волів, у хаті не ночує: воли в хліві, а батько під яблунькою, в корчах над річечкою.

От ще якби Вакула Мартинков не дошкуляв. Хлопець був як хлопець, а то наче щось із ним зробилося: як тільки нап'ється – прибігає на Кемпу, аж труситься:

– Я вас тут видушу, большевики!.. Я вас под мостом потоплю!..

Так уже те Оверкове секретарювання його доконує: не забулася та довоєнна мандрівка до советів і як ті з ним повелися... Гончарики в переляці, хіба довго дурному заподіяти те, що обіцяє. Подейкують люди, що ого як на мазурах напрактикувався.

Уже Оверко й собі вслід за тестьом ховається на ніч і по вишках, і по ровах усяких, аж на Ясюкову часом доходить.

Терпець уривається в Івана, йде до Мартинка справуватися:

– Мартине, скажи своєму Вакулі, щоб не бегав до нас, да не лякав... Шо вон хоче з нас, шо бегає й кричить, шо под мостом нас потопить? Або ми виноватіє, шо Оверка тим секретаром настановили? Як хоче Вакула, то хай сам стає...

Не віднікується Мартин, обіцяє Іванові, що насвариться на Вакулу. І справді, мабуть, насварився, бо з того часу не об'являється більше Вакула на Кемпі, не погрожує.

61.

Десь уже перед Трійцею самою, як страх трохи розвіявся й люди починають ходити туди-сюди між селами, до родичів чи знайомих навідуватися у справах якихось чи просто так, надумує Уляна йти на Залужанські хутори до Терешка корову свою шукати.

– Така корова добра була, чи вже ж не оддасть Терешко? – переконує своїх, щоб не перечили. – Як же без корови жить?

Петро відговорює її, не дай Боже, пропаде. І Оверко відговорює, запевняючи, що як приїде гарнізон в село, то попросить старшого, щоб у Залужжя змоталися да допомогли ту корову забрать.

Але ж де там, не завпокоюється Уляна. Тим більше, що переказували люди, наче бачили їхню Рижу в Василя Рябенького. Оверко навіть записку передавав через когось залужанському секретарю сільради, мовляв, оддайте нашу корову, я не хочу брать стрєбков чи міліцію і їхати забирать. Але куди там, оддадуть вони!

А тут прочула Уляна, що Казьо, котрий сидить неподалік за річечкою, збирається на Залужжя їхати, десь там, як були в збігах, свою худобину продав да взяв кілька пудів пашні, да закопав у родичів. То збирається забрать ту пашню, як вона ще є. Напрошується й Уляна до нього на підводу і таки їде.

Терешко начебто й зрадів появі Уляни, розпитує що та як, чи всі живі, як дідове здоров'я. Розповідає йому Уляна про своїх, як перебули той час, відколи повернулися додому. Про одне лиш змовчує – що перебули зиму в Лисецького на Березняках, нащо йому те знати...

– А знаєте, дядьку, чого я пришла? – підступає нарешті Уляна до головного.

– Чого ж не знаю, – відповідає їй Терешко. – За коровою.

– То шо ж ви на те скажете?

– Уляно, твоя корова – то моя смерть.

Не розпитує далі його Уляна про корову, шкода їй стало Терешка, прощається й їде лугом поміж лозняками, де на порослих молодою травою галявинах то там, то там пасуться гурти худоби. Так надумалася: «Де целю свою корову, то буду забирать.»

Йде, йде лугом, й десь уже чи не під самим Мокрим зирк – її корова пасеться. Аж серце зайшлося. Уляна до неї:

– Рижа!

А та одривається од паші, піднімає голову, впізнає колишню свою хазяйку й озивається до неї протяжним муканням. Уляна займає свою корову й поспіхом жене її до кладок на Залужжя.

Тим часом з-за кущів вигулькують пастушки:

– Тьотко, не чепайте корову!

Еге ж, так вона їх і послухала, жене собі далі. А пастухи кийками по ній, кийками. Не зважає на те Уляна, вже й річка близько і кладки видніються, не пам'ятає, як через них переметнулася на другий берег, у село вбилася. Та не встигає дух перевести, як назустріч їй Соловей – головою сільради наставлений у Залужжі, а з ним і секретар Лексей:

– Стой! Ти куда сьо корову вкрала і женеш?

– Як же ж я вкрала, сьо ж моя корова, – Уляна їм на те. – Да ми вам і записку писали, шо оддайте...

– Ви не до того писали записки, до кого тра було писать.

І Уляну за руки та й ну тягнути:

– Пошла в льох! Пошла в льох!. Поседиш там, то знатимеш, як брать чуже.

Перелякалася Уляна, аж холоне все у ній. «Сьо ж уже з того льоху й не випустять», – пронизує думка.

Аж тут де не взявся Казьо. Їде своїм коником, з мішечками пашіні викопаної. І тітка Настя як на те нагодилася. Бачить, що Уляна за плота тримається, а чоловіки тягнуть її, то підскакує до них та й давай голосити:

– Ох, людочки, що ж ви робите! Нашо ж ви єе тягнете?

А Казьо й собі зістрибує з воза та до них:

– Стойте, хлопци, хватить уже душить! Уже не ваша власть. Хватить душить!

Не витримують такого натиску Соловей з Лексеєм, відпускають Уляну. А Настя продовжує голосити:

– Божечку, чорту та корова, кинь її і йди додому, Уляно...

Справді, Уляні уже не до корови, тут би самій вирватися.

– Сядай на воза, да поїдемо, – командує Казьо.

І вона слухняно сідає на воза, коник рушає, віддаляючись і від нападників, і від корови, яка, мов людина, дивиться їй услід сумними вологими очима і протяжно ремигає.

Усеньке тіло Уляніне німіє, німіє й думка, стає вона безвольною і байдужою не лише до корови, а й до всього, що діялося дотепер із нею. І до самого життя.

62.

Заламує руки Уляна:

– А хай би вони запалися були з тою коровою, хай би вони вдавилися тим молоком, як я мала пропасти...

Це вже потому прийшло усвідомлення на що вона наражалася, шукаючи в Залужжі свою корову, як повернувся Оверко одного дня з роботи і розказав потаємно:

— Чаркували сьогодні з Немещенком, то знаєш, що вон сказав? Сказав, що то ж їх прийом напевно щось наше, мужицьке і йти по селах, лесах будьто шукать корову, чи лесорубами прикидається, або гриби чи ягоди збирать, а самим виведувать усе, де бандера ховається... І сам не раз ходив таким «лесорубом» у селах, де його не знають, і сотрудніц посиляли.

Каже, вийшли якось із своїм напарником на хутор. Хата гарна, хлеви добріє, пасека велика. Видно, добри господар. Залягли. Кілька часов лежали, вже й до хати думали заявиться, мов би то послали їх на дялянку, де лес режуть, а вони заблудилися... Аж тут з хати девчина виходить, корову з хлева виганяє, а в руках клумак чималеньки.

Пригнала корову до корчов й пустила попасом, а сама озирнулась сюди-туди й гукнула:

— Ганю! Ганю!

Через якесь врем'я кущі сколихнулись і з них вийшов чоловік. Тоже сторожко озирнувся, взяв клумака і зник у гущавині.

«Но не тут то було, — каже Немещенко. — Ми вже його не должны білі упустіть. Пустілись за ним і таки настігли, правда, прішлось стрелять. Взялі раненого».

Як допитували, то обижався, що немає спасу хлопцям од тих людей, що гуртами по лесу ходять: чи на заготовку йдуть, чи якієсь губ'яки шукають, чи корову, яку мовбито загубили... Викурили його з одного схрону, з другого. Вже перебрався був у таке місце, що навіть додуматься не додумаєся. То й туди наперло якихсь лесорубов, лаять целими днями так, що сховаться не мона...

63.

Розійшовся Мар'янчук не на жарт:

— Таку їх розтаку! Злодюги! Постойте, я вам покажу!

І вже зорганізовує стрибків на Залужжя йти, корову забирати. І в Соснопіль подзвонив, так і так, мовляв, залужанці розперезалися, то треба трохи приструнить. А Немещенку, що уполномочений по їхньому селу, того тільки й дай. З Мар'янчуком вони, вважає, зійшлися з першого позирку, з першого знайомства. Немещенко, правда, чужий, присланий десь із інших країв, то що йому місцеві люди, коли хто супроти нього, то й в розход може пустити — одне пояснення-виправдання: бандіт чи бандпособнік. А спросу за таких — ніякого, ще й похвалять. Кирилу ж трохи складніше, як не як, тут виріс, тут і жити йому, поміж людей своїх, що знають його як облупленого, з діда-прадіда. То й доводиться свою гарячковість трохи притлумлювати і часто не лізти на рожон. Та й Немещенко його, знає, повчає:

— Єслі шо, ти давай знать, сам не делай с людьми нічево. Самі справімся. Ти только знать дай.

От і дав знать, що корову в родичів його секретаря залужанські бандюки зобрали і не хочуть віддавати.

– Да оддадут, куда ані денутся, – запевняє його Немещенко. – Жді, завтра приїдем.

Оверкові то й не дуже хочеться те робить, але Мар'янчук настоює, каже:

– Провчить треба бандюг, щоб не брали чужого.

Йде уранці Оверко до Кирила, бо вже приїде міліція і свої стрибки прийдуть, щоб їхати в Залужжя за коровою, як дивиться, а біля Семенів швагрова Рижа стоїть, прив'язана до плоту.

– Кирило, дивись-но, оньо будь-то корова наша прив'язана до плоту стоїть! – показує Оверко.

– Ану, – каже той, – ходем-но, побачимо.

Як підходять вони ближче – справді Рижа стоїть, а біля неї – Ганеля, Васильова теща залужанська. Добре одне одного знають.

– Сьо ваша корова, Оверку? – питає Ганеля.

– Наша, – відповідає їй на те Оверко.

– Ну то забирайте єє.

Тут і в Оверка норов прорізається.

– Нє, – каже, – береть-но, бабо, ведець єє ви до хати!

Що тут будеш робити, відв'язує Ганеля корову й отак усі вони прямують на Кемпу.

На колишньому ксьондзовому дворі біля костьола стоять декілька чоловіків. З цікавістю спостерігають за дивною процесією.

Тим часом Мар'янчук відстає від неї.

– Пойду, – каже, – в Соснополь подзвоню, щоб не єхали, шо вже корова є.

І завертає до сільради.

На Кемпі прив'язують корову до в'яза і запрошує Оверко Ганелю в хату Островського, де вони тимчасово мешкають:

– Уляно, приймай гостей, – гукає у прочинені двері.

Вигулькує Уляна на той погук, корову бачить, Ганелю бачить й тільки ойкає.

– Шукай-но шось на стол, – не дає опам'ятатися їй Оверко.

Тим часом з сусіднього двора прибігає Оверкова Голька, приходить батько їхній Іван, Петро встає із прилаштованого за піччю полика – з того осіннього купання в болотній холоднучій воді він так і не поправився, Ганночка десь у дворі щось робила, й собі облишила те заняття і вступає в хату поглянути на ту оказію – ого скільки назбиралося люду!

Поставивши наїдки на стіл, припрошує Уляна Ганелю:

– Сядайте, тьотко, поснедаємо...

Садять Ганелю на покуті. За нею й чоловіки сідають, а жінки займаються своїми бабськими справами – в тісенькій кімнатці місця всім бракує. А тут ще завертають на Кемпу й Кáроль Лисецький зі Стаськом Гойдалкою – то вони якраз були на ксьондзовому обійсті – і їм цікаво, що ж це діється у Гончариків. Запрошують і їх за стіл.

Оверко питає Ганелю:

– А ви знаєте, бабо, хто сьо? – показуючи на Кáроля й Стаська. – І сьо поляк, і сьо поляк...

А Ганеля аж труситься, каже:

– Я вже вдома попрощалась... Сю випроводили мене до вас із коровою, сказали, що ти стара, то йди ти, бо там заб'ють уже...

Тим часом Петро дістає з мисника чвертку горілки, прихованої до свята якогось, кожному по черзі в стопку наливає. Ходить по колу та стопка, нікого не минаючи. І Ганелі наливає. Вдаряє та горілка їй в голову, зашпори трохи відходять і мазуре не такими страшними здаються. Розмова потроху зав'язується. Не про те, хто кого забив і ще заб'є, а про одвічне селянське: чи багато посіяв хто, чи зійшло посіяне-посаджене і які види на врожай, чи трави добрі ростуть на сіно...

Якби хто збоку чи з небес поглянув, то подумав би – зійшлася родина за столом, щоб мирно-любо поснідати у святочний день. І не стоять поміж цими людьми ні пожарища, ні масакрування одне одного, і страх усі ці роки не вихолоджує їхні душі, ненависть взаємна не збуджує в їхніх жилах кров, не кличе до помсти.

А коли і чвертка спорожніла, і стіл спорожнів, дякують Кáроль зі Стаськом, і Ганелька дякує за це несподіване частування, й кожен збирається у свою путь-дорогу: мазуре – на Березняки, Ганелька – в Залужжя.

64.

Любименьці за потреби щось купити їдуть на базар не в теперішній свій райцентр Соснопіль, хоч і туди в неділю на торг з'їжджаються, а в сусідній, у Берестя, – і містечко більше – за Польщі повітовим було – і базар більший.

Закомандував Мар'янчуку збиратися на базар і Нємещенко. Кілька днів він зі стрибками провів у засідках по довколишніх лісах в надії підстерегти якого бандерівця, але безрезультатно. Чи то забралися ті на інші терени, чи хтось попереджав про акцію...

А завтра – неділя.

– Все, завтра віддыхаєм! – заявляє Нємещенко. – На базар поїдем в Берестя, вот! Нада жене коє-что купить, і себе.

Увечері Мар'янчук проводить Нємещенка до Гапки, де той столується, коли ночує в Любимені, оприходують там по кілька чарок міцного самогограю за вечерею, спеціально припасеного для таких випадків. А дорозі додому загляда до Казюка.

– От що, Аркадь, береш завтра вдосвета свого коника, подпрягаєш до мого Гнедого – поїдемо з Нємещенком на базар до Берестя...

– А на гонську мать мине така сполка! – лається той. – Шоб по дорозі десь перестрели да закатрупили?

– Ну-ну, ти не вельми-то розходься. Чи, мо', не знаєш Нємещенка?

– Коб-то не знав! – Казюк холоне так само швидко, як і запалюється. – Де вже од вас поденеся.

...Дістаються до Берестя без пригод, так що ні Нємещенкового автомата, ні Мар'янчукову гвинтівку в діло не доводиться пускати. На Рогатках заїжджають до хати знайомого міщанюка, ставлять воза.

– Да якось, вродє, не з руки з оружієм по базару ходить. – сумнівається Мар'янчук.

– Оно то канєшно, – і собі задумується Немещенко. – Єще мєстніє увідят, доложат мойому начальству...

Після недовгих роздумів Немещенко наказує Казюку:

– Ти астайошся, будєш стерєчь оружіє. І сматрі, галавой атвєчаєш!

– Воно минє тра, те оружіє? – пробує відкараскатися Казюк, але, бачачи, що ніхто до нього не дослухається, понуро замовкає.

– Спрячем в салому, чтоб мєньше кто відєл, – наказує тим часом Немещенко і засуває свого автомата й Кирилову гвинтівку під рядно, що прикриває солому, на якій вони щойно сиділи.

Ще якийсь час, коли вони віддалилися, Казьо почувається насторожено, все йому здається, що хтось то з-за хліва, то з-за кущів так і чигає, щоб відвернувся і залишив без нагляду зброю. Але час збігає нудно й повільно, весняне сонце, знай, припікає й припікає, хилить на сон. Коні, пофоркуючи та мотаючи головами, щоб одігнати надокучливих мух, жують січку, насипану в опалки.

Щоб відігнати дрімоту, Казьо зіскакує з воза, поправляє на конях шлєї, збирає на рудій, пожухлій торішній траві витрушену кіньми січку, засипає її назад в опалки, і знову вмощується на своє сідало. А базарувальників усе немає й немає. Не зчувається, як повіки змикаються так, що вже не має ні сил, ні бажання їх відкривати.

Прокидається од відчуття, що хтось біля коней хазяйнує. А й справді, Блись випрягає вже Мар'янчукового Гнідого, за спиною на ремєні у нього теліпається автомат.

Казьо шугає рукою під рядно і намагає там лише гвинтівку.

Той порух помічає Блись і застерігає:

– Як хочєш жить – не здумай!

– Да минє Немещенко голову скрутить...

– То ти хочєш, щоб тобє голову скрутив я?

Казюк нічого не хоче ні від того, ні від іншого, не зі своєї волі ув'язався в цю історію. А жити хочеться. Принаймні до того, як з'явиться Немещенко. Він обм'якає, перестає перєчити Блисю.

Блись тим часом випрягає Гнідого, що виграє міццю і граційністю – чого не забєрєш від Мар'янчука, то цє тє, що коня він свого любить, доглядає кращє, як жінку.

– Скажєш Мар'янчуку, що коня я верну! – гукає Блись, скачє охляп на Гнідого, тягнє вуздєчку на сєбє так, що той стає мало не сторчма.

Казьо й не зоглєджується, як в один покліп ока вершник перєлітає луг, ширєчєнну в цьому місці, але нєглибоку, річку й зникає на тому берєзі за лозняками.

65.

Розповідає удома своїм Оверко Гончарик, прийшовши з базару:

– Мо', вже останнім з наших людей я йду, загалунився трохи там поки взувачку знайшов для Гольки. Каленики минув, Чистики... Як бачу – коло Переспи Мар'янчуков конь ходить. Я до нього: «Гнеди!», то вон до мене: «Ги-ги-ги!». «Чо сьо ти тут ходиш?» – питаю. Конь іде до мене. «Ну, думаю, як ти пошов до мене, то я й не буду тебе кидать». А боюся ж, щоб яке лихе не вийшло з корчов... Да за коня, да й привйов до Мар'янчука, а жонка його в плач: «Сьо вже забили Кирила! І де той Немещенко узявся на нашу голову...».

А Мар'янчука з Немещенком привозить Казюк своєю конячкою у Любимень аж надвечір. Що вже матюків за дорогу од Берестя вислуховують од Немещенка, то й не передати:

– Да я вас, мать вашу, постреляю... Да я вас, таку-розтаку вашу мать, в Сібір! Шоб зналі, шо такое советская власть!

Понуро мовчать, не виправдовуються.

Коли порівнюються з Мар'янчуковою хатою, той несміливо запитує:

– Мо, зайдемо, повечереємо?...

– Да іді ти! – відмахується Немещенко. – Вот так, ребята, – застерігає, – шоб о том, шо случилось – нікому ні гу-гу...Понялі? Єжелі распустите языки – пеняйте на себя. С автоматом я решу, он у меня не на учете, а все остальное – к хренам! Понятно?

Ще б не зрозуміти! Готові запевнити в будь-чому, лише б відчепився, не здійснив того, що обіцяв. А йому недовго, вже набачилися всього.

Але, як то мовиться старими людьми, своїї долі не обійдеш, не об'їдеш. Неприхильною вона виявилася й до Немещенка...

Постріли полохають настояну на живиці тишу, розпанахують навпіль присмерк, стоголосо відлунюються в імлистому громадді сосен. Вони паралізують Казьові думки, нагло обірвавши їх неспішний плін. По всьому тілу, од волосся на голові й аж до кінчиків пальців, пробігають холодні дрижаки, і воно осувається з в'язки сіна в драбиняк, прилипає до кострубатої дошки. Але перед тим рука підсвідомо, з усією відчайдушністю злітає над лискучими од поту кінськими спинами, батожить їх. Коні, і без того налякані пострілами, рвуть з місця, колеса стугоняють по корінню, віз перехняблюється з боку на бік, таракотить і скрегоче...

Так триває незбагненно довго. Здається, годину, дві, три... Врешті Казьо відчуває, що коні зупиняються. Боязко підводить голову. Нашорошивши вуха і важко посапуючи, коні прислухаються до далекого відголоску пострілів, що долітає крізь гушавину сюди, на узлісся.

Казьо зводиться на непевні ноги, ковзає поглядом довкола. Очі натрапляють на нерухоме тіло, що звисає з воза.

– Кирило, Кирило!

У відповідь – мовчання

– Мар'янчук, ти живий?..

Лише легкий стогін видає, що таки живий. А Немещенка на возі немає...

З лісу дихає пустою, і якби не постріли, що уже лише зрідка зриваються, могло б здатися, що там теж нікого немає, а все оце привіялося в якомусь химерному сні. Та ж ні, свердлить напіврозплющеними очима душу Мар'янчук. Від того погляду, здається, сховку не буде ніде.

Вкладаючи Кирила в драбиняк та підмощуючи під голову сіно, завважає, що за ручку вотрини зачепилася паском гвинтівка. Дивиться на неї, а в пам'яті спливає сьогоднішній ранок.

Не встигає ще запрягти конячку, щоб їхати по траву телятам, аж тут надходить Оверко.

– Так що давай до Мар'янчука паняй, да коня його запрягай..

– А яка там тряся сталася? – аж під серцем кольнуло Казюкові.

– У район повезеш Мар'янчука, викликають...

Як по правді, то кожна така поїздка півжиття забирає – так і дивись, що не вернешся. Якби не Мар'янчук просив, а хтось другий, то й одказався б, але ж росли разом, не в один перепльот попадали, не раз Кирило його виручав...

Їде до райцентру Мар'янчук та ще Немещенко всівся – каже, що в отдел викликають.

Вмощують в сіно гвинтівки, перекидаються словами:

– Як вийде хтось по дорозі, то вділимо «гостинця».

«Гай-гай! – подумалося Казю, – і доки воно таке робитиметься, що нема людям спокою, такими гостинцями одне одного годують...»

Мар'янчук мов підслухав ті думки.

– Не журись, – каже, – Аркашо, – минеться все. Переловимо бандюков, ото заживемо!

У Соснополі затрималися надовго. Поки Мар'янчука випустили з райвиконкому, а потім і в райком той заглянув на щось, поки Немещенка дочекалися з того райотдела, то аж знудився Казьо.

– Завидна лєс проскочить би, – мовить Казьо.

– Хіба перши раз, – чи то запитально, чи заспокійливо каже Кирило.

Й поки їдуть – ні слова більше не промовляють, кожен щось думає своє насуплено. Видно, добре шию намилили одному й другому...

І раптом, як уже через ліс майже переїжджають, постріли сполохують надвечір'я, в друзки розбивши тишу. Думки нагло обриваються й Казюкове тіло осувається в драбиняк. Він почувається так, наче кулі впилися і в нього, пронизали наскрізь, і кров тонкими струменями зсіджується донизу, у вигорілу траву.

66.

Як поранили Мар'янчука, а Немещенка вбили, то Уляна проронила:

– Шкода так, детки, кажуть, малиє у його zostалися...

А увечері, коли повертається на Кемпу з посиденьок у Назарових, перестрічає її Юрко Блись.

– Тобі шкода Немещенкових деток? – перепитує. – А своїй тобі не шкода?

Пригадує, що оте «шкода» коло магазина вона казала й мати нового сільського голови Ващика, наставленого після поранення Мар'янчука, була при тій розмові.

– Да мене всех шкода, – одказує Блисю. – І твоїх було б шкода, якби вони в тебе були, і своєї шкода. І його деток шкода, бо шо тие детки винние...

– Ну-ну, шкодуй, хай ростуть большевиченята, то вони тебе ше покажуть... Бувай здорова, – мовить на те і зникає в темряві.

А Голька після тієї придибенції всерйоз береться за Оверка: кидай та кидай те своє секретарювання, бо й з тобою так буде. І таки за декілька днів йде Оверко в район і відпрошується з тієї посади. Упирає на те, що, ховаючись по корчах і ровах, здоров'я стратив, що більше хворіє, як на роботі буває. І то правда суша. Повірили, зглянулися. Чи мо, й Ващик проти нього якесь слово мовив? Мабуть, так воно й було, бо нащо йому в секретарях той непевний Оверко, яку з ним оборудку провернеш?.

Позбувшись клопітного й небезпечного секретарювання, Оверко невдовзі отримує повістку про мобілізацію. Ні, не на той фронт, що тепер деє аж у Германії, а на трудовий, на Донбас, шахти відновлювати людей одправляють.

– І як же вон з його здоров'єм буде там? – голосить Голька, коли новий голова сельсовета приносить ту повістку. Але кого те хвилює?

А на секретарювання Федя Гураля ставлять. Ото як заговорили про звернення властей, щоб хлопці з лісу виходили і нічого їм за те не буде, казали люди, що й Федь заявився в органи, покався, що будьто би він проти советів нічого не мав, а тільки з поляками справувався. І нібито не знайшли на нього нічого такого, щоб у Сибір запроторити, бо він і в лісі не був... А мо, й не шукали на нього нічого, й такі потрібні були при власті.

І зажила нова власть, як кажуть совети, всласть. Привезуть у магазинчик, що стоїть неподалік Кемпи на горбку вдень сякі-такі товари, а вночі якісь хлопці заявляться, переберуть привезене, заберуть, що треба, і бачили таких. А таки часом у потемках бачили, і Ганночка, і батько, і всі, хто притулився на Кемпі. Бо хоч не хоч, а побачиш.

А вранці кличуть Ващик з Федьом прислану в село на вчителювання східнячку Марію – її головою магазинної ревізійної комісії зробили – мовляв, так і так, уночі тут бандерівці похазяйнували, то треба акта підписать. Підписує, а куди ж подінеться.

Після одного такого нічного нальоту сельсоветські викликають Марію до магазина знову акта підписувати. Приходить вона, а самого начальства немає, деє загалунилися. А тут як на те старий Іван Гончарик виходить на подвір'я, перекидається словом із вчителькою про се, про те... Ту бесіду запримічає Ващик, що надходить до магазина. Воно б, може, й нічого, якби Марія раптом не закомизилась, одказується акта підписувати.

– Я ж не знаю, що привезли, а що забрали, – виправдовується вона.

А пізнього вечора приходять до Гончарів двоє, певно, з дальнього села, бо якби з ближніх, то Іван знав би. Викликають з хати.

– Ти нащо, стари, намовив гучительку акта не подписувать? – запитують грубо, дарма, що той їм у діди годиться.

– Да шо ви, хлопци, я про ниякого акта не знаю. Про школу, детей ми з нею балакали...

І звична уже для селян погроза:

– То дивись, бо получиш! Шоб больш такого не було...

Й не попрощавшись, зникають в темні. А Йван повертається в хату й на Уляніне «Хто то був, тату?» одказує:

– Воно тобі тра? Спи себе.

67.

Наскакає і на Терешків хутір якогось дня гарнізон. Навіть дивно було старому – на всіх хутірцях довколишніх побувала «акція», а до нього досі не заглядала. Чи вже про Семена ніхто не доніс? Та бути такого не могло, щоб ближній чи дальній сусід не постарався.

Заявляються удосвіта, ледь світати починає – якраз Терешко збирається худобу порати, а Варка, подоївши корову, виганяє її на пастовень, щоб пощипала травички, що от-от почала витикатися.

Над'їхали кількома підводами. Напівсонні солдати, шулячись від ранкової прохолоди, зіскакують з возів, розминають затерплі ноги. Ще й не отямилась, як офіцер командує:

– Окружай!

Звичні до такої справи, та й інструктаж перед виїздом отримали, солдати оточують з усіх сторін обійстя, щоб не те що людина – миша не могла прошмигнути з того кільця. І все ж офіцер ще раз наголошує:

– Окружить і нікаго не випускати!

Прибульці сторожко оглядаються в усі боки, чи не винирнуть десь неподалік лісові хлопці – так уже траплялося під час подібних акцій, й тоді тому, хто загалунився, втратив пильність, ставало непереливки.

Але поки що непереливки Терешку – від цього приїзду військовиків сподіватися на щось добре йому не випадає. А ще коли лейтенант, підступивши впритул до нього, цідить:

– Ну што, старий хрич, узнайош?

Хоч і стареча, але чіпка ще пам'ять видобуває зі своїх закутків ту ніч, коли в хату постукали військовики з вимогою перевезти їх човном через передосінній повеневий Случ, і як човен на бистрині втратив рівновагу й перекинувся, а його пасажери шубовснули у вируючі води. Звісно ж, пам'ятає Терешко й те, що одного з них так і не винесли води опісля, а ті два трупи, що випливали десь аж під Мокрим, – хтозна, його потопельники чи ні, війна ж бо, хіба мало людей гине – прикопали залужани та й по всьому.

А він, отой зниклий безслідно, стоїть ось перед Терешком, як звір настовбурчений, пантруючи на свою здобич, втішаючись, що здобичі тій уже не вирватись від нього. Те розуміють обоє - і військовик, і Терешко. І в старого немає аніякого бажання щось пояснювати чи виправдовуватись, що він не винен у тому, що сталося. Пояснення ніякі не потрібні й військовику.

А якби ту картину змогла побачити Ганночка, то у військовику тому вона признала б Альошу, який десь пропав із Мантачок разом з іншою совецькою партизанкою, як фронт перейшов через їхні села і подаленів до кордону з Польщею.

А нападники тим часом уже шнуркують у хаті, випровадивши з неї Варку, зазирають у хлів, клуню.

Чоловік у цивільному, що приїхав разом з військовиками і відрекомендувався як працівник райвиконкому, все майно Терешкове – і в хаті, і в хліві, і в клуні – бере на список. Те триває, може, з годину чи й дві. І весь цей час Терешко з Варкою стоять під наглядом капловухого солдата, що співчутливо поглядає на них, але не говорить ні слова – він такий же підневільний, як і вони. Може, десь там, у його рідному селі, і його батьки стоять у цей час під гвинтівочними прицілами й чекають на присуд якогось лейтенанта.

Врешті, коли перепис закінчено, лейтенант повідомляє:

– Согласно директиве Народного Комисара внутренних дел СССР – Генерального Комисара государственной безопасности товарища Берия от 31 марта сего года за № 122 вы высылаетесь в отдаленные районы страны как семья оуновца... Хотя, ежели честно, то я бы вас расстрелял. И рука бы не дрогнула. Но закон есть закон и нарушать его я не намерен... – «великодушно» промовляє він. – На сбори вам дайца два часа, возьмите все необходимое в пути. Жрать побольше, а то подохнете, не доехав...

Від тієї «великодушності» Терешкові не по собі.

– Да лучше пристрельте на месці, – вимовляє він.

– Иш какой, легкой смерти захотел! – сміється лейтенант. – А дзуські!

Терешко з Варкою збирають найнеобхідніше, вузли вкладають на підводу, на яку вказали їм приїжджі, оглядають зболеними поглядами свою садибу, до якої вже не буде вороття – вони це добре усвідомлюють, і валка рушає в напрямку Соснополя.

Через якусь сотню метрів, наче сам до себе, лейтенант Альоша промовляє:

– А впрочем... Сходи-ка, дед, домой, кажется, дом аставили незапертым.

Терешко злізає з підводи і направляється до свого обійстя.

Вивдавши якусь хвилину, лейтенант стурбовано вигукує до солдатів:

– Уйдет ведь, убежит!.. Чево смотрите? Стреляйте!

І лунають постріли, й Терешко стомлено, наче після цілоденної оранки чи косіння, осідає на землю. Здалеку видається, що опускається чоловік на коліна, щоб поклонитися, помолитися годувальниці. А потім завалюється на бік і завмирає не порушено, упокоєно.

– Ой людоньки, шо ж сьо таке!? – розпачливо кричить Варка і зривається до Терешка.

Лейтенант, вивдавши допоки та відбіжить трохи, виймає з кобури свій ТТ, прицілюється і натискає на спуск.

– Иш, бандеровская сволоч, убегать надумали... Трогай! – дає команду хурману.

І підводи продовжують свій рух. По дорозі до них приєднуються інші, з інших хуторів і сіл, з іншими бранцями, й та сумна валка розтягується, може, на цілий кілометр, так що ні початку їй, ні кінця не видно.

68.

Уже й літо в розповні, і війна десь подаленіла й подаленіла, а від Степана, як і раніше, ні слуху ні духу. «Мо, й живого вже немає», - часто думає Ганночка... Та й побиватися надто немає коли – усе в роботі й роботі. Хіба як у пташиний скік ночами, коли, зморена, вкладеться в постіль біля Василька, що попкикує собі уві сні, щось приємне в ньому бачачи. А вдосвіта – знову на ноги і, як та коняка в манежі, до нового вечора.

От і сьогодні чоловіки косять давидовичовську течайку, пообіч, у воді латаття таке жовтогаряче, що, як сонце, очі засліплює. А жінки неподалік вчорашні покоси ворочають. У повітрі, у всьому світовому обширі такі пахощі різнотрав'я разносяться, що аж дух забиває, млістю проймає. Так і хочеться услід за Васильком впасти в ті покоси, в те прив'ялене різнотрав'я і пливти в невідомість, як пливуть у небі пажмурки.

Не зогледжуються, як із тих пажмурків дощ починає накрапати, Кидаються всі гуртом – і жінки, і чоловіки – згрібати та складати напівсуху траву в копиці, бо як залізе в неї сльота, то потім попововтузишся поки висушиш.. Ледве-ледве справляються, як дощ припускає добряче. То й у хату ховаються, хто яке собі заняття знаходить. Дід Іван примощується на припічку з Васильком і вуглинкою букви навчає писати та всякі придибенції розповідає. А Васильку те тільки й дай, щоб дід не хазяйством займався, а перебендював з ним.

– Діду, діду! – допитується. – А чого то дощ падає? Як оно сено подсохне, то й дощ падає?

– Бо було-бало таке, – хитро посміхається дід Іван. – Як сотворився наш свет, то прийшли Сонце, Ветьор і Снег до Бога питать роботи.

– Що нам, – кажуть, – Боже, робить? Коли кому власть мать?

Поделив Бог рок на всех.

– Ти, Сонце, – каже, – грей, як люде поле засеють, щоб усе росло. Ти, Ветьор, маєш дуть, коли людам спека надокучить. Тодє наганяй хмари. А ти, Снегу, зимою землю вкривай од холоду.

А Дощ десь загалунився, поки приплентався на ту балачку, то Бог уже всю роботу роздав. Доганяє Дощ Бога вже коли той рушає у свою дорогу:

– Боже! – гукає здалеку, – а коли ж мине, мине коли падать?

Подумав Бог, подумав, бо всю роботу вже роздав.

– А йди, – каже, – коли просять.

– А-а-а, коли косять, – не дочув на ходу Дощ. – Що ж, буду йти, як косять.

То так з тої пори і падає. Як оно люде на косовицу, то тут і дощ...

Аж ускакає на ту мову в хату Голька:

– Васильку, твой батько йде!

Схоплюються усі:

– Шо сьо ти кажеш?!

І у двері, надвір вискакують. Лише Ганночка, як застала її та звістка, так з місця ані руш.

– Шо сьо ти верзеш, яки батько, де той батько?

– Та ж Степан оньо стоїть каля магазина, з Мацієвським балакає!

– Ой, – на те їй Ганночка. – То ти, мабуть, не познала.

– Да як не познала, як я познала добре!

Аж уводять у хату Степана такого, як старця. Розповів потім, що шість неділь гнали з того полону, лушпинням годували та ще й у Раві-Руській тиждень тримали, все бадали – де був і що робив, як у полон потрапив і на кого в тому полоні робив.

А Василько ні в яку не хоче признавати батька.

Упрошує його Ганночка:

– Ти ж допитувався, де твой батько, а як прийшов – не хочеш признавать...

І так і ськ уже пробує Степан приступитися до хлопця – ні в яку! Аж поки губну гармошку з наплічника не витяг та не показав, як то вона гарно грає. І вже Василько відтає, і вже й батько йому – не чужий дядько.

69.

...Й після найлютіших воєн і моровиць, щонайбільшої заглади хтось таки залишається, щоб рід продовжувати. А інакше земля пустою б стала.

У Любимені те випало на долю Степана й Ганночки та ще кількох десятків їх односельців. Горюючи за втраченим і втраченими, втішаються, що попри все вижили. Але не знають і не гадають вони, що напророчені кимось часи, коли живі заздритимуть мертвим, ще не минули. Що невдовзі запобутує в краї байка:

– Котриє совети були лучшими, першіє чи другіє? – запитує один одного.

– Канєшно, першіє, – одказує той.

– А чого?

– Бо першіє пришли й пошли, а другіє zostалися...

І тільки Василько своїм дитячим розумом не може ніяк усвідомити, чим страшні ті совети? От прийде до них часом тітка Савета з-за бар'яка, посидить, поговорить з матір'ю про щось своє та й іде. І нічим вона не страшна Василькові. А дорослі тих совет так бояться...

Частина друга

КРУТІЖ

*І коли ми переможемо,
то хто запитає з нас про методи?...*
Зі щоденника Геббельса

1.

Перебувши вдома кілька днів, Степан збирається в Соснопіль, щоб замельдуватися. Тривожиться Ганночка, переживають рідні. Але що будеш діяти, коли мушиш.

Ховає в нагрудну кишеню ще довоєнної парубоцької маринатки, що тепер теліпається на ньому, наче на городньому опудалі, довідку - скерування, видану в Раві-Руській, з якою має заявитися в Соснопільські НКВД та військкомат, і рушає.

– Хоч би хтось у попутники трапився, – шкодує тесть. – Удвох було б якось смелей...

– Да хіба я дороги не знаю, – одказує на те Степан. – Чи раз приходилось бувати у Соснополі.

– Е-е, хлопче, що було, те загуло. Тепера часи змінилися. Тепера в лес не потикайся... Як перестрене хто, то не заривайся, мо, й пронесе...

І спливає в пам'яті старого Івана недавня історія, що сталася з Габрельовським Семеном. Прийшла йому повістка з воєнкомату – збирайся в армію. З плачем вирядили його з дому – не в гості ж іде, ще війна десь не затихла. Перестріли його лісові хлопці в Занакоті:

– Куди йдеш?

– В армію забирають, у воєнкомат йду...

– Ага, то ти йдеш Сталіну служити! А нам теж вояки треба. Пойдеш з нами?

Куди тому хлопцеві діватися. Пішов. А з воєнкомату через тиждень ще одна повістка: чому немає? Тоді ще головував у селі Мар'янчук, приходить до Габрельов:

– Не грайтеся. Хай іде Семен на службу.

– Да вон же ж одразу й пошов, як оно викликали! – одказують батьки.

Аж то через якийсь час хтось побачив неподалік Переток лісових хлопців, їх було п'ятеро чи шестеро, і Семен ходив з ними. Звісно ж, одразу донесли советам. Приїхала акція, і всіх Габрельов забрали в Соснопіль, а звідти й у Сибір одправили. Як були голі-босі, так і одправили. А того хлопця потім у перестрілці енкаведисти ж і вбили.

Але не розповідає Гончарик усе те Степанові, нащо тривожити. Тільки хресне знамення кладе йому услід.

2.

Після поранення Мар'янчук лікується спочатку в лікарні в Соснополі, а після неї ще й удома відлежується. Поки в село не навідується начальник райвідділу НКВД Соколов, про щось із Кирилом переговорює. Мар'янчук зникає із села на декілька тижнів.

По тому приїжджають з району начальники, збирають в центрі під високою розлогою липою селян і оголошують, що віднині головою сільради в них буде Ващик.

Чоловіки тільки чуприни чухають: ото вже знайшли кого поставить! Але хто там властям буде перечити!

А тут, дивись, і Мар'янчук у селі з'являється. В новій, наче з голочки, міліцейській формі, а на погонах – зірочка.

– То хто ж ти тепера будеш? – запитують зустрічні, коли прямує з дому до сільради.

– Тепера я буду замісто Немещенка. В міліції служу, молодши лейтенант, – відповідає на ті розпитування не без втіхи Кирило.

– А чо оно молодши? – жартує Казюк при зустрічі. – А чо не старши?

– Шоб старшим стать, треба ше не одного бандюка закатрупить, – відповідає на те Мар'янчук.

– А як вон тебе?

Мовчить Мар'янчук, нічого на те не відповідає, тільки подумки собі розмишляє: «Може быть і таке, але не доведи Боже».

Припоручають Мар'янчуку не тільки Любимень, а й Перетоки, і менші довколишні села – він тут свій, знає багатьох і його багато хто знає. Знають і про його родичів, дехто з яких пішов, як і Кирило, за советами, а багато хто – до лісових хлопців.

Про це говорив і капітан Соколов, коли напучував його перед призначенням:

– Ви роділісь в Любімені, работалі председателем сельсовета... Люди вас харашо знают. І ви многих насквозь відіте. Поетому ми і посилаєм вас в те отдаленние сложние села, где в лесах на стике четирех районов сосредоточілись оуновские банди «Стального», «Пашенкі», «Сметани», «Шугая» і другіє мелкіє группы. Ані учітивают благоприятние для них условия: отдаленность от райцентров, атсутствие дарог, запуганность населения.

Націоналісти нападають на войсковіє подразделенія, хозяйственние обьекти, убивают комуністов, комсомольцев, беспартійний актив. Большінство участников банд понимают, што путь, на котрий ані сталі, ведет в нікуда, хотят вернуться в сваі семьи, начать мірную жізнь. Как ізвестно, власть пріняла обращение к таким людям, гарантіровала полную амністію всем, кто выйдет із леса, покается перед народом і честним трудом іскупіт тяжелую віну.

– Нам ізвестно, – продовжував Соколов, – што среди тех, хто прячется в лесах, есть і ваши родственнікі. Вот с німі і начінайте работать. Убедіте родственников, соседей, знакомых віті с повинной. Увідіш, за німі пайдут і другіє.

Після розмови з начальником райвідділу Мар'янчук побував і в кабінеті лейтенанта Шерпанцова, який очолює відділ боротьби з бандитизмом. Той теж дав йому відповідні настанови та порекомендував кількох таємних інформаторів, з якими має співпрацювати.

– Опірайтесь на таких людей, как ваша мать, – радив Шерпанцов. – Ми знаєм, как ана под відом сбора грибов, чернікі собірала разведданные для партизан Медведева.

3.

І справді, про матір є що згадати Мар'янчуку.

...Хоч береться вже до досвітку, Ярина з невісткою так і не можуть заснути. Вони сидять на ослоні посеред хати, притиснувшись одна до одної, і вслухаються в нічні згуки, що долинають час від часу знадвору, в кожний

шелест, що чується за вікном. Чекають, що от-от скрипнуть двері і в хату вступить Кирило. Але він не повертається і тягуча невідомість нагнітає в їх серця все більше й більше страху і розпачу.

...Увечері в хату ввірвалося кілька поліцейських з бистрицької дефензиви, безцеремонно поперекидали все, що трапилося на очі, навіть випотрошили кілька подушок, щось шукаючи, але так нічого й не знайшли. Без пояснень забрали Кирила й кудись повели. Але Ярині тих пояснень і не треба – вона й так знає, що поліцейські шукали. Її Кирило не раз тільки йому відомими стежками ходив через кордон до советів, приносив звідти якісь книжечки, газети, до нього приходили односельці поговорити про те, як живуть совети.

Оплакуючи сина й чоловіка, Ярина з Ганькою гадають: чи надовго забрали Кирила, куди його повезуть і що буде з ними? Може, опиниться в Березі-Картузкій, як отой бистричаниця Тарас? Але теплитися в їхніх душах надія: нічого ж не знайшли, а на себе наговорювати Кирило не стане...

Уже аж під ранок, коли надворі засіріло і у вікні стали проглядатися силуети дерев, якась людська тінь з'являється у віконному склі і стукає, а за тим і чужий голос чується:

– Ярино, одчини!..

– Мамо, не одчиняйте, – злякано просить Ганька. – Мо, то поліція вернулася...

Але Ярина схоплюється з ослона і кидається до дверей відсовувати засув.

Двоє чоловіків заносять в хату безвольно–непорушного третього і кладуть на долівку. Той, стогнучи, видушує із себе:

– Мамо, сьо я...

Розпачливе голосіння Ярини, а за нею і Ганьки розпанахує ранкову тишу.

– Да затихнеть, баби! – сердитий голос одного з пришельців обриває те голосіння. – Бачите, шо живи, то чого голосите, людей лякаєте? Лучше позавешуйте гокна, да засвететь...

І Ярина з Ганькою зривають з ліжок рядна, завішують вікна, запалюють у коминку лучину. Вогонь розгоряється і висвітлює Кирила, що постогнує, пробує встати з долівки. Але те не вдається, і чоловіки допомагають йому дошкандибати до ліжка, на ходу знімаючи верхній одяг. Обличчя, руки Кирилові – у крові та побоях, він важко, зі схлипами, дихає, але заспокоює матір:

– Не плачте, мамо, вичухаюся потроху...

– Добре вони тебе одмолотили, – зі співчуттям мовить односелець. – Як той сноп пашне цепом...

– Стану на ноги – я їм покажу! – обіцяє Кирило.

Лікують його чим можуть: травами, борсуковим жиром і натирають, і їсти дають. Коли трохи оклигав, розповів домашнім, як воно сталося:

– Посадили мене поліцейськіє в бричку, вивезли за село в лєс і почали допитувать: хто помагає мене через границу переходить? з ким поддерживоу связь за границою? де деваю газети й книжки, шо приношу, кому даю, де ховаю?

А коли нічого од мене не добилися, то почали бить, кулаками, ногами. А як упав на землю, перестали. Каже старший: «Teraz długa odbyły się próby prowadzić propagandę Red...» (Тепера надовго одбили охоту вести красну пропаганду...). Оставили мене в канави над дорогою і поехали. Лежу, а навіть пошевельнутися не можу. Коли чую: дорогою хтось їде возом. А як поровнялись зо мною, сколько мав сили, захропів: «Хлопці, допоможть!» Чую, подвода остановилась, питають: «Хто тут?». «То я, – кажу, – Кирило Мар'янчук, допоможть...» А то нашіє люде єхали, поклали мене на подводу да так і привезли додому.

Довго вичухувався після тієї пригоди Мар'янчук. Лежав, аж поки совети не прийшли. Навідалися в Любимень представники нової влади, збирають сходку.

– Хто за те, щоб Кирила Мар'янчука обрати головою сільради? – питають.

Хто підняв руку, а хто й ні.

– Одноголосно! – кажуть.

Їде Мар'янчук у район, і привозить звідти прапор синьо-червоний, прикріплює на причілку своєї хати і каже:

– Тепера нашу власть закрєпив навсєгда!

4.

...До Соснополя Степан дістається без пригод – що йому якась двадцятка кілометрів, коли він, вважай, усю Європу пішки пройшов!

І в НКВД повезло – як тільки заходить у двір, аж гульк – де не візьмись – Мар'янчук. У новенькій міліцейській формі, наче на нього спеціально шитій. Вони ще не бачилися після Степанового повернення, але, видать, Мар'янчук уже знає про те.

– Добридень, Степане, чув-чув, що ти добився додому, – зворушено трясє йому руку. – А тут що ти робиш? – розпитує радо.

– На мельдунок прийшов... Я ж у плену був, з тридцять дев'ятого...

– Ну, те ми, думаю, скоро оформимо, – запевняє Кирило. – Іди за мною!

Заходять до начальника райвідділу Соколова.

– Товаришу капітан, – звертається до нього Мар'янчук, – земляк мой з плену вернувся, ше в польську войну попав... Добри чоловік, я за його ручаюся.

Капітан бере зі Степанових рук документи, уважно їх перечитує, виймає з масивного сейфа-ящика якусь книгу, пише щось туди, а тоді мовить:

– Ну, єжелі ти ручаєшся, то так тому і бить. І фільтрацію прошол...

І вже до Степана:

– Чем заніматься думаєш, Стьопа?

– Не маю ни кола, ни двора, якось обживатись треба, – відповідає на те Степан. – Покищо хатку якусь треба поставить, а там побачимо...

– Хатка – єто харашо. А в ястребкі пайдешь? Хатку сваю от бандюков захищать?

– Пойде, пойде, – втручається й собі в розмову Мар'янчук, переживаючи, щоб Степан не бовкнув чогось такого, що не сподобається Соколову.

Степан і собі мимоволі киває головою, начебто на знак згоди, хоча толком ще й не знає, що воно таке оті ястребки.

- Ну, тада давай у воєнкомат, ставай на учот.

У військкоматі його ставлять на облік і направляють до командира районного істребительного батальйона лейтенанта Пітеріна, чий кабінет розміщується в цьому ж будинку. Той довго розглядає його солдатську книжку, розпитує про те, як потрапив у полон, де бував усі ці роки, вряди-годи цідить крізь зуби:

– Іш ти, устроїлса!

Степан має вже добрий досвід подібного спілкування і стримує себе, щоб не спалахнути. Вгамовується й Пітерін.

– Бівал я в твоєм Любіменє, партізаніл...Так шо, пайдеш к нам в істребительний батальйон?

5.

Записують Степана в стрибки і залишають при військкоматі. Разом з хлопцями з інших сіл, усього їх чоловік двадцять набралося, охороняють той воєнкомат. Там багато зброї, цілі склади, бо все, що знаходять, де пройшла війна, здають туди. Губляться, гинуть люди, губиться і зброя. Після кожної вдалої акції проти лісових хлопців теж усю захоплену зброю звозять у військкомат. Але бояться, щоб партизанка не наскочила і не забрала її.

Наказує Пітерін, ставлячи на чергування на ніч:

– Єжелі слишшіш какой-то шум, стреляй без промедлєнія, потом разберемся, кто там – псіна ілі человек...

Живуть в казармі, за стінкою – військовики, яких кинули на полювання за лісовими хлопцями. Харчуються разом з солдатами з їхньої кухні, а, здебільшого, коли приносять якийсь вузлик із дому, варять собі їжу в казармі.

У суботу ввечері, як немає недільного чергування, йдуть додому, а в понеділок вдосвіта повертаються в Соснопіль. Щоразу, виряджаючи Степана в дорогу, Ганночка плаче, приговорює:

– Нащо ж ти сюди вернувся! Хай би в тому плену оставався, може, живий був би....

Що може на те сказати Степан? Він уже й сам інколи подумує, що краще б тоді разом з Митром пристав у Раві-Руській до своїх поляків, як уговорював його Островський. Або перекинувся до американців, як умовляла його та медсестра.

Але що тепер шкодувати. Що сталося, те сталося.

Додому діставався пішки, часом з якоюсь okazією – хтось із любименьців приїжджав у Соснопіль у справах, то, коли натрапляв на нього, напрошувався на підводу. Брати з собою гвинтівку не дозволяли, та якби й дозволили, то Степан не робив би цього – якби перестріли лісові хлопці його з гвинтівкою, вважай, уже було б по ньому.

Як тоді, на Переспі. Не встиг з корчів на мостик ступити, як його гукають:

– Стой і не руш з месця!

Зупиняється, як укопаний. Двоє з гвинтівками підходять.

– Откудава йдеш? – питають.

– З воєнкомату, на учот ходив ставать. Записали, шо їм треба було і одпустили.

– А де воював?

– Я ше з польської війни попав до нємцов у плен...

– Газети якісь свежіє маєш?

– Та де!

– Ну, то йди. Як буде потреба – прийдемо заберемо. Про нас – нікому ні слова. Поняв?

– Поняв.

...Служба у стрибках по охороні військкомату тягнеться місяців зо три. Але не тільки по охороні військкомату. Якщо потрібно котромусь начальнику з райкому чи райвиконкому в якесь село йти за підпискою на позику, чи фінагенту щось переписати, то збирає Пітерін кількох чоловік, вільних від чергування, кому гвинтівку дає, а кому й автомат чи ручний кулемет, і відправляє охороняти того начальника.

І Степанові випадає декілька разів так ходити по довколишніх селах.

Районовий начальник щось там балакає з головою в сельсовета, чи по хатах ходить, а стрибків за метрів п'ятдесят кругом розставить, по ровах розложить кругом і лежать, дивляться, щоб хлопці з лісу не вигулькнули...

На щастя, в тих поїздках жодного разу на лісових хлопців не натрапляли, все обходилося без стрілянини. Але Степана, знай, не покидає думка, як від тієї окаянної служби відкараскатися.

6.

І хоч вчительку Марію Павлівну в Любимені мають за східнячку – звідти більшість вчителів, яких присилає влада в школи, щоб не тільки навчали грамоті, а й настановляли діток поліщуків на совецький дух, – насправді вона народилася в тихому надстирському селі Луцького повіту. Але про те без особливої потреби не розповідає, як не розповідає й того, що батько їх був священиком, а потім за батька став їм, малолітнім дівчаткам, сестрин чоловік, теж священик, отець Олександр.

...З розповідей отця Олександера, матері, старших сестер та й з власної дитячої пам'яті Марія вимальовує життєпис своєї сім'ї...

На останньому році навчання у Варшавській православній семінарії відбувати богослужбову практику Олександера направляють у Почаїв. По закінченні практики його запрошує на бесіду архієпископ Луцький. Розпитавши, хто він і які його побажання щодо майбутньої праці, владика перепитує:

– А ви одружений?

Олександр відповідає, що ні.

– Тоді їдьте в Масевицьку волость, у село Теремочне, в якому помер священик, там є семеро дівчат – його дочок: яка вже на виданні і яку вподобаєте – з тією одружуйтеся, а ми висвятимо вас у священики і приймете те село, то буде ваша парафія.

Не відкладаючи надовго, добирається Олександр до Масевич, заходить до благочинного, розповідає про скерування владики. Благочинний, приятель померлого священика, котрому аж ніяк не байдужа доля приходу, як і доля сім'ї упокоєного, теж їде в Теремочне.

Переполошилося осиротіле сімейство, бояться, що новий настоятель храму, якого присилають на парафію, поселиться в священицькій хаті, а їм хоч куди дівайся...

Поглянувши на те перелякане дівоче царство, Олександр запитує:

– Котра з вас найстарша?

Валентина відповідає:

– Я.

Підходить до неї, розповідає, з якою метою присланий сюди владикою, а тоді мовить:

– Я хочу, щоб ви стали моєю дружиною... Ви згодні?

Що має відповісти на те вихована в благочесті і християнській покорі священицька дочка, окрім того, що підкоритися волі обставин і Божій волі.

Валентина мовчки киває головою.

Тоді Олександр уже сміливіше бере справу в свої руки й каже, що надовго відтягувати з одруженням не збирається, їхнє весілля буде через два тижні. На цьому чоловіки повертаються в Масевичі, а родина залишається в розгубленості: чи те й справді сталося, чи то якась мана напала на них?

Минає тиждень, настає другий, Валентина й мати Михайлина не знаходять собі місця, як і вся дітвора, – переживають. У середу дівчина наважується поїхати до благочинного і розпитати, що робити, готуватись до весілля, чи це все марна надія.

Вступила в хату благочинного, питає, що їй робити, а сльози горохом котяться з очей... Благочинний і сам не знає, що відповісти.

Аж-то лунає делікатний стукіт у двері. Благочинний встає, відчиняє їх і на порозі вони бачать Олександера, який розцвітає посмішкою, запримітивши в кімнаті Валентину, підходить до неї, обнімає обережно за плечі й каже благочинному:

– От і добре, що й ви тут! Отче, повінчайте нас сьогодні, я вас дуже прошу...

Благочинний, і сам втішений, що так справа розв'язується з парафією і сім'єю свого померлого товариша, посилає прислугу за дяком, старостою, ті відкривають церкву, запрошують ще знайомих, котрі стають за свідків, і радо вінчає Олександера й Валентину.

А в неділю в Теремочному збирається родина на скромненьке – в півтора десятка чоловік – весілля. По тому Олександр їде в Луцьк, його відсилають у Почаїв, там висвячують на Святу Покрову в сан священика і він повертається на сирітську парафію.

Валентининим сестрам минає на той час – Олені сімнадцять, Поліні чотиринадцять, Катерині дванадцять, Марії дев'ять, Оксані сім і найменшній Євдокіїці п'ять років. І стає Олександр для них усіх і швагром, і батьком.

... Воно й не дивно, що Ганночці здається, чи, мо, й справді те було, ніби бачила колись вона нову вчительку в Залужжі в отця Олександера, як ще той живий був. Якось навіть батька перепитала.

– Авжеж бачила, – відповів на те. – То ж менша сестра матушки...

7.

Обживається трохи Степан, вилюдноється, стає на чоловіка схожий. Харчі вдома хай не якісь там панські, а все ж не бруква напівзогнила.

І, як задумувалось, береться хату собі зводити. То з тестем, то з Петром, хай і нездоровим, пойдуть у ліс воликами, виріжуть кілька деревин і привезуть у село на пагорб неподалік Кемпи, де облюбував собі місце під осідок, а Ващик як голова села на те згоду дав за пляшку, яку розпили якось празникуючи.

От і сьогодні все далі й далі заглиблюються вони з Петром у хащі, видивляючись, котра сосна годиться – як не транжирих свій спадок Ворона, а виплекані колись Рожнерськими, а потім і поляками, ліси на Ольховику стоять такі, що хоч куди тобі. А кажуть же, що в поганому лісі ту сосну, що треба, скоріше знайдеш, а в доброму голову задереш – і ця на балька добра, і ця підходить... Котру вибрати?

Отак ідуть вони, прикидають, за котру сосну взятися, аж зирк Степан – димок в'ється з-за кущів і люди сновигають. Приглядається – вогонь горить на полянці, над ним на перекладині відро підвішене, щось вариться. Збоку куча землі свіжовикопаної громадиться.

Аж холдніє в душі у Степана: це ж лісові хлопці копають схрона, вони тут мають жити, переховуватися, і не дай Бог, щоб хтось побачив це місце. Не говорять лише мертві.

Степан смикає Петра за рукава, показує пальцем на ту галявину. І вони повертають назад, ідуть, аж ніг під собою не чуючи, а в головах думки снуються: от-от постріли пролунають або вигук почується: стій!

Метрів двадцять, тридцять проходять – тиша, ніхто не стріляє, п'ятдесят – те ж саме. Кидаються до волів, похапцем їх запрягають й вибираються з лісу.

Нікому про побачене не розповіли, навіть своїм домашнім, а щоб по дерево в ту місцину ще колись податися, то навіть і думка не шибала, дарма, що там сосни стоять такі, які пошукать ще треба.

Іншим разом з тестем їдуть вони вдосвіта вже на Переспу. Зрізають сосну, обрубують гілля, сучки, Степан узявся виміряти колодку, щоб розкрязувати на менші куски, як несподівано лунає:

– Доброго ранку!

Чоловік шість озброєних манячать коло підводи. Степан так і присідає з переляку на тій колоді, і тесть застигає де стояв ні в сих, ні в тих.

Питають:

– Одкудова будете?

– Із Любименя, – одказують.

– А чи є солдати в селі?

– Є, – кажуть, – солдати, вчора пришли...

– Чи багато?

– Багато, чоловік, мо, триццать.

Один із прибульців виймає папірця, олівця, питає:

– А ваші як фамілії, як звати.

– Гончарики ми, – відповідає тесть. – Так у селі на нас усе кажуть. Я – Іван, а то Степан, зять мой...

– Якщо до послезавтра з нами щось станеться, то не оно ви, а й родина ваша вся пропаде.

Кажуть те, повертаються і зникають у пущі.

Той день і ніч у страху проживають Гончарики. Ніяка робота не ладиться, з рук не валиться. Й думки шибать: «А що як натрапить на тих хлопців акція? Вони ж винними остануться...»

Минає день, минає ніч – не чути, щоб десь сутичка якась сталася в довколишніх селах чи лісах. Ну і слава Богу!

...Отак і стягуються на ту хату, під страхом Божим, а ще ж ні копійки не мають, анічого не мають.

Але добре, що старий тесть і недужий Петро, як уже мовилося, підсобляють, а часом і брата Федя Степан до роботи залучає, та кого з села попросить, то приходять допомагають, бо й Степан безвідмовний, як треба кому – йде у поміч. А руки ж у нього золоті – і столяр, і тесляр, цегли на Ямках, де цегельня колись діяла й сам починав працювати – те ще до Волькового млина було, – наформував, навипалював для себе й для людей.

Сосни вручну пиляють на бруси, на бальки, на дошки. «От би, - мріє Степан, – сюди ту пилораму, що в німця була!» Але не розказує про неї нікому, хіба тільки своїм, бо сторонні донесуть властям, що фашистів вихваляє. Тоді начувайся!

Очі бояться, а руки роблять. До осені вже й зруб стоїть, солом'яними куликами вкритий – тут уже Ганночин батько допоміг, прибившись до Любименя на тижнів два зі своїх мандрівок. Столярку всю сам Степан робить за зиму, і вікна, і двері. І підлогу стелить, штукатурить. А Ганночка з Уляною і Голькою всередині й знадвору мажуть глиною, привезеною з Майдану. Так що на весну й вселяються.

8.

І старші, і менші дівчата потроху звикають до зятя-батюшки, він, хоч і сам молодий, але стає їм за батька. У довгі зимові вечори обсядуть його, наче курчатка квочку, і слухають розповіді про те, як потрапив у ці краї, бо сам родом десь аж з-під гір. Отак дізналися, що батько Олександера працював у Коломії вчителем музики в гімназії і вів церковний хор. Ці здібності передалися й синові.

Олександр вчиться добре, має дуже гарний голос, грає на скрипці, гітарі, мандоліні, знає ноти. Після закінчення гімназії вирішує стати професійним скрипалем і вступає на навчання до Віденської музичної академії.

Місто, що потопає в зелені парків і садів, зачаровує його, тут легко зануритися в атмосферу минулих століть. Середньовічні палацові ансамблі і величні культові споруди, опера, численні музеї, в яких виставлені безцінні полотна великих живописців, так і манять його. Місто щораз вражає хлопця новими й новими відкриттями. Завернувши в найближчий вузький провулок, можна несподівано наткнутися на меморіальну дошку, яка повідомляє, що в цій школі вчився Шуберт, а в цьому будинку помер Моцарт!..

Рік навчання минає наче в сні, та й музичні предмети даються йому порівняно легко, без особливих проблем. Проблеми виникають, коли приїжджає додому на вакації.

У містечку Тлумач помирає його дід, який вважається великим багатцем, бо має солідний будинок та півсотні моргів землі. За заповітом усе те відходить його єдиному синові – гімназійному професору з Коломиї, тобто батькові Олександера. Й той, який уже й сам у солідних літах і часто хворіє, кидає наймане помешкання в Коломиї, роботу й з усім своїм сімейством переселяється в Тлумач, щоб давати лад новому господарству. Крім Олександера у нього ще двоє старших синів та дочка – підліток.

Згодом старші брати без особливих сантиментів вирішують, що, якщо батько раптом покине цей світ, то будинку і землі, залишених дідом, їм на двох буде якраз достатньо. Сестру невдовзі віддадуть заміж, знайдуть їй хорошого, тобто багатого жениха. Ну, а Олександр – зайвий, ділити ще й на нього будинок і землю – шкода. Стали думати, що робити з ним, і придумали: взятися умовляти брата залишити академію й піти на навчання у Станіславівську духовну семінарію. Священнику ні власного житла, ні власної землі не потрібно: пошлють на якусь парафію – там і матиме.

Коли вони заводять про це мову з Олександром, він навіть і слухати їх не хоче. Місто на Дунаї манить його, а ще більше манить музика. Але примара багатства манить і братів, засліплює їх так, що вони йдуть на підлість. Довго умовляють свого німецького батька, щоб той змусив Олександера покинути Відень і піти вчитись в духовну семінарію. Погрожують, що коли той цього не зробить, то вони обидва відмовляться допомагати батькові, а братові не дадуть жодної копійки на навчання...

Так воно й сталося, бо Олександр відмовився від їхньої пропозиції.

Цілий другий курс день він проводить в академії на заняттях, а після них ходить на заробітки. Але витрати на навчання, на житло, харчування набагато більші, ніж заробіток. Хоч інколи батько украдки від старших синів і пересилає йому якусь децимцію грошей, але врешті-решт нужда змушує його залишити музичну академію та вступити в ту ж таки Станіславівську семінарію.

У семінарії Олександр вчиться рік і за високі здібності та красивий сильний голос відзначають його грамотою. І не якою-небудь, а самого Папи Римського. І треба їхати за нею в Рим.

І от він та ще два семінаристи-відмінники їдуть у Рим. Не дуже привітно їх там зустрічають. Папа Римський Пій XI, за розповідями, не особливо прихильно ставиться до українців. Може, тому, а може, через зайнятість Папи, тримають їх там майже тиждень, змушуючи до різних робіт. Потім Папа знаходить час і на семінаристів.

– Заходимо до прийомної Папи, – розповідав Олександр. – Папа сидить на невеликому підвищенні, оздоблений блиском. Коли ми підходимо до нього й стаємо на коліна, він благословляє нас, а тоді піднімає праву ногу і протягує патинок для поцілунку. Ми нахиляємося, як нас навчали перед тим, до патинка, цілуємо його і встаємо. Папа вручає нам грамоти...

Їдучи додому, майже не розмовляємо між собою. Нам так обидно за це вручення, за те, що ми пережили. Дорогою я вирішив, що більше не буду вчитися в цій семінарії і патинки Папі Римському теж цілувати не буду... Тепер я розумію, що то гординя обуяла мною, але що візьмеш з молодого-гарячого...

Повернувшись у Станіславів, через деякий час забирає свої документи і переводиться у Варшаву в православну семінарію, студенти якої проходять практичні служіння в Почаївській Лаврі, що належить Волинській єпархії.

10.

Кажуть в народі: одна дівка – жура гірка, а в кого сім – буде доля всім. Доля то буде, але яка?

Після Валентини через рік-два виходить заміж і Олена. Виходить за поляка Юзека з сусіднього села. Не те, щоб якісь багатирі ті свати були, але гонору вистачає. В інших змішаних сім'ях як ведеться здебільш? Чоловік собі йде в костьол, а жінка – у православний храм. Чи навпаки. А тут одразу умова: хочеш бути в нас – ставай католичкою. Чи може щось заперечити Олександр, чи може противитися мати Михайлина, коли дівоче серце ні на що не зважає, свою волю має? Пішла та й пішла, як відрізаний кусень хліба стала – навідається до матері-сестер хіба раз у декілька місяців.

Тим часом миряни намовляють Олександера поставити собі окрему хату – в старій попівській садибі тіснувато їм усім: дівчата підростають та й у них з Валентиною Сергійко народжується.

Але не довго вони тішаться тим новим житлом. Невдовзі Олександера викликають у єпархіальне управління і пропонують нову парафію, аж під совєцьким кордоном. Мовляв, там потрібен гарний священник, парафія велика, не те, що в Теремочному, а переконливого священницького слова бракує. Тамтешній настоятель попросився на спокій – літа вже солідні...

І отець Олександр дає згоду на переведення його на ту парафію, коли так вгодно Богу.

Михайлина хоч і з болем у серці сприймає новину – якої вже тепер допоміч дочекаєшся від зятя, коли буде на такому віддаленні, – але розуміє, що він не

ладен собою розпоряджатися – все в руках Господа і його церковного начальства. І вони зі своїм отцем Павлом не одну парафію змінили.

...Дуже гарне село Залужжя. І церква велика та гарна, і два церковні будинки: в одному живе Олександр зі своєю родиною, а в іншому – колишній, виведений в позаштат через похилий вік, отець Серафим з старенькою дружиною.

Заклопотані справами в новій парафії, тепер лише вряди-годи навідуються вони в Теремочне погостювати в матері. Але Олександр не покидає опікуватися меншими жінчиними сестрами – коли в тому є потреба, і слово замовить через друзів – священиків, що залишилися в тому благочинні, і матеріально підтримає. Та все турбується, щоб навчалися дівчата. Часто менші, то одна, то друга, а то й двоє чи троє водночас, живуть у них у Залужжі, няньчать хлопця, по хазяйству допомагають. А вечорами, коли немає роботи, навчає їх Олександр нотній грамоті, гри на скрипці та мандоліні.

11.

Наприкінці червня німці нападають на советів, а вже в перших числах липня вони з'являються в Залужжі. Облаштовуються в колись панській, а за советів державній гуральні, склади на своєрідну каталажку перетворюють, куди запроторюють негодних новій владі людей.

Дехто з селян радо приймає їх прихід, перших мотоциклістів зустрічають з хлібом – сіллю. Вчитель місцевої школи Вільний прийшов і до батюшки, пропонує взяти участь у тій церемонії.

– Нарешті ми дочекалися звільнення од тих большевицьких гицлів! – каже піднесено. – Німець – культурний народ, і зустріти його треба як личить...

Отець Олександр на те нічого не відповідає, але зустрічати німця з хлібом-сіллю не йде. Сталося так, що коли Вільний з інженером гуральні Тарпінським та ще кількома людьми, поставивши в центрі села стола, накритого гарною скатеркою, частують хлібом-сіллю та чаркою «визволителів», батюшка йде на чолі похоронної процесії, сповняючи свій пастирський обов'язок, – відправляє службу за померлим.

До хліба з сіллю й чарки, якими зустрічає визволителів, додає Вільний і список шкільних активістів.

Через якийсь час по тому починаються арешти. В колишні склади гуральні запроторюють декілька десятків юних бранців.

Село завмирає в тривожному очікуванні. Заплакані матері йдуть до отця Олександера з благанням:

– Шо робить, отче? Як дітей спасти?

Після довгих роздумів отець Олександр одягається як для великодньої відправи, довго молиться перед образом Богородиці, хрестить Валентину з Сергійком, і рушає до гуральні.

Десятки сторожких наляканих очей пантрують украдки з вікон за тим, як прямує він вулицею, оминаючи калюжі, як підходить до воріт, щось каже

вартовому і надовго зникає за дверима колишньої контори управителя спиртовні.

А якби хтось із його парафіян почув, як вільно розмовляє він з німецьким офіцером, то б немало здивувався. Так само, як здивувався на початку тієї розмови і гауптштурмфюрер СС Генріх Вельке, якого війна закинула в цей дикунський край.

Доки Олександр розтолковує офіцеру, що то чийсь наговір на тих дітей і що від них ніякої шкоди новій владі не буде, німець все більше й більше впевнюється у своєму здогаді.

Вислухавши відвідувача, Вельке встає з-за столу, підходить до старенького піаніно, що стоїть тут ще з часів польської влади, і пробігає пальцями по клавішах. А тоді з-під вправних рухів його рук народжується мелодія, в якій Олександр уловлює Штрауса.

– Ja, es ist wirklich Strauss, (Так, це справді Штраус), – наче відгадавши його думки, підтверджує німець. – Alehretto e-moll für Violine und Klavier (Алегретто мі мінор для скрипки і фортепіано)...

– Fallen Sie nicht zu hören (Не випадало чути), – з жалем говорить Олександр.

– Es ist nicht überraschend, was vor kurzem, im vierzigsten Jahr geschrieben (Воно й не дивно, річ написана недавно, в сороковому році).

... В таку зустріч навряд чи можна повірити, але ось вони один перед одним – завойовник, від одного слова якого залежить доля кількох десятків підлітків, а може, й усього села, і простий священник, прохач за дітей своїх парафіян...

А колись, у юності, доля звела їх у благословенному Відні в музичній академії і чи гадалося тоді, що поведе вона їх тільки їй відомими дорогами, щоб зрештою зустрілися отут, в далекому поліському селі... Воістину, шляхи Господні несповідимі!..

...Олександр, за порадою Вельке, пише розписку, що в разі скоєння котримось із заарештованих злочину, буде сам за те відповідати, і дітей відпускають додому. А ще радить йому Вельке, аби всі підлітки, хто є в тих списках, вдома не залишалися, щоб батьки повідправляли їх на хутори та по чужих селах, у кого є родичі. Він повідомляє також, з чиєї намови школярі заарештовані...

І хоч Олександр ні словом не обмовляється нікому про зміст своєї розмови з німецьким офіцером, хоч нікому із сільчан не розповідає, через кого їх діти опинилися в буцегарні, але вже за те, що вони відпущені, Вільний затаює на нього злобу.

12.

Минає декілька місяців і Генріха Вельке переводять із Залужжя в Соснопіль на підвищення, а на його місце присилають іншого.

А ще через тиждень удосвіта після гучного вибуху спалахує церква.

Вільний знову тут як тут – доповідає новому німецькому начальнику, що то отець Олександр тримав у церкві зброю і передавав українським партизанам у ліс. А коли взнав, що про те стало відомо йому, Вільному, і він збирається доповісти про те властям, то взяв і підпалив церкву, щоб знищити докази.

Люди в селі бають інше, що то робота самого Вільного, але не знаходиться сміливця донести до «визволителів», хто насправді вчинив підпал.

І коли отець Олександр у смутку й душевному сум'ятті йде на згарище подивитися, чи не залишилося після пожежі якогось придатного до богослужбових справ начиння, туди під'їжджають німці, заарештовують його і женуть у Соснове в гестапо. Олександр іде попереду, а вони повільно їдуть ззаду. З ними, з німцями, і староста Вільний. Час від часу зупиняються, ніби машина ламається, тоді Олександр стає і собі біля машини й чекає, поки вони ліквідують «поломку». Бог допомагає йому розгадати їх уловку – вони сподіваються, що під час чергової зупинки священник буде втікати і вони застрелять його.

Приганяють його в Соснопіль і закривають у підвалі, де колись, за Польщі, містилася ресторація для офіцерів кавалерійського полку з охорони пограниччя, а за німців тепер – гестапо. Звісно ж, доповідають Генріху Вельке, що залужанський священник Олександр підозрюється в підпалі місцевого храму і сидить тепер у підвалі заарештований.

Вельке наказує привести батюшку, довго з ним розмовляє наодинці, випитуючи про обставини, при яких сталася пожежа, вибачається за «допущену помилку» і відпускає додому, бо, пояснює своїм підопічним, знає отця Олександера по Залужжю як лояльну до німецької влади людину.

13.

Ще з малих літ Степанові часто сниться один і той же сон: ніби стоїть він на крутому березі якоїсь нуртуючої річки, і треба йти й боїться зробити крок, щоб не звалитися вниз. І от ступає цей крок, пісок під ногами повзе-сповзає і він разом з піском і собі сповзає у вир, у той крутіж. Вода підхоплює його, закручує, несе кудись углиб. Він борсається щосили, пірнає вбік од того круговороту і виринається з його обіймів, випливаючи десь далеко-далеко, на тихій воді.

Спостеріг Степан, що після такого сну з ним обов'язково щось має статися: так було, коли в армію забрали зненацька, коли мати померла... Але що має неприємного статися сьогодні, після їхньої вчорашньої перемоги в перегонах човнярів-саперів, після того, як пан полковник Франчак оголосив перед шеренгою подяку за участь у змаганнях і перемогу, і що кожному надається відпустка додому на десять днів, не рахуючи дороги?

Але таки стається. Уранці після шиккування плутоновий поручнік Жебрацкі відкликає його убік і пропонує:

– Panie Гураль! Wkrótce wam należy uwalniać się ze służby. To pan kapitan Стажіцкі pyta, pojedziecie w urlop teraz, a potem wróćcie do służby, czy

przedłużycie służbę, a my was na dziesięć dni przedtem puścimy do domu? (Пане Гураль! Невдовзі вам належить увільнятися зі служби... То пан капітан Стажіцкі питає, поїдете у відпустку зараз, а потім повернетесь дослужувати, чи продовжите службу, а ми вас на десять днів раніше відпустимо додому?)

Так уже хочеться провідати своїх, як там Ганночка, малий Василько, але Степан розмишляє, чи з руки йому добиратися в таку далечінь додому, а потім повертатися на службу, щоб потім знову вирушати в ту саму дорогу. І він вибирає другий варіант: добуде вже службу, хоч на десяток днів буде вона коротшою, а тоді – додому назавжди...

Коли б те знаття... Але де солдату знати, що замишляють генерали, що намислили вожді! Його справа маленька – за нього думають командири: полковник Франчак, батальйонний Стажіцкі, плутоновий Жебрацкі, сержант Вальчік. Вони розписують жолнежу день – від світанку й до вечора, у їхній власті він цілковито ось уже другий рік – з березня 1938. Хіба відпускали на декілька днів, як дитя народилося. Спогади про ту важку поїздку, про те, як добирався до свого Любименя і назад, як проводжала його Ганночка, ридаючи, бажаючи повертатися чимшвидше, ніби те від нього залежало, може, й спричинили нинішнє його рішення не їхати у відпустку, а дослужувати цих кілька тижнів.

Звиклому до щоденної роботи і в своїй господарці, і на цегельні, і в Гершмановому млині, і так по людях, Степанові й служба видається не такою вже обтяжливою. Є де спати, годують таким, яке вдома їв хіба по святах, а що муштра військова – як жартують хлопці-земляки: «Желєзяку на пузяку – гоп!» – то на те воно й військо.

Відправили їх тоді із Соснополя чоловік десять з довколишніх сіл, половину по дорозі, доки везли, порозподіляли по інших частинах, а його та ще Федора з Майдану, Сидора з Переток, Павла з Гутянки і Митра з Соснополя привезли в Демблін у 15 полк піхоти, що квартирує в місцевій фортеці.

Для них, сільських хлопців, які далі своїх сіл ще й не бували, та фортеця спочатку видалася дивом з див, аж потім, трохи прослуживши, обжившись, ознайомившись, стали сприймати її як звичне. І вже не такими страхітливими видаються води Вісли, що омиває фортечні споруди з одного боку – саперна дружина, в яку потрапив Степан, не раз долає і вздовж – на всю протяжність фортечних споруд –, і впоперек ріку на човнах під час навчань та спортивних перегонів.

У центрі цитаделі знаходиться декілька цегляних будинків – солдатські казарми, будинок коменданта фортеці полковника Франчака. Все те відгороджено високим земляним валом з кількома в'їзними брамами, а поза валом – широченна канава, наповнена водою та з мостами до кожної брами. Вал той і канава – у формі п'ятикутника, а в кожному кінці кута – форт. Ще п'ять фортів розкидані симетрично за кілометрів два від основної цитаделі. А з лівого берега Вісли, навпроти цитаделі – ще один форт.

Марашек із Големб'я, котре неподалік Дембліна, розповів, що фортецю цю збудували росіяни ще на початку минулого століття на околицях Івангорода – як тоді називався Демблін.

14.

По тому, як нервово ведуть себе командири, з повідомлень радіо та газет, які долітають до рядових жолнежів, з щоденної муштри, вони висновують – наближається війна. І хоч її ще немає, але все свідчить про те, що вона невідворотна.

Степан уже шкодує, що відмовився од відпустки, хай би у війну був удома, біля своїх...

Наприкінці серпня другий батальйон вантажать у вагони і вивозять під місто Велюнь, там викидають в чистому полі, поміж селами, і дають команду рити окопи. Їх саперний плутон з п'ятдесяти чоловік поповнюється резервістами, розростається до кількох сотень. За кілька десятків кілометрів од їхнього розташування – кордон з Німеччиною. Мінують дороги, мости через річки і річечки, через Варту.

У ніч на перше вересня Степанові випадає бути черговим при батальйонній касі. Десь о годині другій приходить зміна, але не встигає він повернутися в розташування плутону, як почалося... Двигтить земля од вибухів, передсвітанкова імла розверзається спалахами, а в тих спалахах люди, мов мурахи, вовтузяться, бігають, шукаючи, де прихилити голову. Завивання снарядів, передсмертні крики і крики команд лунають звідусіль. Але хто почує, підкориться тим командам у цьому страшному чортовороті?

«От тобі й сон, от тобі й крутіж», – думає Степан, все глибше й глибше зариваючись у землю, зливаючись з нею, втискуючись у неї. І лежить так, не підводячи голови, аж поки все довкола не стихає.

– Kto jest żywy – wespnij się! (Хто залишився живий – піднімися!), – чує голос поручника Жебрацького, що долинає звіддалік.

Степан поволі встає, бачить, що світанкова імла розсіюється, вітерець відносить убік дим од палаючих стерні, кущів, бліндажів. Бачить, як так само поволі виростають із землі постаті його друзів по нещастю. Неподалік проглядаються Федір з Майдану, Сидор з Переток, Павло з Гутянки і Митро з Соснополя – слава Богу, всі живі! – показується Марашек із Големб'я, Коздрунь, сержант Вальчік і чи не весь їхній колишній, ще до поповнення резервістами, плутон.

Жебрацькій дає розпорядження зайняти оборону з боку Варти і, що б там не було, не пропустити німця до Велюня. "Takі nakaz dowództwa" (Такий наказ командування), – наголошує він.

Жолнежи потроху оговтуються від несподіваного нападу, запасуються патронами, водою, сякими-такими харчами.

Земляки сходяться до гурту, перекурюють, просять один одного:

– Хто залишиться живим, добереться додому, то хай передасть родичам, що сталося з ними.

Але години затишшя недовготривалі. З боку Варти нарастає гул, він наближається й наближається і в небі показуються літаки. Вони проминають їхні позиції і починають бомбувати недалеко торфовище, що громадиться кучами і вже висушеного, і недавно добутого торфу.

– Pewne, myślą, że to nasze zamaskowane działa (Певно, думають, що то наші танки), – каже Марашек, що лежить за кулеметом неподалік Степана.

Коли літаки звільняються від бомб і низенько, мало не торкаючись дерев, наближаються до їхніх позицій, Марашек припадає до свого кулемета, бере на приціл одного з них, що летить прямо на нього, і натискує на гашетку. Кулемет випльовує прямо літакові в лоб зливу куль, літак здригається, береться димом і десь уже аж під лісом вривається в землю. Вибухає. Але перед тим з нього вивалюється декілька парашутистів. Окопи здригаються од пострілів – кожен хоче вцілити в людські постаті, що невпинно наближаються до землі, хоч Жебрацкі волає:

– Nie strzelać! Brać żywym! (Не стріляти! Брати живими!).

Але в кожного стільки ненависті, що мало хто слухає ту команду.

Льотчики опускаються на землю і один з них пробує виборсатися з парашутних віровок, а інший лежить на землі непорушно.

Забувши про небезпеку, жолнежи біжать до того, що дістався землі живим, і нариваються на автоматну чергу.

Степан бачить, як осідає на землю Павло з Гутянки, як припадають до неї інші його товариші, але зупинити його вже ніщо не може. Він накидається на німця, гамселиє того, що є сили прикладом гвинтівки і отямлюється лише тоді, коли поручник відтягує його від льотчика:

– Będzie, będzie, Gural! On jest potrzebny nam żywym (Буде, буде, Гураль! Він потрібен нам живим).

...У той день обстріли й нальоти повторюються ще декілька разів. У перервах між ними жолнежи, що вперше заглянули в очі смерті, збирають по окопах, по полю своїх полеглих так нагло друзів, зносять їх в одну могилу. Разом з ними лягає в могилу і Павло з Гутянки.

А у світовому просторі лунає інформаційне повідомлення:

«Варшава, 1 вересня. Сьогодні почалися військові дії між Німеччиною і Польщею. Рано вранці німецькі війська перейшли в ряді місць польський кордон. Одночасно німецькі літаки здійснили нальоти на польські міста. Бомбардировці німецької авіації піддалися міста Катовіце, Краків, Гдиня і Пуцк. Подробиці бомбардувань невідомі».

«Берлін, 2 вересня. Верховне командування німецької армії повідомляє про просування німецьких військ на всіх фронтах. Групи німецьких військ на півдні Верхньо-Сілезької промислової області наближаються до Бяла і зайняли Плес. Німецькі війська наближаються до ріки Варта. В південно-західному промисловому районі Польщі танкові з'єднання північніше Ченстохова просуваються на Радомськ. Місто Велюнь взяте. Частини, розташовані в Кемпно, швидко просуваються на Серадз».

15.

Колись Хома, що побував у австрійському чи німецькому полоні в першу світову, прийшовши, бувало, до Гончариків на посиденьки, розповідав, які ті німці акуратні, яка чистота і порядок у них у селах. А що вже щоб хтось у когось щось украв!

– У кожному местечку визначене місце, куди зносять загубляне, – казав Хома. – Як щось ти згубив, то приходить туди і обов'язательно найдеш втрату. Скажем, ровер може стояти на гулиці тиждень-два й ніхто його не возьме.

Спізнати той німецький орднунг випадає й Степанові, коли після кількох тижнів оборонних боїв залишки жолнежів з їхнього плутону потрапляють в полон.

Уранці їх, знеможених і голодних, заганяють у відкриті товарні вагони, в яких до цього перевозили вугілля чи камінь. В один вагон напихають до ста чоловік. У кожному вагоні – по два вартових з автоматами. Їдуть три доби. Їсти-пити не дають. Дуже холодно, надворі ллє дощ, через розсохлі поламані дошки льодяні краплі падають на людей. Нарешті поїзд зупиняється – наказують виходити. Скільки виходить чоловік з тих, що їхали в товарняку, Степан не рахує, але багато так там і залишилося – померли в дорозі.

Він і сам не може стояти на ногах. Добре, що нові знайомці Збишек і Анджей, з якими випало бік у бік коротати дорогу, беруть його під руки і ведуть. Він втрачає свідомість і опам'ятовується вже під душем – ледь тепла вода приємно ллється по тілу.

Після санітарної обробки і бані їм міняють верхній одяг та білизну. Дають просмажене якесь німецьке шмаття упереміш з цивільним, а замість черевиків і чобіт – дерев'яні трепи. Друзі по нещастю заводять Степана в барак, кладуть на нари і він засинає. Коли прокидається, сусід приносить якоїсь теплої коричневої рідини, щоб випив, зігрівся.

У той день його не чіпають, але вже на другий удосвіта лунає дзвінок, а за ним і старший по бараку волає:

– Fünf Minuten vor der Sitzung! Anziehen, und eilen zu platsapel toe die Linie! (Пять хвилин на збори! Одягнутися, вибігти на плацапель і стати в шеренгу!).

А нари триповерхові з дуже вузьким проходом поміж ними... На одних нарах сплять по двоє-троє. Всі швидко підхоплюються і в паніці шукають одяг. Той, хто не знаходить вчасно свою кепку, взуття чи щось інше, – отримує від старшого по бараку декілька ударів палицею.

Врешті, хто раніше, хто пізніше, всі стають у шеренгу. До новоприбулих виходить комендант табору в оточенні кількох офіцерів, піднімає руку, даючи знак, щоб полонені стишилися, і коли ті замовкають, промовляє:

– Freut mich, Sie in Stalag 17A begrüßen zu dürfen! (Радий вас вітати у Шталаг 17А!)

Хтось із його оточення перекладає ті слова на польську і рядами пробігає схидний смішок.

Комендант зауважує той смішок і реагує на нього:

– Ja, ich war richtig, Sie waren glücklich, dass Sie bei uns waren diejenigen, die fleißig arbeiten, wird am Leben zu bleiben und nach dem Krieg nach Hause

zurückkehren ... Sie wollen nach Hause gehen? (Так-так, я не помилився, вам пощастило, що ви опинилися в нас! Той, хто буде добросовісно працювати, залишиться живим і після війни повернеться додому... Ви хочете повернутися додому?), – запитально вдивляється в шеренгу, з якої то з одного, то з іншого кінця лунає:

– Chcemy! (Хочемо!)

– Wenn ja, – продовжує комендант, – die Sie auffordern, Ordnung und Gehorsam gegenüber jedem Befehl und treu gedient Gott bewahre jemand beschließt zu fliehen! (А коли так, то закликаю вас до порядку і покори, щоб кожен сумлінно виконував команди і не дай Бог хтось надумає втікати!), – голос його набирає сталевих нот. – Weil Vergebung Vor – Ort erschossen werden. Alles verstanden (Тому прощення не буде – розстріл на місці. Усі зрозуміли?)

Полонені кивають головами.

Комендант кидає:

– Auf Wiedersehen! (Допобачення!), – повертається і йде з плацу в комендатуру, що розмішується неподалік в ошатному двоповерховому будиночку.

А за полонених беруться офіцери та наглядачі. Вони переписують особисті дані кожного, видають по два шматки тканини з нагрудним номером на одному та великою латинською літерою Р на іншому, які кожен повинен пришити на свій одяг і при шикунанні та перекличці відгукуватися на цей номер. Водночас формують робочі команди: барак – команда, барак – команда.

Тримають їх на плацу під снігом і дощем до запаморочення, а потім ще й перевіряють, чи ніхто не втік. Так що, коли розпускають, дозволивши сховатися в барак, то Степан уже не відчуває ні рук, ні ніг, і, наче мертвий, звальюється на нари.

Йому випадає номер 04900.

Полонених з його бараку водять на будівництво дороги, яку німці називають автобаном.

16.

А дівчата ростуть – підростають, як тісто на дріжджах. Уже й Поля закінчує гімназію.

Але зворохоблюється світ, десь там, на заході, спалахує німецько-польська війна, а ще через два тижні замість поляків у край вступають совєцькі війська. Нова влада заводить свої порядки: загання людей в колгоспи, закриває польські школи, власне, вони й самі закриваються, натомість з'являються начебто свої, українські. Потрібні вчителі, а їх катма. Совети присилають їх зі східних областей, шукають поміж освіченими місцевими хлопцями й дівчатами. Так Поліна стає вчителькою в невеликому сільці неподалік Масевич.

Війна советів з німцем застає її уже заміжньою за лейтенантиком, здається, непоганим хлопцем десь із Саратовщини, що прийшов «визволителем» на Волинь. Але частина, в якій служить Костя, вже в перший день німецько-совєтської війни вступає в бій з німцями. Відтоді Поліна про чоловіка нічого

не знає, ні поміж убитих його не знаходить, ні серед полонених, яких німці тримають в таборах неподалік Ковеля, а декого й відпускають додому, якщо рідня приходить просить.

Поліна повертається в своє Теремочне вагітною, а ще через півроку народжує сина.

Перші місяці під німцем проходять спокійно, є він чи немає – те малопомітно, в Теремочному завойовники з'являються рідко, та коли й появляються, то зайдуть до старости, про щось пошваргочуть і по всьому. Аж-то через весну, під літо, розносить староста по хатах, де є молодь, летючки – німці агітують хлопців і дівчат вербуватися до них у Німеччину на роботу. «Ті, хто поїде до Німеччини, – пишеться там, – отримуватимуть: вистарчаюче харчування з додатковим приділом для тяжкопрацюючих, безплатне і хороше мешкання, гарний заробіток, частину якого ви зможете зложити на конто ощадності. За ці гроші після війни ви зможете купити на батьківщині землю і побудувати дім. За час вашого перебування в Німеччині ваші сім'ї отримуватимуть по 130 крб. щомісячно. Ви будете мати змогу побачити, яка гарна Німеччина під час прогулянок в околиці».

Дехто піддається на ту агітацію. Двадцятилітній сусідський парубок Сидір, який дивись та й загляне на попівське обійстя, звісно ж, не стара Михайлина, а таки котрась із дівчат його приваблює, роздумує під час одного з таких візитів:

– А шо, возьму і поеду, шо мене тут держить? Ні жонки, ні дітей, дев'ятеро ротів у батька... Поеду, навчуся якоїсь професії – хіба все життя мине батракувать у багачов?... Зароблю грошей, вернуся, жонку себе знайду, за багача люба поїде, – чи не так, тьотко? – хоч би й ваша Катерина чи Маруся, хату побудую, будемо жить-поживать...

– Ой, хлопче, – тільки й мовить на те Михайлина, – легко стелють, але твердо спатимеш...

Як у воду дивилася. Уже під осінь отримують сусіди від Сидора листа:

«Добри день, тату і мамо і вся моя родня! От уже три місяці, як я не з вами. Правду казала тьотка Михайлина: де легко стелеться, там важко спать. Серце болить і рветься на волю. Роблю на заводи по 16 часів. Тільки недавно стали їздити на роботу без поліцейського. На мене поклали відповідальність: приводить і одводить людей. І відповідають за їх, як хто втече. Кормлять нас так, як, казали, ели люде при советах в 1933 году і почті те саме. Словом, гарно годують. Поправився вже тут, як Петро Мартинчик, не узнали б, якби побачили. А щодо зароботку, то бачу, що зароблю тут, як Бродський на милі.

Тату й мамо, пишеть, як ви живете, як там нашіє соседи, як девчата? Передавайте всем од мене привет. Дасть Бог – побачимось ше на сьому свети. Ваш непутьовий син Сидор».

17.

Уже через якийсь місяць Степан ознайомлюється, уявляє, куди закинула його війна. Табір розташовується за декілька кілометрів від австрійського

містечка Кайзершайнбрух як окреме поселення з бараків, зі своїми вулицями, перехрестями, вказівниками та пунктами охорони з вартовими.

Територія розділена на декілька частин високою дротяною сіткою.

Голод і біль, біль, голод і холод – ці відчуття пронизують єство кожного. Годують полонених якоюсь баландою з прогнилої брукви та «вітамінним» чаєм із соснових гілок. Після такої їди бранців тягне справити нужду. Для цього виритий величезний котлован, по краях якого зроблені дерев'яні містки з перилами. Ступивши на них, в багатьох запаморочується голова і вони падають прямо в нечистоти. Щоранку бульдозер засипає яму шаром землі разом з живими ще людьми.

Степан, ослаблений від хвороби і недоїдання, боїться й собі упасти з цього містка і малу потребу справляє, ледве дійшовши до нужника, ще й не ступивши на місток, але так, щоб німці не помітили, бо карають дуже жорстоко – аж до розстрілу. Аякже, цивілізована нація, має бути орднунг.

Табірників заїдають воші. Вони плодяться, гронами висять на рубцях одягу. І хоч полонені розпалюють вогнища, витріплюють їх з одежі на вогонь, це рятує ненадовго.

Так минають осінь, зима.

Якось біля харчоблоку Анджей натрапляє на смітєву яму, де лежать прогнилі очистки картоплі. Про них він радо повідомляє своїх друзів. Ті витягають їх, промивають і ввечері заходжуються варити на вогнищі в казанку. І коли вариво готове, вперше за багато днів втамовують голод. Їдять руками, засовуючи п'ятірню прямо в гарячу масу. На ранок Степан трясє, намагаючись пробудити, то Анджея, то Збишека, але вони не подають ніяких ознак що живі. А Степана з високою температурою і сильним проносом відправляють в окремий барак, де лікуються, вірніше, добувають свої дні хворі бранці.

Кожного ранку приходять такі ж доходяги-санітари, призначені із полонених, і виносять померлих, а на їх місце кладуть інших приречених.

Степан, знесилений холодом і голодом, хворобою, одного ранку теж видається їм трупом. Запримітивши на його ногах ще непогані черевики, один із охоронників, береться знімати їх.

– Jemu już oni nie przydatne w (Йому вже вони не пригодяться), – бурчить під ніс.

Але Степан прокидається із забуття і тихо шепоче:

– - Chłopaki, nie, jeszcze żyję ... (Хлопці, не треба, я ще живи...)

Той з несподіванки відсахується від Степана, а інший радить йому:

– Zostaw jego, jutro zabierzesz (Залиш його, завтра забереш).

Проте селянська витривалість і молодий організм не дають Степанові померти. Криза минає і він іде на поправку.

Лікар-поляк, що доглядає за хворими, дивується, як йому вдалося вижити.

Виснажений до неможливості організм відмовляється приймати харчі, навіть ті, що надходять полоненим від Міжнародного Червоного хреста. Степан зовсім не має апетиту, тільки відчуває в роті гіркоту.

– Chcesz żyć, to musisz jeść (Хочеш жити, то мусиш їсти), – повчає його лікар.
– Rzucaj w brzuch wszystko przez «nie mogę» i «nie chcę», a on zorientuje się (Кидай у живіт усе через «не можу» і «не хочу», а він розбереться).

Степан так і робить, і хай дуже повільно, але сили таки повертаються до нього. А ще через якийсь час Степана переводять у загальний барак і знову включають у робочу команду.

18.

Щодня удосвіта після смердючої ерзац-кави і кусочка хліба їх барак вишиковують у колону і ведуть на будівництво автобану. Біля автостради, що пролягає за кілометрів від табору, їх ділять на групи по десять чоловік, кожній групі припадає півтора кілометра дороги. До групи приставлений вахман для нагляду за полоненими та німець-майстер, який організовує роботу.

У Степановій групі майстер – низенький товстун у шкіряній куртці, червонопикий і злий. Він постійно кричить, нервує, але не б'є. Рейковою колією вони возять вагонетками пісок з пагорба, який височить за кілометр від дороги, що будується. Насипавши лопатами піску у вагонетку, декілька чоловік штовхають її до насипу дороги, вивантажують і повертаються назад, за той час інші вручну пересовують рейки далі. І так без кінця.

Після мізерного сніданку вранці о першій годині дня дають черпак баланди з брукви. Жовта на колір, гірка на смак юшка не лізе в горло. Але мусиш їсти, коли нічого іншого немає. Від цілоденної праці і такого харчування люди щодалі знесилюються, не в змозі виконати денну норму. За що отримують палиці від вахманів.

Вахмани часто міняються, і кожен поводить себе з полоненими по-своєму. Особливою жорстокістю вирізняється один – велетенського зросту, постійно неголений, зарослий чорною щетиною, він хвилини не може спокійно встояти, щоб когось не вдарити. Гвинтівку носить на животі, впоперек себе, закинувши попругу на карк і поклавши на стрільбу обидві руки. Всі його бояться, уникають випадкової зустрічі, бо досить стати йому на дорозі, як отримаєш декілька палиць по чому попаде.

З нетерпінням чекають полонені дня, коли на роботу їх вестиме Шварц – цей літній німець має спокійну вдачу, і, здається, співчуває невільникам.

Обабіч шляху, яким ведуть полонених на роботу від табору до автобану, лежать величезні плантації городини. Літо вповні і дечим можна вже й пожитися. Котрийсь, зголоднілий, не годен пересилити спокусу – будь-що буде – відстає від гурту, заскакує на моркв'яне поле, похапцем вириває декілька морквин і знову повертається в колону. Шварц робить вигляд, що того не помічає, і колона прямує далі до місця робіт. Бранець ділиться з товаришами своєю здобиччю, морква, витерта об штани від залишок землі, миттю зникає в їх зголоднілих утробах.

Іншим разом, підохочені такою поступливістю вахмана, вже кілька бранців вискакують з колони за поживою, і Шварц не може не відреагувати – він знімає гвинтівку з плеча і кричить:

– Schnell in die Spalte, postrilyayu alle! (Швидко в колону, постріляю всіх!)

Лунають постріли, але не в людей, а в повітря. Бранці з морквою зникають в колоні, а Шварц заспокоюється, ніби нічого й не сталося. Коли йому випадає вартувати, приносить кілька пачок сигарет і роздає їх полоненим. А на обід бере з собою два шматки хліба – один з'їдає сам, а інший віддає найбільш знеможеним. Якимось таким кусень перепав і Степанові.

Працюють до шостої вечора. На вечерю отримують по черпаку ерзац-кави і буханцю хліба з ложкою повидла та оселедця на п'ятьох. Маленький шматочок хліба, який дістається після поділу, з'їдають миттєво.

Чекає – не дочекається Степан неділі. І хоч у неробочий день їм не дають навіть ложки баланди на обід, – лише сніданок і вечерю, але можна, улігшись на нари в напівзабутті-напівсні, хоч трохи відпочити.

В один з переднедільних днів, коли вони повертаються з роботи, в барак влітає розлючений вахман. З несамовитим криком «Shnel! Shnel (Швидше! Швидше!)» б'є кожного, хто потрапляє під руку, виганяючи надвір, шикуватися на плацу в шеренги. Комендант табору, офіцери, вахмани – усі розтривожені, знервовані, перераховують полонених по декілька разів.

Виявлюється, при поверненні з роботи до табору кілька полонених непомітно десь зникло.

Охоронці аж піняться зі злості. Порахувавши, заганяють усіх знову в бараки і наказують не виходити вночі на територію табору. А самі організовують погоню – вахмани з собаками кидаються по свіжому сліду. І на ранок ледве живих втікачів приводять у табір, усіх полонених знову виганяють з бараків, вишиковують на плацу. Вперед виступає комендант, виголошує своє рішення: за спробу втечі винних розстріляти перед строєм.

– Und so wird jeder, der die Flucht entscheidet! (І так буде з кожним, хто зважиться на втечу!), – завершує він свою промову.

Вахмани підводять свої гвинтівки, ціляться в приречених і після команди одного з офіцерів «Fouyer! (Вогонь!)» натискають на спускові гачки.

Степан заплющує очі, щоб не бачити усього того, і тільки чує гвинтівочний залп та передсмертні зойки страчуваних.

19.

І знову в якусь неділю вскакує в барак вахман і виганяє всіх на шиккування. «Чого б то в неділю? – бурчить дехто з полонених. – Відпочити не дадуть...». Але більшість мовчки покійно виходить – їм не звикати до таких несподіванок.

На плацу біля офіцерів стоїть гурт цивільних людей, про щось гелгочуть поміж собою.

Коли полонені вишиковуються і притихають, наперед виступає перекладач і повідомляє, що в табір приїхали поважні німецькі господарі, сини яких воюють на фронтах, щоб відібрати собі у поміч робітників. За кивком коменданта вони наближаються до шеренг і, проходжуючись то в один, то в інший бік, уважно вдивляються у бранців.

Декоtrim навіть відкривають роти, оглядають зуби, дивляться на м'язи, до болю мацаючи їх. Вибирають найміцніших та найздоровших. Деякі з

вербувальників трохи знають польську мову. І коли палицею показують, якого бранця вони вибирають, то наказують:

– Пшежегнайся! (Перехрестися!).

Тих, хто не вміє хреститися, відмовляються брати на роботу.

Довготелесий, похилого віку німець, втуплюється в Степана і довго вивчає його поглядом, зважуючи, мабуть, в думці, чи правильний робить вибір, але в зуби не заглядає, а тоді вказує рукою:

– Raus hier! (Виходь!)

Степан виходить із шеренги і чекає поки німець таким же чином викликає ще двох бранців – Миколу Карякіна і Овсія Чорного – Степан їх знає, але не так, щоб близько – хлопці з інших бараків.

Коли внаслідок оглядин біля кожного бауера стоїть уже по декілька полонених – хто скільки вибрав, – усіх інших відправляють в бараки, а тим, кому випала доля покинути табір, перекладач тлумачить слова коменданта:

– Ich gratuliere Ihnen, dass Sie dieses Lager zu verlassen. Es wäre nicht gut hier haben, und in der Wildnis – desto besser. Aber Vorsicht: gehorchen ihren Meistern, verhalten sich gehorsam wieder zu uns kommen ... (Я вітаю вас, що ви покинете цей табір. Як би не було тут добре, а на волі – краще. Але застерігаю: слухайтеся свої господарів, поведьте себе покірливо, щоб знову не потрапили до нас...)

Перекладач услід за комендантом іще щось говорить, але Степан уже не дослухається до тих слів. Він думає, що хай будь що буде в хазяїна, а в табір добровільно не повернеться.

Залаштувавши в комендатурі табору формальності з документами, німець виводить їх за огорожу, де на них чекає трактор з причепом. Віктор Лянге – так представився їм відтепер уже їх господар, сідає в кабіну трактора, а їх садовить у прицеп, і вони рушають.

Через кілька годин, поминувши пройняті першими ознаками осені переліски й поля, поодинокі хутори, вони в'їжджають у село, чи, може, навіть невелике містечко, як, скажімо, їх Соснопіль. Але куди тому Соснополю до цього містечка! Акуратного, заасфальтованого, гарно впорядкованого. По обидва боки дороги, якою торохкоче їх тракторець, стоять гарні муровані будинки, покриті червоною черепицею.

Трактор зупиняється біля охайної одноповерхової садиби, обнесеної невисоким муром. Хазяїн запрошує у двір, де видніються хліви, тік, лежать копиці необмолоченого хліба. Веде їх у конюшню, посередині якої стоїть щось подібне до стола, а з обох його боків лавки – палі з прибитими до них дошками. Попід стінами – солома, прикрита ковдрами.

Лянге запрошує полонених займати «ліжка», а сам виходить. Степан зі своїми новими товаришами кидають туди наплічники з таким-сяким скарбом, а за тим і самі падають на солону. Пробуджують їх від дрімоти давно нечувані запахи – на столі в мисках парує гороховий суп. Голос старої розповнілої жінки, що порастєся біля мисок, припрошує їх до столу. Зголоднілі люди накидаються на їжу, наче собаки, котрих давно не годували, навіть Степанові, котрий узяв за правило бути обережним з їжею – не забулося оте табірне

отруєння, що забрало на той світ Анджея і Збишека, – здався той суп надзвичайно смачним. Та опісля всім здуває животи, починаються сильні різі і вони мучаться всю ніч. Лише різкий звук хазяїнового свистка піднімає їх на сніданок, але ніхто того «смачного супу» вже не їсть.

Лунає удар по залізній рейці, який означає початок робочого дня і для місцевого населення, в основному жінок і дівчат, бо чоловіки на фронті, хіба старого діда можна де побачити, чи підлітка. Одягнуті жінки в штани, короткі куртки, голови пов'язані хустками. У кожної за спиною висить торбина з їжею.

По картопляному полю повзає тракторець, який тягне картоплекопача. Той картоплекопач для Степана – дивина, в їхньому краї такого ще й не бачили, бо бульбу копають або заступом, або копаницею, а дехто береться виорювати плугом. Але то – вже не господар, то – лінютьох, котрому аби швидше, а поріжеться, поб'ється бульба – менше з тим.

І він уважно придивляється, як та механіка працює, як лапи то згинаючись, то розгинаючись, вгризаються в землю і викидають позад себе бульбу. Її треба визбирати із землі у дротяні кошики, а потім висипати у високий бортовий віз, як у Любимені кажуть – у гару.

І отак декілька тижнів. А коли викопують картоплю – беруться за збирання брукви. Очищену від гички, її звозять в кагати, а гичку силосують.

О десятій тридцять свисток сповіщає, що надійшов час сніданку. Полонені сідають на землю, жадібно дивлячись, як німкені смакують бутербродами, запиваючи чорною кавою. Об одинадцятій свисток знову кличе до роботи. О першій всі – і полонені й німкені, йдуть в село на обід. Там на бранців чекає ополонник супу. Добову норму хліба дають, як і раніше, увечері. О шостій вечора робота закінчується.

20.

Мають господарі ще й 20 корів, отож роботи вистачає. Вдосвіта встають до неї всі – і полонені, й господарі. Німкеня Ельза корів доїть, Віктор Лянге худобу годує, а Степан з Миколою і Овсієм беруть в руки коси й граблі та й ідуть отаву для худоби косити. Робота для Степана й Овсія звична – обое вирости в селі, Степан – на Поліссі, а Овсій десь на Берестейщині, але то теж, каже Овсій, Полісся. А от Микола – з великого города, із Запорожжя, на заводі працював, не з косою, а з молотком у руках. Проте за якийсь час і він опанував ремесло косаря.

Коли польові роботи закінчуються, всі переходять на обмолот жита. Снопи складені у величезній стайні – напхано під самісінький дах за допомогою стрічкового транспортера, який нині височить посеред приміщення. Під стіною стоїть електромолотарка. Обмолочене зерно відразу ж віється і, очищене, зсипається у підставлений мішок. Під вечір наповнені за день мішки вантажать на машину, яка приїжджає, і кудись відвозять – то вже не їх справа, там уже інші люди працюють. Каже хазяїн, що зерно те державі, у фонд війська здає. Дещо і йому залишається. Його чистять ще раз на віялці і засипають у комору в засіки – то вже посівний фонд. Відходи засипають у крупорушку, розмелюють і залишають на корм худобі.

Для Степана праця на крупорушці – одне задоволення. Згадується Любимень, Вольків млин... Ганночка із хлопцем... «Скільки ж то йому вже? Який вирос?», – снуються думки.

Лянге – скнара, тримає своїх робітників упроголодь, майже на такому ж супі з брукви, як і в таборах. Ото й доводиться їм шукати додаткову поживу. Часом, коли хазяїн одвихнеться у своїх справах, кинуть у крупорушку ківш доброго зерна, перетруть – і вже мають з чого украдки, увечері або й уночі, спекти в залізній грубці – Микола її називає буржуйкою, – що стоїть посеред стайні, якусь подобу млинців, або зварганити свій суп із припасеної бульбени чи якоїсь іншої городини. Але робити те мають дуже обережно, бо, не дай Бог, хтось із хатніх запримітить.

– І де в людей стільки злоби береться! – дивується часом Степан. – Витягуємо своє жили ради них щоденно, а подяки ниякої. Наветь простої селянської мудрості чи то не знають, чи знати не хочуть: як чоловік єсть, то так і робить. Як хочеш, щоб косар багато втяв, то треба його добре нагодувати...

Те його бурчання часом і до хазяїна долітає. Тоді Лянге так погляне, що Степанові робиться не по собі – за непослух, як обіцяно, може знову опинитися в таборі. І він змовкає, але внутрі в нього таке вирує...

Спочатку, як тільки хазяїн привіз їх до себе, Степан зазримічає, що в дворі на стіні стайні висить велика карта Європи. І Лянге щоденно переставляє на ній чорно-червоні прапорці, позначаючи, яке місто захопили їх війська в советів. Однак збігає якийсь час і Степан бачить, що ті прапорці стали задкувати, а ще згодом карта й зовсім зникає зі стіни. З уривків розмов, що їх часом уловлюють хлопці, вони вже знають, що сини хазяїна воюють, один – на східному фронті, а інший десь у Африці. І Степанові невтямки, як можна так зневажливо ставитися до чужих дітей, які підневільно потрапили до тебе на роботу, знаючи, що, можливо, подібна доля чекає і на твоїх синів, може, й вони десь там умиратимуть з голоду в надії, що хтось дасть кусень хліба.

Але доля розпоряджається по-своєму. В якийсь день вони прокидаються не від удару рейки, не від свистка хазяїна, що піднімає їх на роботу, а від голосного ридання Ельзи. Вискакують зі стайні надвір і бачать у дворі своїх хазяїв, поліцейського, що приставлений наглядати за полоненими, і кількох незнайомих німців. Лянге утішає Ельзу, але та не вгамовується.

Хазяїн помічає своїх бранців і люто кидає:

– Raus hier! (Геть звідси!)

Хлопці ховаються в своє помешкання і вже ніхто їх не тривожить, не виганяє на роботу. Плач і гамір у дворі потроху влягаються. Вони губляться в здогадах, що ж воно сталося, і кожному приходить на думку: сталося те, що трапляється на війні.

Згодом хазяїн їх таки виганяє порати худобу. А ще через день Степан заходить за якоюсь потребою в хазяйську вітальню і бачить на столі портрет молодого німецького офіцера, обрамлений чорною стрічкою. І якимсь ледь вловиме співчуття до хазяїв прокидається в ньому, хоч усвідомлює, що мав би зловтішатися з їхньої втрати.

21.

У Залужжя приїжджає гебітскомісар із Соснополя, кілька чоловік з військової жандармерії, до них долучаються гітлерівці, що облаштувалися на місцевій гуральні. Поліцаї з сільським головою Вільним ходять по хатах і збирають селян на сходку до колишнього польського народного дому, а за сонетів – клубу. Щоб з кожної хати хтось був. Ні на що добре від тієї сходки залужани не сподіваються, але йдуть, бо мусять.

Виявляється, приїхали за хлопцями й дівчатами, забирати на працю в свою Германію.

Гебкомісар виголошує коротку промову:

– Wer uhylytsya sofort verhaftet werden ... All sein Eigentum, Haus, Tiere, Möbel – wird konfisziert. Eigentum von seiner Familie wird beschlagnahmt werden. Das Dorf, das ein Saboteur ist nicht erhalten Nahrung für den Winter. Wenn das Dorf ist nur wenige Fälle von Sabotage, dann werde ich kollektive Bestrafung genommen werden ...

Перекладач услід за ним посторює:

– Той, хто ухилиться, буде негайно заарештований... Все його майно, хата, худоба, меблі – будуть конфісковані. Майно його родини буде конфісковане. Село, в якому буде саботажник, не одержить на зиму продуктів харчування. Якщо в селі буде кілька випадків саботажу, то паном гебітскомісаром будуть вжиті заходи колективного покарання...

Вільний зачитує список тих, хто підлягає вивезенню, і після кожного названого імені звучить притаєний зойк. Часом лунає несміливе:

– Да на мого Петра болячка якась напала, лежить і не встає... Кудя йому єхать?

Вільний зупиняється, уважно дивиться на того, хто подав голос, і робить позначку біля названого імені:

– Ладно, перевіримо... – йдемо далі. – Волощук Марія Павлівна...

Залом шелестить:

– А хто то така? У нас такої немає!

– Як немає? – підвищує голос Вільний. – А своячка попова?

– Да то не наша, – пробує хтось заперечити, – вона сьогодні в нас, а завтра до матери подалася.

Ще хтось каже:

– Да на тому тижні йду, бачу, батюшка із своячкою кудись єде... «Куди ви, отче Олександрє?», – питаю. А вон каже: «Да ось Марію до матери додому одправляю...»

– Ладно, – ставить навпроти і її прізвища позначку Вільний, – перевіримо.

Чує те Настя, хамуль – хамуль зі зборів непомітно, і мерщій до батюшки:

– Отче, вашу Марусю хочуть в Германію забрать. Вона в списку є... только шо зачитував Вольни на зборах!

Не гаючись довго, збирають Марійці у вузлик сяку-таку вдяганку, туди ж кусник хліба і сала ув'язують і відправляють з хати, щоб у лісі трохи пересиділа – перечекала.

А вона прикидає собі: «І скільки ж я там протримаюсь? А потім знов у село вертатися? Знову Вільний у список запише... Подамся-но я, мабуть, до своїх, у Теремочне».

Коли заїкається про те Валентині, та пробує відмовити її, лякаючи довгою непевною дорогою, але юність безрозсудна. Та й сперечатися одна з одною не мають часу.

Два тижні, здебільшого ночами, йде вона лісами й полями, оминаючи села. Вдень вилазить на дерево, хусткою прив'язується до нього і так куняє до вечора, а ввечері – знову в дорогу. І де та сміливість і напористість береться? Але до Теремочного таки добирається.

22.

Дні похмуро минають один за одним. Осінню оранку закінчили, що мали – посіяли, роботи, окрім догляду за худобою, в хазяїна вже немає. Після загибелі сина Лянге стає ще нестерпнішим, ніби то вони завинили в його смерті. Що не зроблять – усе не так, а про харчування, – то й мови немає, годують абичим. Якось у Степана уривається терпець – коли Ельза приносить той табірний суп і розливає в миски, він бере миску і демонстративно виливає в помийне відро. Німкенья пирхає і виходить зі стайні.

За годину-другу в садибі з'являється поліцейський. Він декілька разів прикладається гумовим кийком до Степанової спини, а тоді наказує зібрати все своє майно і йти з ним. Степан киває хлопцям на прощання і йде з поліцейським у постерунок. Там його зачиняють у загратовану кімнату і на цілу ніч залишають самого.

А зранку тлустий веснянкуватий начальник постерунку допитується, чим йому не подобається робота в хазяїна і чому він так зверхньо веде себе з паном Лянге?

Голос поліцейського ніби й не злостивий, але й доброго для Степана нічого не віщує.

Допитавши в'язня й підписавши якийсь папір, поліцейський викликає ватрового:

– Polnisch Konsum dieses Schwein! Lassen Sie gehen zurück, wo du herkommst. (Забирай цю польську свиню! Хай іде туди, звідки прийшов.)

Стиха вони ще щось говорять між собою, але про що Степан вже не чує.

Поліцейський виводить його у двір і попереджає:

– Versuchen Sie, zu entkommen – schiesen! (Спробуєш утекти – стрілятиму!).

Степан розуміє, що обіцяне негайно буде виконане, як тільки він зробить спробу накивати п'ятами, але думка про втечу не покидає його вже давно. Десь там, у наплічнику, лежить прихована від Лянге карта рейху. Якось Степан помітив її на столі в господаря серед інших карт і непомітно поклав у кишеню. Благо, видрукувана на матерії і скидається на шовкову хустину, а тому її легко приховати.

Переживав, що німець кине́ться на пошуки, але звістка про втрату сина так приголомшила його, що він, мабуть, не помітив пропажі, було не до неї.

Поліцейський, впевнений у силі своєї обіцянки, йде попереду, навіть думки не маючи, що бранець збереться втікати. А Степан, хоч і думає про втечу, розуміє, що ось зараз, у цій ситуації, нічого з того не вийде, що далеко він не забіжить... А тому вичікує, жде слушного моменту. І той момент настає...

На невеликій залізничній станції, куди вони врешті доходять, гамірно. Якраз підходить електричка, і з неї висипають на перон пасажери, інші поспішають до вагонів.

Степан кривиться, схопившись за живота.

– Ger Polizei! Wo ist vyhodok, angezogen, so dass es nicht ertragen... (Гер поліцейський! Де тут виходок, прикрутило так, що не витерплю...)

Поліцейський байдужо киває в кінець перону, мовляв, там твій порятунок. Але додає:

– Nur schnell, weder lange bleiben (Тільки швидко, не затримуйся довго).

Степан чимдуж біжить у тому напрямку, куди показує німець, і за якоюсь пристанційною будівлею зникає з поля його зору. Відтак, вибравши слушний момент, кидається до вагона електрички, двері якої от-от зачиняться.

Уже в тамбурі потроху заспокоюється і у вагон входить повільно й поважно, наче справжній німецький бюргер. Знаходить собі місце поміж іншими подорожанами, не думаючи, куди прямує цей поїзд – хай куди, аби подалі від цих місць, а там розбереться... І поринає в дрімоту.

23.

Напередодні Великодня в суботу вранці до оселі отця Олександера вступає магазинер гуральні Антон Зубчик і без усяких передмов починає:

– Отче Олександрє, я прийшов передати вам прохання друзів «Дубового» і «Сома» відслужити в лісі Великодню літургію перед підрозділами УПА, висповідати та причастити вояків...

– Але ж я... – хоче щось сказати на те отець Олександр, та Антон його перепиняє:

– Не бійтеся, отче ... Я – керівник підстаршинської школи УПА «Пугач». І ваша прихильність до українського руху для нас не є секретом... Я під'їду за вами завтра після відправи в храмі, чекайте...

Навіть дружині не признається Олександр, куди збирається – навіщо зайві клопоти і хвилювання.

– Чоловік присмерті в Юзепівці лежить, просить пособорувати, – відповідає на її розпитування. – Я ненадовго, не хвилюйся.

По дорозі на Юзепівку хурманка завертає в ліс. Їдуть довго, мо, годину чи дві. Мовчить «Пугач», мовчить і отець Олександр. Нарешті ледь помітною дорогою через зарості крушини й лозняка потрапляють на лісову галявину.

Тут усе вже приготовлено до служби...

Між деревами – підвищення, позад нього припнутий до одного й другого дерева килим, на ньому – тризуб, над ним вишивані рушники, по боках – пучечки торішньої, трохи вже потемнілої, посплющованої, але все ж червоної,

мов краплі крові, калини, внизу – дві схрещені гвинтівки. Спереду – польовий вівтар, на ньому – хрест, Євангеліє, свічки. Обабіч високо підняті блакитно-жовті прапори.

По боках і навпроти підвищення, утворюючи великий чотирикутник, вишикувались у повному виряді сотні. Перед сотнями – сотенні командири, всередині чотирикутника командир групи УПА «Дубовий».

Йому звітує «Сом»:

– Друже командире! Зголошую: сотні «Шугая», «Шавули», вишкільна сотня «Романа», відділи «Вороного», «Стрибайла», «Пугача» зі своїми підстаршинами і старшинами, разом 520 вояків УПА, до присяги готові.

«Дубовий» із «Сомом» проходять перед фронтом виструнчених вояків.

– Слава Україні! – вітає повстанців «Чорнота».

– Героям Слава! – відлунює могутнє в зеленому верховітті лісу...

Отець Олександр приступає до служби, сповідає загальною сповіддю всіх присутніх, благословляє їх на святу боротьбу за "Силу і Славу, Волю і Власть" України.

За ним слово бере «Дубовий»:

– Вітаю вас з Воскресінням Христовим! Бажаю дочекатися наступного року у вільній незалежній Українській державі. Провід ОУН і я глибоко переконані, що це бажання здійсниться. Совецькі війська знаходяться далеко на своїй території, а німці все більше й більше слабшають і скоро настане момент, коли вони зовсім розпадуться. Революційний рух охоплює все ширші кола населення, у німців та советів іде війна, а ми це становище відповідним чином використаємо...

А потім одна за одною лунають команди:

–Струнко! – Стрільбу на плече! – Тризуб до присяги відкрий.

– Почесть дай! – На Тризуб глянь! – Прямо глянь!

– Стрільбу на плече! – Стрільбу до стопи ! – Спочинь!

– До присяги!

І многоголоссям пливуть слова присяги:

– Я, воїн Української Повстанчої Армії, взявши в руки зброю, урочисто клянусь своєю честю і совістю перед Великим Народом Українським, перед Святою Землею Українською, перед пролитою кров'ю усіх Найкращих Синів України та перед Найвищим Політичним Проводом Народу Українського:

Боротись за повне визволення всіх українських земель і українського народу від загарбників та здобути Українську Самостійну Соборну Державу. В цій боротьбі не пожалію ні крові, ні життя і буду битись до останнього віддиху і остаточної перемоги над усіма ворогами України.

Буду мужнім, відважним і хоробрим у бою та нещадним до ворогів землі української.

Буду чесним, дисциплінованим і революційно - пильним воїном.

Буду виконувати всі накази зверхників. Суворо зберігатиму військову і державну таємницю. Буду гідним побратимом у бою та в бойовому життю всім своїм товаришам по зброї.

Коли я порушу або відступлю від цієї присяги, то хай мене покарає суворий закон Української Національної Революції і спаде на мене зневага Українського Народу...

...Акт присяги завершується її підписанням усіма, хто щойно присягався, і виконанням Гімну «Ще не вмерли України»...

А потім настає час колективної трапези, благословляє на яку отець Олександр.

– В одній із заповідей Божих говориться: «Не убий», – виголошує він. – Бо то є великим гріхом перед Богом і людьми, позбавити когось життя. А я щойно благословив вас робити це... Чи немає тут протиріччя, чи не йду я супроти Господа нашого? Ні, немає і не йду. Гріх убивати зі злоби людини до людини, гріх убивати із заздрощів до багатств іншого, щоб їх прибрати собі, чи ще з якоїсь подібної причини. Але стати супроти ворога, який прийшов плюндрувати твою землю, знищити твою родину – то є священною справою і Господь-Бог у ній на нашому боці, адже сказано ж бо Спасителем: «Немає більше тої любові, ніж хто положить душу свою за друзів своїх»...

...Повертаються до Залужжя уже в сутінках, а в душі Олександера, в думках панує якесь особливе піднесення, яке рідко коли приходить до нього останнім часом.

24.

Перестріває отця Олександера голова села Вільний і східно так каже:

– Ну, ви, батюшко, як той в'юн викручується. Але нічого, і на в'юна сачок знаходиться... Знайдеться й на вас.

– На все воля Божа, – відповідає йому Олександр. – Йому одному тільки відомо, що чекає і на мене, й на вас... і на всіх нас...

– То ви ще й погрожуєте мені? – визвіряється Вільний. – Думаєте, не знаю, чого ви в ліс на Великдень їздили і що там робили? Думаєте, тільки ваш Бог знає, а я нічого не знаю?

...За клопotaми по відбудові спаленої церкви розмова та невдовзі й забувається. Але не забувається вона Вільному.

Повіdomляють отця Олександера, що такого-то дня він повинен бути в Соснополі – благочинний має до нього якусь нагальну справу.

– Піду-но я по селу, – каже Олександр до Валентини, – може, хто збирається на Соснополь... Напрошуся в попутники...

Щойно він ховається за поворотом вулиці, як до хати прибігає Хвеська Петриськова, котрий їздовим при гуральні працює.

– Ой, матушко, біда!.. Збирайтеся, втекайте, бо немці розстрілюють вас будуть!

А вже віддихавшись трохи, розповідає, що її Петрисько чув, як німці між собою шварготали, нібито послали поліцаїв копати могилу, бо після обіда мають сім'ю священика розстрілювати. От Петрисько й увинувся додому, розказав і послав її, щоб попередила.

Метається кімнатами матушка, не знаючи, що діяти.

– Бежить батюшку шукайте, – радить їй Хвеська, – а хлопця я заберу до себе... У мене перебуде, не бойтеся.

Так і роблять, матушка Валентина біжить шукати Олександера, а Хвеська з Сергійком загалунилася ще в хаті.

Раптом відкриваються двері і в хату входять озброєні німці.

– Ті хто? – питає Хвеську один з пришельців.

– Я із того кутка, – махає рукою Хвеська. – Пришла із своїм хлопцем до батюшки, а їх удома нема, суседка каже, що в Соснополі поехав.

Не вірять тій мові, по кімнатах ходять, в кожну шпарину заглядають, шукають.

Перелякався Сергійко, до тітки Хвеськи притулився.

Нікого не знайшовши у хаті, невдоволені німці виходять у двір, заглядають у хлів. А тоді випускають коня з лошам і стріляють у них, потім те ж роблять і з коровою. Сергійко, вражений тим. А надто, що застрелили його улюблене лоша, кричить із хати:

– Фашисти прокляті! Що ви робите?

І кидається до дверей, але Хвеська його притримує, поки німці не йдуть із двору.

Тим часом Валентина, перепитуючи зустрічних, чи не бачили вони, куди пішов батюшка, в одній з хат натрапляє на Олександера, розказує про все, і поривається вернутися за Сергійком. Але її відмовляють, переконуючи, що хлопець, очевидно, вже у Хвеськи і там його не знайдуть, а сама вона, як піде додому, попадеться німцям.

Увечері потаємними стежками батюшку Олександера й матушку Валентину відводять у дальню лісничівку – лісничий Карлов десь на фронті воює, а його дружина Серафима, – в селі її називають бабою кацапкою, бо й справді її лісничий привіз десь із Росії, – відлюдьком живе там уже який рік. Їхній син з невісткою, що мешкають в Залужжі і працюють на гуральні, як не умовляли матір перебратися до них – все ж таки поміж людей буде, біля малолітньої онуки – а не погодилася.

– А мені краще поміжду звірей бити, – казала на те, – чім поміжду людей.

...Валентина дуже плаче за своїм сином-первенцем, поривається йти за ним у Залужжя.

Не менш засмучений, отець Олександр уже й готовий відпустити її, але Серафима зупиняє їх:

– Навещу-ка я свого сина, может, чєво узнаю...

Добившись до села, забирає у Хвеськи Сергійка, перевдягає його в дівчаче, вимазуючи йому обличчя сажею, щоб ніхто не впізнав, загортає в рядюгу, бере ту рядугу з хлопцем за плечі і несе.

А назустріч їй, як на те, Вільний трапляється, питає:

– Кого це ви несете і куди зібралися, Серафимо?

Не дивина для Вільного, що кацапка гостра на слово, не зраджує собі й на цей раз:

– Да я шо, отчитиваться перед тобой буду? Пашьол ти к чорту, тоже мне, власть нашлась..!

Але щоб не переборщити, пояснює:

– На внучку чесотка напала, вот несу к себе на кардон, лечить буду... Хочеш посмотришь? – підступає до Вільного.

Той сахається від неї.

Коли баба-кацапка приносить Сергійка в лісничівку, отець Олександр з матушкою Валентиною аж закликають – ще вранці чорноволоса як на її літа Серафима повертається сивою, майже білою.

25.

...Уже й німці розуміють, що їх агітація – як горохом об стіну: не хоче молодь вербуватися. Поголос селами пішов, як насправді там добре у їх Німеччині. Ото й складають старости списки, з якої хати хто має їхати, або й облави жандарми і поліцейські проводять – кого зловили, того й у вагони. Раніше не брали, хто має маленьку дитину, а тепер уже й на це не зважають. Михайлина боїться, що і в її хату от-от нагрянуть... Та ще й поліцай Василь, якому ще з довоєнної пори запала була Поля в око, присікується:

– То що, москалику оддалася, а де той москалик тепера? А вийшла б за мене, то хоч пожила б... Чи, мо, передумаєш?

Все настирливішим і настирливішим стає.

Й Поліна залишає піврічного сина на маму Михайлину, молодших сестер, які за віком не підпадають ще під вивезення, а сама подається в ліс, в українську партизанку. Там закінчує курси медсестер і тривалий час працює в лісовому госпіталі. Зрідка потайки навідується додому, але про те в селі нікому не відомо. Для односельчан вона – в Німеччині.

А коли совети погнали німця далі за Луцьк і Ковель, Поліна повертається начебто з Німеччини додому. Отак і живуть в надії, що Костя її десь таки озветься. Проте невдовзі отримує похоронку на свого чоловіка, який, пишуть, героїськи загинув. Біль, що за декілька літ трохи притлумився, знову ятрить душу.

Незабаром приїздить до них у Теремочне машина з військовими.

– Ошибочка вишла, – каже офіцер, – твій муж не погіб, он в госпіталі, тяжело ранений лежить, очень хочет тебя увидеть.

Аж знетямилася Поліна, мало не стрибає від радості, збирається, хлопця береться одягати.

– Да куда ти малиша береш? – зупиняє її офіцер, мабуть, щось людське в ньому прокинулося. – Дорога далекая, будет тяжело...

І Михайлина теж відраджує.

Поїхала Поліна з тими військовиками і як у воду канула, ні слуху, ні духу. Аж десь через місяців два лист надходить. А з того листа, надісланого потайки з якоюсь okazією, дізнаються рідні, що забрали її тоді не військовики, щоб допровадити до Кості, а енкаведисти за зв'язки з партизанкою, і що тримали в Луцьку в тюрмі, а потім засудили на вісім років, кудись везуть, а куди – не знає, як привезуть на місце, то, може, дозволять написати хоч пару слів...

26.

Прокидається Степан од відчуття, що хтось пильно на нього дивиться. Розплющує очі і бачить над собою самовдоволене обличчя поліцейського. Не того, що привів його на станцію, і від якого він дременував, що є сили, але все-таки поліцейського.

– Wo bist du, Herr? (Куди прямуєте, пане?). Bitte beachten Sie die Arbeitsmappe für Ausländer?.. (Будь ласка, вашу трудову книжку для іноземців?), – простягає він руку до Степана.

Степан пробує пояснити, що він має вільний день від праці у свого господаря і вирішив провідати односельців, котрі трудяться неподалік. Але це пояснення не задовольняє поліцейського і він пропонує, щойно електричка зупиняється на якійсь станції, зійти з неї. Степанові немає куди діватися й послухно виконує цю команду.

На пероні поліцейський підводить його до станційного патруля, пояснює, що виловив, очевидно, втікача, бо той без документів. Офіцер дякує поліцейському за службу, а Степана штовхає в спину:

– Ging voran! (Пішов уперед!)

Так вони наближаються до якогось величезного барака, де стоїть військова охорона.

– Nehmen Sie ein anderes (Приймайте ще одного), – каже офіцер.

Степана заштовхують у напіввідкриті двері барака, і він бачить кілька сотень таких же, як і сам, бранців, що лежать покотом на ледь притрушеній соломою долівці. Спертий дух брудних людських тіл, від якого за кілька місяців праці у господаря вже встиг відвикнути, вдаряє в ніс, забиває подих.

– Ну, што стал? – лунає хриплий голос. – Садись где відіш.

Він примощується на вільне місце, а той же голос запитує:

– Откуда будеш?

І Степан кількома словами розповідає про табір, про роботу в господаря і свою втечу.

– Не павезло тебе, парень, – констатує той же голос.

– Будто тебе павезло, – втручається в розмову інший. – Канчай базарить, давай спать!..

На ранок їх вантажать у вагони і везуть невідомо куди. Поїзд довго то стоїть у якихось тупиках, то рушає, але вже в протилежному напрямку. З розмов охорони уловлюють, що там залізниця не в змозі їх пропустити, а там якийсь табір не приймає, бо своїх полонених немає де дівати.

Зрештою ешелон опиняється за колючим дротом..

– Майданек... Майданек..., – чується від бувалих у бувальцях полонених.

Степан бачить крізь загратовані вікна вагона ряди бараків, а біля одного височить труба, з якої валує чорний дим. «Фабрика якась, чи, мо, пекарня», – думає Степан.

Усю ніч ешелон простоює на коліях, а бранців не випускають з вагонів. Очевидно, десь вирішується їх подальша доля.

На світанку потяг із невивантаженими бранцями рушає з табору й через кілька годин їзди Степан помічає якісь знайомі краєвиди, а ще через якийсь час вони опиняються, на його подив, у фортеці Демблін.

Ніщо тут уже не нагадує ту довоєнну фортецю, де випало служити йому в передвоєнний час. Хіба цегляні будинки залишаються стояти, як і тоді, та ще збереглися їх колишні казарми, тепер уже відгороджені одна від одної колючим дротом, що слугують бараками для полонених, в яких копошаться тисячі людей. А серед них – і Степан, колишній жолнеж Війська Польського, а тепер невольник війська німецького, в якого немає ні часу, ні бажання згадувати минуле, бо не бачить свого майбутнього. Щоб не ятрити серце, відганяє від себе думку навіть про Ганночку та Василька, бо не вірить, що в цьому крутежі виживе, що колись до них повернеться.

У Дембліні їх тримають днів три. Проводять санітарну обробку, загнавши усіх почергово в баню, повністю міняють верхній одяг і білизну. Після цього знову вантажать у вагони і довго везуть на захід, у саму Німеччину, і висаджують на околиці якогось великого міста. І знову табір, оточений височезним муром, на металевих воротах якого великими, теж металевими буквами написано «Arbeit macht frei». Той напис Степан перекладає як: «Робота робить вільним». Але про яку волю вони говорять! Знову бараки, оточені колючим дротом...

На роботу їх водять на якийсь завод, вантажать у вагони важезні металеві конструкції і кудись відправляють. Робота тяжка, не вистачає сил підняти їх вручну. Якось Степан необережно перечеплюється через прента, що стирчить збоку, і падає, а йому на ногу падає металева балка. Нестерпний біль пронизує всього. Колеги по нещастю піднімають конструкцію і вивільняють Степанову ногу, яка добряче кровить.

Кличуть санітара, що чергує в цеху, і той перев'язує йому ногу. Степан відповзає вбік, щоб не заважати товаришам, примощується в закутку на якомусь шматті і, ціпеніючи від болю, чекає закінчення їхньої зміни.

А коли лунає свисток майстра, що час їхньої роботи закінчився, в'язні беруть Степана попід руки, допомагають добратися до їхнього барака і укладають на нари.

...Одноманітно тягнеться час: робота – барак, робота – барак. Ні днів, ні тижнів в'язні не рахують, а тільки ні-ні та й помічають, як беруться брудною жовтизною ще недавно зелені дерева за табірним муром. А ще через якийсь час холодний пронизливий вітер зриває те жовте листя і несе кудись у невідомість. Дрижаки беруть і в'язнів, хоч з настанням осені їм видають якісь бувалі в бувальцях ватянки, але те мало зігріває. Хіба на роботі наглядачі не дають змерзнути, та в бараках від випарів людських тіл стоїть млюсне тепло.

Потроху Степан ознайомлюється з довколишністю.

Територія табору має форму трикутника. Відразу біля входу знаходиться апель-плац, на якому тричі в день проводяться переклички. Якщо раптом хтось утік, то полонені, кажуть старожили, хоч узимку на нестерпному морозі, хоч улітку під палючим сонцем, стоять на плацу до тих пір, поки не зловлять утікача. Від такого стояння, буває, сотні бранців уже не рушають з місця. Їх підбирають спеціально сформовані команди і доправляють на станцію Z, де цілодобово димить труба крематорію. Туди ж, трапляється часто, направляють

і колони новоприбулих, котрих немає де розмістити і звідки вони вже не повертаються.

Тут же на плацу стоїть шибениця, де привселюдно вішають приречених, збоку знаходиться спеціально обладнаний рів для розстрілів, ще віддалік – лікарняні бараки, куди хворі полонені намагаються не потрапляти, бо звідти теж уже не повернешся. От і намагається Степан зі своєю ногою не потикатися на очі наглядачам, тамуючи біль.

Незвично для Степана, який пройшов уже не один табір, дивитися, як по усипаній дрібним камінням, битим склом та ще чимось дорозі, з наплічниками, завантаженими теж камінням, спеціально вибрані бранці щоденно намотують десятки кілометрів – виявляється, то німці випробовують, наскільки міцні новенькі черевики, в які їх взули, і як довго служитимуть вони їх воякам.

Оддалік стоїть похмуре приміщення внутрішньої тюрми, де утримуються, як кажуть, особливо небезпечні для райху злочинці.

Щоб в'язні не підступалися до муру, він відгороджений колючою сіткою, через яку пропущений струм.

Старожили табору вважають за обов'язок розповісти новоприбулим чи то байку, чи справді бувальщину, що нібито на тій сітці загинув син самого Сталіна. Начебто він вистрибнув з вікна тюрми, де також утримувався, потрапивши в полон на початку війни, з криком «унтер-офіцер, унтер-офіцер, пристреліте мене!» Вартовий відкрив вогонь на знищення. Наступного дня експертиза показала, що куля потрапила неподалік правого вуха і роздробила череп, але смерть настала раніше – від ураження струмом. Труп спалили, а урну з прахом відправили в Берлін.

Степан спочатку не вірить у ту байку, але потім, поспостерігавши за всім, що тут діється, все більше впевнюється, що так воно могло й бути. А ще він думає часом, що не такі вони вже й небезпечні, ті в'язні тюрми, якщо можуть вільно пересуватися табором, часом без супроводу охорони виходити за його межі, а потім добровільно повертатися, часто отримувати посилки від Червоного Хреста чи рідних.

Розповідають, що то великі цабе з різних країн: міністри, генерали, які потрапили в руки німців, або й свої, німецькі, штрафники, котрі чимось провинилися перед фюрером.

Запримічає поміж ними Степан і довготелесого худого чоловіка, років під сорок, що чимось видається йому знайомим. Але скільки не пригадуває, так і не може надумати, чи зустрічав його десь. І вже й перестає про те думати. Та якось, як незнайомиць проходить повз їхню колону, що зупиняється перед виходом з воріт табору, чує:

– Степане, ти?

Оглядається – таки справді до нього звертається той довготелесий.

– Ти мене не пам'ятаєш? – допитується. – Я Тарас із Бистрич, той, що рахівником був у Ворони...

І Степан у цьому статечному чоловікові, вбраному хай і не в новий, але охайний цивільний костюм, упізнає того молодика з Бистрич, що

прислужував Вороні в його земельних об'єктах, а потім, казали, відкрив кар'єра в Мочулянці, куди й любименці ходили влаштуватися на роботу. А ще потім поляки запроторили його, розповідали, в Березу Картузьку.

– Впізнав, бачу, – посміхається Тарас. – Давно з дому?

– Як в армію пошов польську...

– Давненько! Ну, то я, порівняно з тобою, зовсім недавно був там...

– Може, бачили моїх? – стрепенувся Степан.

– А кого твоїх? Знаєш, забув уже, з якого ти роду...

– З Гуральов я, а за жонку маю Ганночку Гончарикову, знаєте? – в надії перепитує Степан.

– Гончарика Йвана я добре знаю. Бував у нього, і в сина його Максима в Перетоках. З Максимом колись парубкували...

– А Ганночка, Ганночку бачили, як вона? – нетерпеливиться Степанові.

– Бачив раз чи два і Ганночку твою, і хлопця твого бачив, росте козарлюга.

Колона полонених рушає і їх розмова переривається. Але Степанову душу надовго зігріває почуте.

Більше їм не випадає поспілкуватися, хіба якось, як колона повертається з роботи, Тарас, вибравши момент, всовує йому в руку якийсь згорток.

Розгорнувши його в бараці, Степан знаходить у ньому шматок масла, цукор і декілька плиток справжнього пахучого шоколаду. Всім тим він без жалю ділиться з сусідами по бараку.

Через тиждень-два Тарас перестає потрапляти Степанові на очі, хоч як він не видивляється його серед мешканців табірної тюрми.

...Минає зима, уже й весна наближається. Усе відчутніше наближається і фронт.

Та ніч запам'яталася Степанові не так болями ноги, як страшним бомбардуванням, якому хтозна чия – чи англо-американська, чи совецька – авіація піддають місто. Вибухи змушують бранців тримати роти відкритими, щоб у вухах не полопалися барабанні перетинки. Земля здригається і горить. Здається, що бомби от-от посиплються на табір і їм усім буде кінець.

27.

У лісі в баби-кацапки живе отець Олександр із сімейством декілька днів, а потім відвозять їх на далекий хутір, який знаходиться теж у лісі, там ховаються – сидять у погребі, сараї, – аж поки не заспокоюється трохи. І тоді отець Олександр з сім'єю наважується повернутися в село.

Хата, в якій вони раніше мешкали, стоїть пустою, поруйнованою, все, що було в ній, люди, гадаючи, що батюшка вже не повернеться, розтягли по своїх домівках. Матушка навіть не має горшка, щоб зварити їсти. Але як повертається отець Олександр, хто совісніший, приносить деякі батюшчині речі назад... А дехто й своє віддає. Як от Настя. Принесли з Марійкою і баняка, і ряднину нову, ще не вживану, яку перед війною Ганночка їй виткала. Потроху оживаються.

Несподівано занедужує Сергійко і отець Олександр відвозить його в Соснопіль у лікарню з дуже високою температурою, там йому дають укол проти температури, збивають її, але через пару днів хлопець помирає.

Невтішне горе опановує сім'ю священика. Але немає коли сумувати, визріває, б'ється під серцем у Валентини нове життя. І заради нього треба терпіти...

28.

Уранці полонених ведуть уже не на завод, а в місто – розбирати завали після нічного бомбардування. Степан не може піднятися і його залишають у спокої. Болі протягом дня потроху улягаються, притишуються. Надвечір полонених приганяють у бараки: хто шкодує, що таке красиве місто зруйноване дощенту, а хто й утішається, мовляв, хай відчують німаки на собі, що таке війна.

А коли вже добряче сутеніє, до табірному муру наближаються совєцькі вояки, ріжуть сітку, відкривають навстіж ворота, а потім і двері в бараки, і кличуть полонених до себе:

– Вихадіте!

Люди знеможено виходять з бараків. Рушають до центрального входу в табір і так окремими групами, побарачно, рухаться на схід. Разом з усіма через силу і біль шкутильгає й Степан. Дорогою бачить на будинках білі прапори.

Ніч настає їх у невеликому лісі, де й ночують. Хто, наламавши гілля ялин і уклавшись на нього, а хто просто упавши на голу землю. Вранці рушають далі. Знімається стрілянина. А через якийсь час перед їх очима постає колона полонених німців з піднятими вгору руками, яких ведуть совєти. А ще потім бачать, як німецькі солдати ведуть полонених совєтів також з піднятими догори руками. Не добереш, хто кого переміг, але головне, що вони на волі.

На їх шляху постає якесь містечко, на узбіччі дороги лежать вбиті німецькі солдати.

Рухаючись далі, зустрічаються вже з колонами регулярних совєцьких військ. Коли увіходять в містечко, то бачать, що воно вщент зруйноване, в ньому, здається, немає жодного місцевого мешканця, крім трупів.

Учорашні бранці кидаються по підвалах і знаходять там багато харчів, натрапляють і на нерозпечатані пляшки вина. Забувши його смак за роки неволі, деякі тремтячими руками відкорковують і спрагло припадають до них. А потім, напакувавши тельбухи ковбасою та видудливши без міри хмільного, корчаться від болю в животах і падають там, де застала їх ця розкіш, щоб ніколи вже не піднятися.

Але є й такі, що роблять усе обережно, змушують свої шлунки звикати до хороших харчів потроху, помалу. Степанові теж у пам'ятку оте колишнє табірне розкошування з Анджеєм і Збишеком відходами від картоплі, від якого хлопці померли, а він ледве вичухався, і хоч як хочеться їсти, але робить те без поспіху, з перервами.

Так тягнеться декілька днів, нарешті надходить команда усім зібратися, їх вантажать у звичний уже для бранців товарняк і доставляють у табір для переміщених осіб.

Якого тільки люду тут не зустрінеш. І американців, і французів, і росіян, і поляків... І все те многоголосся сортується, кучкується в окремі бараки – хто до якої країни належить.

Степана направляють спочатку в табірний лазарет – причавлена заліззякою нога стає непідвладною його волі, не хоче слухатися. В лазареті її оглядає лікар, дає розпорядження пожилій медсестрі і та по кілька разів на день ставить якісь примочки, дає Степанові уколи і нога починає відходити.

Вряди-годи притишеним голосом медсестра розпитує Степана, звідки він і що збирається робити. Він розповідає, що вдома в нього залишилася дружина з сином, якого бачив тільки після народження, як відпустили з польської армії на кілька днів. Потім почалася ця війна, і він не знає, живі вони, чи ні...

Медсестра скрушно похитує головою, а якимось, нахилившись так, щоб навіть шепоту її ніхто сторонній не почув, промовляє:

– Но ти, мілок, всьо-такі подумай... Жена, дітя – ано канєшно, но вернєшся – можеш загреметь в Сібір. Да так оно і будет, я тебе скажу...

Для Степана те не було новиною, поміж невольниками ще в таборі йшли розмови, що всіх своїх солдатів, хто потрапив у полон, Сталін оголосив зрадниками. І російським полоненим те відгукувалося навіть у німецьких таборах – говорили, що Сталін відмовився підписувати якусь там угоду про захист полонених, ото ж і ставилися німці до них не як до людей, а гірш, ніж хазяїн ставиться до тварин. Американці, французи, навіть вони, поляки, а Степан рахувався за поляками, отримували хоч якусь допомогу від Червоного хреста, а росіяни й того не мали... А потім, коли війна от-от мала закінчитися, Сталін ще й домовився з союзниками, що усі, хто до тридцять дев'ятого був під росіянами, мають бути повернуті додому. Хочуть вони того чи ні.

Вже тут, у таборі для переміщених, Степан, видибулявши з лазаретного бараку на весняне сонечко погрітися, став свідком такої картини: відібраних советами «своїх» солдати під командуванням офіцера вантажать в студебекери і ті беруть курс на радянську зону. Раптом люди починають вискакувати з кузова, розбиваючи собі голови, обличчя, калічаючи ноги й руки. Він чує їх розпачливі крики і стрілянину вояків. Втікачі кидаються до лісу, а солдати виловлюють їх і вкидають назад до машин. Студебекери знову рушають і зникають за недалеким ліском.

– Чє смотріш? – грубо кидає один з совєцьких офіцерів, проходячи повз Степана. – Думаєш, єто люди? Да єто воєнние преступнікі, нємецкіє поліцаї і разніє предателі, каторіє боятєся справедліваво возмєздія.

«Мо, й так, – думає Степан.- А я ж ніякий не зрадник. Я советов не зраджував, я забраний у Войсько Польське ше до советов і под советами не був...»

Але через кілька днів і Степан опиняється в такому ж студебекері й разом з іншими його везуть на станцію. Там завантажують у потяг і той рушає у східному напрямку. І хоч вагони ті тяж товарняки, тіснява страшенна, а

ставлення охорони не краще, ніж ставилися до бранців німці – серце Степанове співає у такт стуку коліс: до-до-му, до-до-му, до-до-му.

29.

Хто б що там не говорив, а світ цей тісний, як тісний вагон, у якому Степана везуть додому. От у людському мурашнику, розворушеному війною, зустрів він, було, Тараса з сусідніх Бистрич.

А на одній зі станцій, коли їхній товарняк зупиняється, щоб пропустити військовий потяг, і вчорашні невольники висипають з вагонів на перон розім'яти затерплі від довгого сидіння ноги та чимось пожитися, Степан лоб у лоб зустрічається з Сидорковим Митром – своїм однолітком з Любименя. Хоч обличчя їх і постави поруйновані, спотворені поневіряннями, впізнають один одного і, як рідня, кидаються в обійми. Сиплються питання:

– Ти де тут узявся?

– Откудова?

Угамувавшись трохи, Митро розповідає, що ще в сорок другому його разом з кількома десятками хлопців і дівчат з Любименя німці вивезли на роботи в Німеччину, а тепер от добирається додому.

– Чи жива хоч моя Ганночка? – з хвилюванням допитується Степан. – Мої в Германію погнали?

– Тоде була ще живою, вдома залишалася, куди її з малим возьмуть, – одказує на те Митро.

Лунає команда на відправлення потяга і всі кидаються до своїх вагонів. Степан упрощує конвоїра зі свого вагону пустити й Митра:

– Пусти, браток, земляка стрев, давно не бачилися...

Той не заперечує і вони під недоброзичливе бурчання оточуючих втискаються усередину, забиваються в якийсь кут і, віддихавшись, починають довгу неквапливу розмову. Степан розповідає про свої поневіряння Європою за ці роки, Митро – про свої.

– Коли почалася війна німця з руским, я був удома, помагав батькам по хазяйству, – починає Митро. – Одного дня до нашої хати зайшов Хома з Кемпи – його німці назначили головою села, і три німці з автоматами. Сказали, що з нашої сем'ї має бути один чоловік на роботу в Германію. Вибрали мене. Пригрозили, щоб дорогою не втекав, бо вишлють всю сем'ю.

– Отак мене та ще багатьох з наших сел, – продовжує розповідь Митро, – подводами завезли на станцію Моквин, погрузили в товарняк і одправили до Германії. Поставили коло нас охрану, а на останках ще добавлялися німці з автоматами, щоб ніхто не утік. Єхали через Польщу. В Любліні останувалися. Нас заставили роздеться, здати одіж на дезінфекцію. Усе гиншіє вещи, навіть харчи, одобрали.

Ще кудись везли, висадили на якомусь зборному пункті. Я пробув там день і ніч. Весь час підходили німці, вибирали собі робочих. Мене та ще 30 хлопців забрали працювати на угольних шахтах.

Привезли в лагерь, за каменним муром з колючим дротом, баштами для охорони і наглядачов. Мови ж ми спочатку не розуміли, все через переводчиків балакали. То вже потім навчилися. Першого дня нам розказали про правила техніки безпеки, а другого вже одвели в шахту.

Жили в одному з трьох бараків, розкиданих по території лагера. В кожній кімнаті – по 6-8 чоловік. Спали на двоповерхових нарах. Зо мною жили та робили, крім українців, італійці, поляки, узбеки, росіяни.

А що то за життя було! Постійно мучив голод. Вставали в чотири ранку, пили якусь каву, але вона була не солодкою і без хліба. Потім нас вели в шахту. Обіду не було. Трудилися до того часу, поки не виконаємо ту роботу, яку визначили нам на день. Крім нас, робили у шахтах і німці, але робочий час у їх був строго визначений. І коли своє завдання за зміну вони не виконували, то ми мусили робити і за їх, бо в лагерь нас могли і не відпустити. Вийшовши з шахти, йшли з охороною в барак, де отримували пайок: три чверті літра супу за обід і півлітра – за вечір, та одна хлібина на чотири. Суп був із брукви: літом із листя, а зимою – з сушеної. Ото і їли ми один раз на день. Мали один вихідний на два тижні. У вихідні, правда, годували краще: крім супу, трохи капусти і бульби давали.

У шахти я розбивав уголь. Як не послухався чи, не дай Бог, втекти хто спробував, то кару вже таку матимеш, що пошкодуєш! Посилали листи чи отримували посылки з дому заборонялося. Робив я на тій шахті два з половиною роки. За свій час навіть сонця ні разу не бачив, бо йшов на роботу раніше, ще вночі, а повертався пізно увечері. Після роботи нас вели у баню, бо ми були дуже замурзаними. Видавали по чотири шматки мила на місяць. Німцям того мила не хватало, то ми міняли який шматок-два свого на хліб.

А як підійшли американські війська, німці забрали нас і почали евакуацію. Дійшли ми до річки Рейн, але переправитися одразу не могли, бо на мостах було багато військ і техніки. Перейшовши річку, ми дійшли до якоїсь шахти, але там не робили. Рядом були боє, то нас заставляли відкопувати боєприпаси для німців, то не один із наших підірвався. На тій шахті були близько двох тижнів. Потім рушили далі, але в лісі німці нас покинули. Так ми залишилися самі. Щоб не померти з голоду, їли вбитих коней. Потім знайшли покинутий будинок одного в'язня, якийсь час жили там, їли картоплю та буряками. Через який час нас відібрали американські солдати, а потім передали росіянам...

Та сумна сповідь земляка не була відкриттям для Степана, але не перебивав Митру, якому, відчувалося, хотілось висловитись, висказати свої болі, образи комусь близькому, хто зрозуміє, співчуває. Сам не раз бував у подібному настрої.

– І знаєш що найбільш обидно? – з більшим запитом Митро. – Думалося, от придуть наші, росіяни, звільнять з неволі, додому як людину відпустять... А тут: ворог ти який-такі, на німця робив! А хто ж мене тому німцю віддав? Якби не ти да не німець, то я й по сьогодні робив собі вдома на своїй землі!..

30.

І Степан вже майже не дивується, коли щойно товарняк зупиняється у Раві-Руській і їх починають виводити з вагонів та шикувати, щоб відправити у пересильний табір, як від зустрічного потяга відділяється гурт людей, оточує їх, радо галасуючи:

– Stephen, Mitro! Życie? To samo szczęście! Skąd jesteś, gdzie?, (Степан, Митро! Живі? От же щастя! Куди вас ведуть, звідки?), – лунає то по польськи, то по українськи або й мішаницею.

Хлопці роззираються і впізнають своїх людей. З Любименя, з Березняків, з довколишніх хуторів... Тут і Кáроль Лисецький, і Стасько Гойдалка, і Павлінка – подруга Ганночки.

Затремтіло серце Степанове, затіпалося. Хоче, а боїться спитати. Кáроль здогадується про те і заспокоює його:

– Twoje życie, Stepan, żywy. I Hannochka żyje i facet ... (Живі твої, Степане, живі. І Ганночка жива, і хлопець...)

На тому їх розмова й уривається, бо лунає команда і колона рушає. Тільки й встигають обмінятися запитаннями:

– Jak się ustatkować – pochodzą. Mamy tu stać i być może dzień, i Mo, i więcej ... (Як влаштуєтеся – приходьте. Нам ще тут стояти, а стояти, може, день, а мо, й більше...).

Серце Степанове залишається тут, із земляками, а бездушне тіло прямує в колоні разом з іншими бранцями – не бранцями, а не скажеш, хто вони тепер.

Їх заводять на територію, з усього видно, колишнього військового містечка, поселяють в казармах. Повідомляють, що хоч нагляд за ними і ведеться, але вони можуть вільно виходити в місто, щоб купити чи вимінити харчів, бо ніхто їх, дармоїдів, годувати не збирається. Коли комусь повезе заробити щось у якогось господаря – то теж ніхто не перечитиме. Тільки, боронь Боже, займатися мародерством – відразу розстріл. І мають дотримуватися дисципліни, бо в будь-яку годину кожен може бути викликаний до слідчого.

Степан із Митром займають ліжка у величезній, на кілька десятків чоловік, кімнаті, кинувши на них свої наплічники, і, сподіваючись, що сьогодні на допит ще не потраплять, вирішують податися до земляків – а раптом поїзд їх рушить і більше не побачаться?

І знову обійми, сльози, що переходять мало не в голосіння. Земляки заводять їх до себе у вагон, пригощають, чим самі багаті, розпитують і розповідають, як їх зірвали насильно з насиджених місць, повантажили у вагони і от везуть невідомо куди, на нові землі, відвойовані в німця. Але й залишатися там, де такий жах твориться, у тих краях, теж несила.

Степанові аж не віриться, що таке може бути, що сусіди, які жили мирно-дружно, можуть так зненавидіти одне одного. За роки поневіряння по зворохобленій війною Європі бачив тисячі смертей і злоби, коли люди втрачали людську подобу, ставали звірами, а навіть гірше звірів, але щоб у його краї, де слово лихе рідко почуєш, де проклясти одне одного не

наважувалися, хай яка образа брала, щоб таке робилося... Не хотілося вірити, але мусив. І коли Лисецький обережно запитує:

– A czego wam, chłopacy, jechać tam, żeby głowy pokłaść? (А чого вам, хлопці, їхати туди, щоб голови покласти?), – спочатку й не второпав, куди той хилить.

– Chodź z nami (Поїхали з нами), – інші й собі підхоплюють. – Dajemy Ci dokumenty, które są w naszym ... Online Pavlin pozostało z powieści, syn Stasko jest ... mieszka z nami, a potem, być może, kiedy wrócicie, jak wszystko opadnie ... (Дамо вам документи, що ви наші... Он у Павліни zostалися од Рóмана, у Стаська синові є... Житимете з нами, а потім, може, колись вернетесь, як уляжетеся все...).

Порозмисливши, Митро пристає на ту пропозицію.

– Все'дно моїх нікого не зосталося, – наче виправдовується перед Степаном. – А в лагера́ я больш не хочу, набувся вже в немца...

Степанові ж усі помисли в Любимені. Ще як не знав, що там із Ганночкою і Васильком, то відірваність від них сприймав не так гостро, не так болісно, а коли почув про їх поневіряння, про те, яких мук натерпілися, вважав, що й сам у тому винен, покинувши, хай не зі своєї волі, напризволяще. І покинути ще раз, свідомо відмовитися від них – ні, не міг такого вчинити.

Прощається з Митром, з поляками-односельцями – не обіцяє більше провідувати, навіть як і буде можливість. Щоб не спокушати себе.

– Забереш себе мого наплечника, – кидає йому на відхід Митро. – Я вже туди ни ногою, бо як дознаються – зачинять, не пустять назад.

31.

У пересильному таборі Рави-Руської – конвеєр: одні прибувають – інші вибувають. Думалося й Степанові, що недовго тут затримається, але не так сталося, як гадалося. Людей прибувають тисячі, а офіцерів, до яких викликають на допит, та ще й не один раз – може, з десятків. Проте бранці терпеливо чекають, не обурюються... Та й спробував би хтось пообурюватися!

Їсти справді майже нічого не дають – раз у день кусочок хліба якийсь випаде, та й по всьому. Спорожнив Степан свого наплічника, а там узявся й за Митрового. Інколи вийде в місто, обмінює на продукти то голки трофейні, то бритву, чи ще щось, що думалося додому привезти, на хазяйство, або що припас Митро – дай йому Бог удачі! – та так і перебуває день за днем. З сусідами по казармі навіть часом ділиться.

А вони до того зголодніли, що вже край. Радяться:

– Пайде́м в город на базар, че-нібудь стяне́м...

Так і зробили. Приносять мішок, а в тому мішку – чоловіча білизна. Тепер «розкошують». Візьмуть трохи тієї вдяганки, віднесуть у містечко, обмінюють на якісь харчі і є за чим день прожити. Уже й зі Степаном діляться... Хоч до того наїдку із краденого колись би Степан і рукою не доторкнувся, але війна навчила: голод – не тітка, хочеш вижити – мусиш їсти й крадене.

Через тиждень і його викликають на допит.

В оремій кімнаті – капітан за одним столом сидить, солдат-писар – за іншим.

Не встигає переступити порога та закрити за собою двері, як капітан втуплюється в нього пронизливим поглядом:

– Ну, розказивай...

– Про що розказувать? – несміливо перепитує Степан.

– За сколько продал немцу Родіну розказивай...

Степан не знаходить, що відповісти на таке питання, а сказати, як хотілося б, не може, не в його становищі дратувати офіцера, отож мовчить.

– Ладно, – капітан, явно втішений ефектом, який справив на підневільного, начебто іде на поп'ятну. – Начнем сначала... Где, када і при каких обстоятельствах попал в плен? Только подробно і без вранья...

І Степан починає розповідати про бої під Велюнем у тридцять дев'ятому, про своє полонення німцями, про Шталаг 17 і підневільні роботи, про спробу втечі і нові табори, про свої поневіряння розбурханою війною Європою. Писар старанно все те записує, а офіцер кидає час від часу уточнюючі питання:

– Скоко раз, када і где задерживался, допрашивался военными, полицейскими органами? Если судился, – то каким судом, на какой срок і где отбивал наказание? Визивался ли, будучи в Германии, на допросы, по какому поводу, кем і када? Служил ли в армиях воюющих с СССР стран ілі других воинских антисоветских формирований?..

Запитання сиплються як жито з прорваного мішка і Степан намагається ні на чому не спотикнутися, не заплутатися, повторювати те, що вже розповідав у фільтраційному таборі.

– Каво із советских граждан знаєш как изменников родины, предателей і пасобников? Их фамилия, имя, отчество і другие данные, в чем выражалась их изменническая деятельность? Где они сейчас находятся?

Та де ж він міг бачити тих изменников?! Були якісь у таборах, що по руски говорили, вахманами служили, але чи вони изменники і кого змінляли, те йому невідомо...

– Не прікидивайся дурачком! – спалахує капітан, але тут же й заспокоюється.

Відчувається, що йому самому в печінках сидять оці цілоденні допитування про одне й те ж і відповіді сотень, а, мо, й тисяч бранців, що проходять через цей кабінет, схожі одна на одну як крапля води. За сьогодні кількох предателей він уже вивудив, ніхто не звинуватить, що поблажливий до них. А з цим селюком хай удома, на місці, розбираються. І вже чисто механічно допитується, щоб писар записав у анкету, яку заповнює, куди збирається їхати і чим займатися, хто з родичів там є по «последнім известним ему сведениям».

Нарешті після кількогадинного допиту смершівець відпускає Степана в казарму, але застерігає, щоб самовільно з табору не здумав поїхати, поки не отримає на те документа.

Того документа Степан чекає ще з тиждень, і от його викликають в комендатуру, вручають тимчасову посвідку, наказують, що з нею він повинен не пізніше, ніж через два тижні по прибуттю додому, заявитися в місцевий НКВД і зареєструватися. Інакше... Що буде інакше, Степан уже начувся.

32.

На доручену йому діляницю новий уповноважений по ній Мар'янчук їде в супроводі взводу автоматників та оперуповноваженого райвідділу КДБ лейтенанта Шабатури. За Мокрим переправляються через Случ і невдовзі заглиблюються в ліс. Рухаються не поспішаючи. У зеленовітті весело виспівує дзвінкоголосе птаство, пахне медом, хвоєю і різноцвіттям.

– Прям сказка, – мрійливо озивається з-під натягнутої до підборіддя пілотки молоденький солдатик з середньоазійськими рисами обличчя, розкинувшись на встеленій сіном фурманці. – Вот би нам такую пріроду!

Неподалік Переспи розвідники, які йдуть попереду, подають знак зупинитися: «Бачу банду!» Командир взводу розгортає солдатів у ланцюг, автомати беруть наперевіс. На зближення з противником просуваються обережно, намагаючись ступати так, щоб галузка не тріснула. Але, очевидно, лісові хлопці теж помітили розвідку і відкривають по ній вогонь. Взвод прискорює крок, намагаючись зайти із флангів до місця, звідки лунають постріли, і ув'язатися в бій. Проте стрілянина як зірвалася, так само раптово й стихає.

Командир взводу із Шабатурою вирішують не переслідувати упівців – хтозна скільки на те потратять часу, а в них своє завдання.

До Любименя прибувають під обід. Солдатів на перепочинок розташовують в порожньому цегляному приміщенні школи, зведеному ще за царських часів.

Мар'янчук тим часом заходить до сільської ради, наказує новоспеченому голові Вашику організувати щось поїсти для воїнів, а сам навідується додому.

Смакуючи щойно витягнутим з печі борщем, розповідає матері про розмову із Шерпанцовим і про те, що в районі розраховують на її допомогу.

– І чим же я можу вам допомогти? – цікавиться Ярина, звична до всяких доручень, які доводилося виконувати для медведівців.

– Треба доставить в ліс осе, – Кирило дає матері пачку листівок із текстом урядового звернення до учасників нелегальних формувань. – Ще якби вам вдалося доступитися до когось із старшин. Ми з лейтенантом Шабатурою хочемо влаштувати переговори з їхніми представителями. Коли вдасться, то хай назначать місце і час такої зустрічі. Ми з гарнізоном будемо в Перетоках, шукайте нас там...

Перед тим, як рушати в Перетоки, Мар'янчук із Шабатурою зустрічаються в сільській раді ще й з Вашиком та Федьом. Шабатура з ними різкий і категоричний:

– Нам всьо про всех ізвєстно! Всю подноготную. Поєтому ваша задача: побивать в каждой хатє, откуда кто-то ушел в лєс, оставіть обращєніє і

предупредіть: не вийдуть с повинної – всіх їх родствеників жде Сибір. І вас, кстаті, тоже!

В Перетоках, куди направляється група після Любименя, по хатах ходять сам Мар'янчук із Шабатурою та кількома солдатами для охорони. Дарма, що це сусіднє село, Кирило, вважай, і тут свій, має родичів, знайомих, друзів, з якими товаришував з малих літ і які тепер чи то серед лісовиків, чи просто переховуються ще з часів, коли німці вивозили молодь на роботу до свого фатерлянду, а нині так само ховаються від мобілізації советами на фронт.

Майже два дні тратять вони на оте ходіння та складання списку нелегалів, а на третій, зранку, оголошують сходку. Збираються жінки, діти, чоловіки поважного віку. Молодих чоловіків не видно.

Першим бере слово Шабатура:

– Таваріщі! Доколе ваші мужья і синовья будут прятаться по лесам, совершать разбойные нападения на мирных граждан і учреждения советской власти? Власті, которая готова простить ім все їх злодеяния... Я думаю, вам уже известно обращение Верховного Совета ко всем нелегалам вийти із схронов, сложить оружие. І ані будут прощены, возвратятся к своїм семьям.

Хочу сказать, што ані нам все известно. Вот список. Здесь есть все: кто находится в оуновской банде, его фамилия, имя, отчество, год рождения, образование, какое имеет псевдо, какую должность занимает, чем вооружен...

Передайте своїм мужьям, отцам, братьям наше предложение: на протяжении завтрашнего дня вийти с повинной, сдать оружие, вступит в группу истребительного батальона по борьбе с бандитизмом. Всех, кто не сделает этого, будем считать изменниками родины, ликвидируем в боях, а семьи направим на спецпоселение.

За ним виступає Мар'янчук:

– На правах вашего земляка, який з оружием в руках боролся за советскую власть, я подтверждаю слова товарища Шабатури, що сховаться од советской власти никому не удастся. Красная армия разом з усем народом розгромила тут і громит дальше сильнейшего врага. Чи вже ж вашим горе-подпольщикам удастся восстановить якусь свою власть?

Знайте і передайте своїм родичам: ми никого не упрощуємо, явка з повинною об'явлена в силу гуманных советских законов, щоб не допустить дальнейшего братского кровопролития. Кто не выйдет – будет ликвидирован як враг народа, а семья його репрессована...

У задумі й тривозі розходяться селяни по домівках, всотуючи в усе своє єство почуте, перлякані Сибіром, безпорадні од безвиході.

А Мар'янчука вряди-годи навідує думка: «Як там мати, чи повернеться з їхнього такого ризикованого завдання?» І втішає себе, що мати його з будь-якої халепи знайде вихід. Як тоді, коли німці палили Перетоки.

Здійснивши черговий свій рейд по лісах і лісових селах та передавши зібрану інформацію медведівцям, по дорозі додому вона заглянула тоді до сестри в Перетоки. А тут – німці, палять хати, зганяють людей до бар'яка. Двоє есесівців спрямувалися й до сестриної хати. Ледве заходять на подвір'я, а

тут повз них котиться бочка з пагорба і зникає десь в улоговині. І хто б здогадався, що в тій бочці для зберігання зерна бубликом згорнулася Ярина... Повезло тоді й сестрі, відкликали німців від їхньої роботи, помилював офіцер село.

33.

Майже дві доби проводять в тривожному чеканні молодший лейтенант Мар'янчук і лейтенант Шабатура. Нарешті пізньої години Ярина розшукує їх у Перетоках і повідомляє:

– Узавтра в сем часов ранку вас будуть ждять двоє в Гадячеви коло Півоньчиної хати. Оружя і охрани не брать. Таке поставили условие...

Тільки-но починає розвиднятися, Мар'янчук і Шабатура вирушають на умовлену зустріч. Без солдатів і зброї. Усвідомлюють: все може статися, але війна призвичаїла до ризику.

У Гадячеві біля Півоньчиної хати на них чекають незнайомі Кирилові два упівці. Ділової розмови з ними не відбувається. Мар'янчук і Шабатура розуміють – це перевірка.

Після взаємних прискіпливих розпитувань посланці української партизанки повідомляють: через три години на них чекатимуть на Шматах біля розколотого блискавкою дуба.

Справді, не встигають вони приїхати на Шмати, знайти вказаного дуба, як їх оточує група озброєних людей.

Мар'янчук впізнає серед них кількох перетокців, з одним із яких - Миколою Маринчиним, не раз чарку пив, коли парубкували, зустрічалися й з іншими. Впізнають і вони його.

– Ого, то он хто нас агітувать приїхав! – дивується Микола.

– Не я, а народ од вас треує припинить разбой, скласти оружіє, – пафосно одказує на те Кирило. – Другого вибору у вас нема.

– Ну, здамось. А що дальше? Кара смерти або далекий Сібір?

– На, читай звернення властей, – Мар'янчук подає Миколі листівку, – тут все чьотко сказано. – Нате, хлопци, і ви читайте, – обертається до інших. – І думайте. Маєте останні шанс спастись і спасти своє сем'ї.

– А як не здамось? – питає котрийсь.

– А ежелі не здадітєсь, – встряває в розмову Шабатура, – то рано ілі поздно ми вас всех перестреляєм, а жени ваші, діті, родітелі пайдут в Сібір... Вот сматрітє, все спіскі ваші і ваших родственніков у меня здєсь..., – ляскає по планшетці, що звисає через плече. – А уб'йте нас, заберете спискі – другіє составят...

– Ах ти ж москальський вилупку, – не стримується котрийсь. – Та я тебе зараз прикончу...

– Хлопци, не горячуйте, – зупиняє його Микола. – От шо я вам скажу, – звертається він до Мар'янчука й Шабатури. – Нам треба подумать.

– Думайте, – каже Мар'янчук. – А не вийдете – саміє на себе пеняйте. Бо сьо останні шанс. Нихто з вами потом панькаться не буде. Маєте на те, щоб прийнять рішення, часу до завтрашнього ранку.

На тому й розходяться.

На другий день зранку до сільради, що розміщується в старій попівській хаті і де базується гарнізон, приходять тітки Мар'янчукової чоловік і здається. Затим з'являється Микола Маринчин з групою хлопців, ще кілька Кирилових знайомих. Вони здають зброю, хто яку мав, і Мар'янчук направляє їх по селу. Заходять з хати в хату, кажуть, що вони здалися властям, бо їх справа програна і бесполезно проливають дальше свою і чужу кров, бо коли совети німця погнали аж на його територію, то що проти них можна вдіяти. А ті обіцяють простити, не вивозити родини...

До кінця дня виходять з повинною і здають зброю до сорока перетоківців та з десяток хлопців з інших довколишніх сіл. Майже всі з тих, що значаться в списках. Не помічає серед них Мар'янчук лише «парламентаря», з яким трапилася перепалка в Шабатури на Шматах, та ще кількох. Не заявився і сотенний Юрко Блись на псевдо «Гармоніст», з яким колись у дитинстві не один дядьківський садок обнесли в Перетоках, коли Кирило навідувався до тітки в гості.

Тут же лейтенант Пітерін, що вранці прибув із району на допомогу, береться за формування групи винищувального батальйону. Вчорашні упівці отримують відповідні довідки, що відтепер вони «члени істребительного батальйона» – «яструбки-стрибки», їм повертають назад їхню зброю.

Через якийсь тиждень група стрибків у Перетоках нараховує вже більше п'ятдесяти чоловік. Не вистачає для всіх зброї, а тому з району привозять ще кілька ручних кулеметів та автоматів, гранат, боеприпасів, ракетницю з ракетами.

...Вислухавши телефонне повідомлення з Соснополя, начальник обласного управління НКВД схвилювано перепитує:

– Не преувеличуєте, Соколов? Действительно сразу столько бандитов вишли с повинной? Случай исключительный! Я докладиваю абкому партії. Смотріть, щоб ми не опростоволосілись...

– Да нет, все правильно, товариш палковник.. За точность информации несую полную ответственность!

Через якусь годину-півтори в Соснопіль дзвонять з обкому:

– Василь Андреевич Бегма завтра выезжает к вам. Хочет лично встретиться і пагаварить с повинніміся. Да і їм полезно будет послушать первого секретаря обкома партії. Гатовте совещаніє членов істребительного батальйона!

34.

У соснопільському клубі людно. Всі місця заповнені, дехто навіть стоїть. Проходить районова нарада груп самозахисту, як у народі кажуть, стрибків.

У президії – генерал Бегма, керівник області, який власною персоною прибув на нараду, щоб самому переконатися у виході великої групи нелегалів з лісу – таке не кожен день трапляється, перший секретар райкому партії Єрин, інші районів посадовці.

Присутні спочатку слухають доповідь начальника райвідділу НКВД Соколова про завдання груп самозахисту «в боротьбі з остатками банд українсько-німецьких націоналістів».

– Таваріщі, – каже на завершення доповіді промовець. – Після ізучення і раз'яснення ім обрращения Совета Народних Комісаров, Верховного Совета УеСеСеР і ЦеКа КаПе (бе) У от 19 мая сего года і приказа Народного Комісара Внутренніх дел товарища Рясного от 20 мая група вчєрашніх бандітов із села Перєтокі в колічєствє 49 человек вишла добровольно із лєсу і уже два дня ані спокійно работают в своєй деревнє і охраняют єїо. Брать с нїх пример ані советуют всєм, кто прячєтся єщє по лесам.

Бєгма, який головує на нараді, оголошує:

– Слово для оглашенія обрращения ко всєм учаснікам банд ОУН, УПА і нєлєгалов району прєдоставляєтся товарищу Круку.

На сцену піднімаєтся Павло Крук, недавній ройовий «Вишня», який, запинаячись, зачитує заздєлєгідь написанє райпарткомівцями і прєданє йому Соколовим звєрнєннє:

– Ми, учасники банд ОУН, УПА з села Перєтокі та околишніх хуторів Соснопольського району в кількості 49 чоловік, довідавшись від населєннє та родичів, яким було прочитано звєрнєннє Президії Верховної Ради УРСР, Ради Народних Комісарів та ЦК КП(б)У і наказ Народного Комісара Внутрішніх справ УРСР Рясного, глибоко продумали свій хибний шлях антинародної боротьби, що її прєвадили в націоналістичних бандах. Нє раз багатьох з нас і раніш мучило сумліннє, що ми потрапили на хибний шлях.

В ім'я яких цілєй б'ємось? Чи є якєсь виправданнє тому, що ми порушували мирнє життє населєннє і бєзневинно проливали кров?

З кожним днем ми більше і більше відчували народню нєнависть до наших дії.

Багатьох нас затримував у бандах лише терор бандитських верховодів і боязнь відповідати прєд радянською владою і народом за наші злочини. І от Уряд дав нам змогу знайти вихід, спокутувати чесною працею наше злочиннє минулє.

Війна закінчєна. Нїмця розбито. Нищівного удару завдано бандам ОУН, УПА. Дальніша боротьба з радянською владою була і є нє тільки бєзцільною, алє й бєзглуздою.

Своїми діями ми приносили українському народу тільки стражданнє і нєщастє.

Прєконавшись, що в разі добровільної явки нє будемо покарані, ми вийшли з лісів та схронів, щоб чесною самовідданою працею спокутувати прєд Батьківщиною і всім радянським народом свою тяжку провину.

Як цє гарантовано у звєрнєнні Уряду УРСР, до відповідальності нас нє притягли, а відпустили до своїх домівок, допомагати своїм сім'ям, чесно працювати і найскоріше відбудувати все, що зруйнували і спалили в сєлі Перєтокі нїмєцькі загарбники під час окупації..

Не зважаючи на злочини у минулому, радянська влада великодушно нас простила і своїми мудрими і справедливими законами врятувала від остаточної загибелі, повернула до життя..

Звертаємося до всіх тих, хто на сьогодні ще ховається по схронах та лісах, до всіх недобитків і нелегалів нашого району: виходьте з лісів і схронів! Кидайте ваше звіряче животіння, з'являйтесь з повинною до органів радянської влади!

Радянська влада простить вам, як простила нам. Ми попереджуємо всіх, хто ще не кинув свого протинародного діла. Коли не послухаєте наших щирих порад, ми також допоможемо органам радянської влади в найскоріший час знищити всі рештки банд в нашому районі, щоб забезпечити селянству мирну, творчу працю, спокійне життя.

Дочитавши з натугою і запинаннями звернення, Крук повільно сходить зі сцени, а з його лица градом котиться піт. В залі лунають спочатку несмілі, а потім гучніші й гучніші оплески.

– Єсть пропозиція, – каже Бегма, – опублікувати це звернення в газетах, пускай все читають і делают виводи.

Затим виступає відомий населенню декількох районів бувший політреферент Іван Ярошик – «Скала», він дякує уряду, «показавшому йому правильний шлях до чесної праці».

В минулому активний учасник боївки СБ з села Залужжя Грицько Несенець – «Рубака» закликає присутніх до «безпощадної боротьби з рештками зрадників українського народу».

На сцені – районний комендант СБ Адам Козел, родом із Мокрого, який учора теж вийшов з повинною. Він приніс з собою ручний кулемет, одну гвинтівку, 150 патронів і декілька гранат.

– Прошу совєцьку власть і людей, – видушує він із себе, – простить все преступлення, которіє я творив. Своєю кров'ю обещаю спокутовать свою вину перед Батьковщиною.

– Вот відіте, – підсумовує почуте головуючий, – большевицкоє слово, слово правди, доходит в лес, в схрони і побеждает!

Вчорашніх нелегалів-лісовиків тут же записують в стрибки, а деякі з них згодом увійдуть таємні спецбоївки, очолювані офіцерами НКВД, і полюватимуть за недавніми побратимами.

Як пообіцяв на тій нараді колишній районний комендант СБ Адам Козел, їх «кров'ю спокутуючи свою вину»...

35.

Зв'язкова «Гелька» вручає Блисеві грипса від « Чорноти», де сказано, що в такий-то день, о такий-то годині він має з'явитися на нараду старшин в умовлене місце. Виконання обов'язкове.

І от в обумовлений час «Гармоніст» в оточенні кількох вояків зі своєї сотні наближається до Смолярні – хутора, притуленого в лісах поміж Любименем і Листвином. Їх неквапливу ходу перериває гучний голос:

– Стій! З місця не руш! Гасло?

З-за кущів насторожено виходять незнайомі Блисеві партизани.

– Слава і честь, – відповідає їм Блись.

Старший залоги розпоряджається:

– Вояки чекають тут. А ви, друже командире, залишаєте їм свою зброю і йдете за нами...

Блись не перечить, знімає з плеча шмайсера, передає своїм хлопцям, розпорядившись:

– Чекайте на мене тут...

Поки доходять до хутора, його ще двічі перестрівають вояки з охоронного відділу якогось, з усього видно, високого чину, запитують гасло, обдивляються, чи не має зброї, і пропускають далі.

Такі заходи перестороги дивують бувалого в бувальцях сотенного, але порядок є порядок.

Пройшовши у дворі чергову перевірку, Юрко через напівтемні сіни нарешті потрапляє в простору кімнату, де очікують початку наради старшини. Юрко впізнає свого курінного «Чорноту», старшин з інших загонів – «Пащенко», «Шугая», з якими не раз зустрічався, спільно проводили акції, декого бачить уперше.

– Слава Україні! – вітається.

– Героям слава! – чує звичне у відповідь.

Через якийсь час з іншої кімнати виходять «Дубовий» і незнайомий Блисю чоловік років сорока, невисокого зросту, худий, з видовженим лицем, прямим носом, руським волоссям та сірими очима.

– Панове старшини, – звертається він до присутніх. – Розмова буде конфіденційною, а тому прошу нічого не нотувати. І за ці стіни зміст її не повинен вийти. На того, хто не дотримає секретності, чекає кара на смерть.

Він замовкає і якийсь час уважно дивиться на кожного з присутніх, наче хоче вирахувати того, хто не дотримає таємниці. А потім продовжує:

– Головний Провід, який я тут представляю, висловлює вам вдячність за роботу, котру проводите на своєму терені. Ваш героїчний чин за звільнення краю від окупантів увійде в історію України як яскрава її сторінка... Проте під впливом більшовицької дійсності менш стійкі елементи нашого руху переходять на бік совітів. Вони подвійно небезпечні для нашої дальшої боротьби: їх перехід на сторону совітів підриває престиж організації, а співпраця з більшовиками проти повстанців вкрай ускладнює нашу підпільну роботу. І тому потрібно негайно і найбільш таємно, в ім'я великої національної справи вищезгадані елементи в наших рядах ліквідувати...

Промовець знову пильно вдивляється в очі присутнім, чекаючи на їх реакцію. Але старшини мовчать, жодним порухом не видаючи свого ставлення до почутого. І представник Проводу продовжує:

– Запитаєте, яким чином маємо це робити? Двоояким способом. Перший – висилати більші й менші загони зрадників на бій з більшовиками і створювати ситуації, щоб їх нищили совіти на постоях і в засідках. Другий – теренові боївки, схильні до переходу на бік совітів, та інших подібних осіб станичного

і підрайонного масштабу повинна знищити надрайонова і районова служба безпеки як зрадників та більшовицьких агентів...

Представник Проводу передає й інші настанови щодо дій загонів в умовах більшовицької окупації, але вони не такі кардинальні, як вказівка на знищення нестійких елементів

Після зустрічі Блись повертається в розташування своєї сотні трохи пригнічений почутим. Але турбує його не те, що, може, доведеться і з деким зі своїх вояків розпрощатися, – він переконаний: коли під загрозою справа визволення від окупантів, то ніяка ціна не завелика, щоб убезпечитись від цієї загрози. Хвилює його, що занепадницькі настрої набирають небачених розмірів і то тут, то там боївки піддаються на агітацію советів і складають зброю. От хоч би і в його Перетоках – хто б міг подумати, що знайдеться стільки нестійких елементів!

...Через кілька днів настає черга і його сотні. На постої з'являється референт надрайонової служби безпеки «Рій» зі своїми людьми і наказує вишикувати вояків.

– Друзі, побратими, – звертається він до повстанців. – Проводу відомо, в яких важких умовах вам доводиться воювати проти совітського окупанта. А окупант заповнив увесь наш край, знущається з ваших дружин, дітей за те, що ви пішли в ліс. Ваші сім'ї чекають на вашу підтримку, на вашу допомогу... Треба сіяти, косити, щоб було чим годувати дітей. Тому ми з розумінням сприймемо тих, хто захоче йти додому... Є такі серед вас? Якщо є, то прошу ступити на три кроки вперед.

Вояки якусь мить мовчать, вичікують, осмислюючи почуте, а тоді декілька чоловік виходять із шеренги.

– Добре, – кидає «Рій», наче вдоволений таким їх рішенням, а тоді запитує сотенного:

– Їх псевдо?

Блись називає:

– «Ясний»... «Вишня»... «Колотило»...

«Рій» дає команду своїм охоронцям:

– Хлопці, приступайте...

За кожним вояком опиняється есбіст з пістолетом, їх ставлять на коліна.

«Рій» виголошує:

– За зраду нашої справи і відступництво засуджено до розстрілу вояків «Ясного», «Вишню» і «Колотила»

Есбісти тут же виконують його вирок.

36.

Інформатор доносить, що на хуторі Кабардин сусіднього району зберігаються заготовлені для «Шавули» продукти. Власник сховища жде вказівки станичного, куди їх відправити.

Мар'янчук з групою стрибків, не гаючись, виїжджає за вказаною адресою. До групи включають недавніх упівців, що вийшли з повинною. Ті для повного

маскування натягують на себе вдяганку, в якій виходили з лісу. Біля хати постачальника затягують пісню "Ліс наш батько, нічка наша мати..."

Чоловік виходить з хати, зустрічає "повстанців".

– А чиє ви, хлопці, будете? – запитує.

– Хіба не чув? – насмішкливо перепитує Мар'янчук. – «Ліс наш батько, нічка наша мати»...

– То заходьте до хати, – припрошує він, – рибу свіжу маю, якраз потрусив верші... Прошу до столу...

– Смажена риба – діло не кепське, – Мар'янчук поглядає на миску-мідницю, що стоїть на столі, доверху наповнену щойно посмаженими линами. – Але розсуджуватися не маємо часу. А де м'ясо, сало, смалець? Хлопці в лісі зголоднели.

– Два осмалених кабанчики і две бодні сала заховані надворе под стожком сена, в ями прикопані. Постаравсь достати і трошки масла, медку для больних і ранених. Аби скорейш поправлялись хлопці.

– Друже «Явір», перевірі! – суворо наказує Мар'янчук одному зі стрибків.

Коли той повертається в хату і ствердно хитає головою, Мар'янчук запитує господаря:

– А кілька харчов одправив на Перетоки?

– Якіє Перетоки, там же гарнізон, совети! – полотніє чоловік.

– От я і питаю, кілька харчов одправив гарнізону, советам? – владно мовить дільничний і для більшого остраху тиче під носа переляканому чоловіку дуло пістолета. – Пошли!

– Людоньки добріє! – втручається в ту перепалку дружина господаря. – Да не одправляв вон нікуди тих харчов, крім як вам. Присяйбо! – хреститься.

– А ви, тьотко, не кричить, не плачте. Не одправляв, то й не одправляв. Але в нас сигнал, маємо в'яснити. Як не виньон – вернеться. А винен – то вже вибачайте... – наче й заспокоює її Мар'янчук, але в тому заспокоєнні звучить неприхована погроза.

Стрибки виводять чоловіка надвір, садовлять на одну з підвід, самі всідаються поруч і рушають. У дворі залишається заплакана дружина, з вікон виглядають перелякані діти.

Підводи заглиблюються в ліс. За якийсь кілометр од села зупиняються.

– Думаю, та-ось сосна буде якраз, – каже Мар'янчук.

– Побойтеся Бога, хлопці. Чиє б ви не були. Не сиротеть дітей, у вас же тоже, мабуть, є діти... – молиться-проситься чоловік.

Стрибки не зважають на його просьби, підводять до розлогої сосни край дороги, закидають на гіллію віршовку і невдовзі бездиханне тіло повисає на ній.

А тоді всідаються на підводи і їдуть далі. Западає гнітюча тиша. Кожен думає про своє.

По якимсь часі Мар'янчук звертається до поплічників:

– Чого носи повесили? Хіба не знаєте, що раді перемоги допускається все, мона йти на шантаж, обман, зраду, кражу, брехню. Тут усе є моральним і цель все оправдує...

Коли односельці натрапляють на тіло повішеного, то по довколишніх селах розноситься чутка: в Кабардині бандерівці закатували чоловіка за зв'язки з советами... Правда, сім'ю його пошкодували, не зачепили.

Цей випадок органами НКВД заноситься у відповідні реєстри, інформація про звірства націоналістів йде по інстанції аж до самої Москви.

37.

Любименьці, котрих війна розкидала по ближніх і дальніх селах, продовжуються стягуватися додому, збільшується й учнів у школі. Так що Марія просить у райвно допомоги, бо сама вже не справляється. І от улітку, перед початком нового навчального року в Любимень присилають ще одного вчителя. Коли він заявляється в школі, в Марії мало серце не розривається – ним виявляється Вільний. Той Вільний, який у Залужжі запобігливо працював на німців, який хотів відправити її в Німеччину і стільки горя приніс родині отця Олександера.

Марія вдає, що його не знає, якийсь тиждень ходить сама не своя, у роздумах. А тоді просить, щоб він понаглядав за школою пару днів, бо їй потрібно провідати хвору маму. Вільний погоджується.

На другий день Марія добирається в Соснопіль у райвоно, розказує все завідувачому.

Завідуючий уважно вислуховує її схвильовану розповідь і каже:

– На вас, Маріє, прийшла скарга, що вже скоро почнеться навчальний рік, а класи не відремонтовані, палива немає і що ви дуже халатно ставитеся до своїх обов'язків. А, крім усього цього, що ви під час війни зі своїм швагром-попом служили німцям... Але ви не переживайте, нате ось вам папір і опишіть все, що вам відомо про Вільного, що він робив, коли були німці.

Марія спочатку віднікується, мовляв, чи ж личить їй, вчительці, писати на когось доноси? Але завідувачий переконує її, що справедливість має восторжествувати, а коли вона сама себе не хоче захистити, то хто ж це зробить за неї? А хто захистить ім'я отця Олександера, він же сам уже не може це зробити...

І Марія пише все, що знає. Про те, як Вільний вмовляв отця Олександера з хлібом-сіллю зустріти німців, як видав німцям школярів-активістів, як хотів відправити її в Німеччину, і ще багато про що.

А потім завідувачий райвно веде її у районне відділення КДБ, де начальник відділення дає їй прочитати з півдесятка листів-доносів Вільного на мертвого вже отця Олександера. Чого там тільки не навігадувано – піп і німцям служив, і бандерівцям служив, а він, Вільний, залишений радянською владою для підпільної роботи, намагався перешкодити йому.

Аж в очах темніє в Марії після прочитання тієї писанини.

– Ну, што ви на ґо скажете? – запитує начальник.

А в неї так горло перехвачує від образи й несправедливості, що й слова мовити не може, тільки сльози потокам ллються з очей.

Врешті, оговтавшись трохи, Марія мовить:

– В мене до вас велике прохання є, поїдьте в Залужжя, зберіть людей і нехай він буде обов'язково при тому присутній, і всім людям зачитайте ці листи і тоді будете знати правду про отця Олександера і про все інше.

– Да не переживайте ви так. Про вас і вашого швагра ми все знаєм. Ми визивали людей із села і ані все рассказали, кто как себя вел. Но собрание проведем. Правда, без вас. Вам там нечего делать.

Переказували залужжани, що такі збори відбулися. Люди мало не розтерзали Вільного, коли почули його доноси. На тих же зборах його заарештували, довго розглядали справу і судили, дали 25 років.

38.

А на місце Вільного присилають молоденьку випускницю Охтирського педучилища, теж Марію, і теж Павлівну.... Дівчата здружуються, тягнуться одна до одної, підтримують. В селі їх позаочі називають одну Марією – русявою, іншу – чорнявою. Русява - директорка, мешкає в маленькій комірчинці при школі, а чорняву взяли на квартиру Степан із Ганночкою, в новозбудованій хатці вділили їй аж цілу окрему кімнату. Самі з Васильком сплять у більшій, відразу як вступити з сіней у хату, де і піч, і мисник, і ражка для свинячої бульби парує... Та прихожа, як кажуть у городі, і за столову їм править, і за спальню, а в довгі зимові вечори перетворюється в столярню – завалена дошками, які батько струже усякими гебликами і рубанками, чикрижить ручною пилкою, припасовуючи одну до одної... Сільським дівчатам, що заміж збираються, кухри робить на заказ, чи столярку, хто будується.

– Але нічого, – каже Ганночка, як привели Марію домовлятися про квартирування, – поместимось. А де ж чуже дитя поденеться?

Беруть зі столуванням, бо куди ж піде за харчами. Що самі їдять – те й вона.

Василькові те й не до шмиги, що в хаті вчителька сидить. Бо про все, що не встроїть у школі, вдома знають. Не те, щоб шибайголова був, але ж трапляється всяке. Хіба винен, що кидалися якимось з хлопцями на перерві камінням, а той камінь – раз і у вікно полетів, і шибка – трісь! І все. Шукай, тату, скло, із своїх припасів витягуй, скли.

І з уроку не втечеш разом з хлопцями у Ямки купатись... Та мало хіба забав у школярика, про які не варто знати батьку-матері!

Але добре хоч те, що коли з уроками щось неясно, то є в кого запитати!

Як пішов у школу, то «Букваря» читати Василькові спочатку було важко. І не тому, що не знає букв. Букви-то він знає, але не такі, як у «Букварі». Ото й довелося переучуватись.

А навчив його тих букв дід Талимон. Коли перебралися вони в свою хату, то дід Талимон став частіше із своїх кількадечних чи кількатижневих мандрів до них заглядати, ночувати навіть. Книги свої церковні залишає, вечорами їх читає, а Василько й собі підсідає до нього, заглядає в ту книжку і все перепитує:

– Діду, а як ота буква називається? А як ота? А як осе слово читається?...

От потроху-потроху став Василько й сам щось петрати в написаному. Правда, не все розуміє, може переказати, але букви у слова, як каже дід, до ладу складаються.

– От і мене змена росте, буде кому в церкві дякувати, – промовляє, любуючись внуком дід Талимон. – Виросте, то, може, й батюшкою стане...

– Чи з теї вашої церковної науки буде хліб їсти при советах! – часом перечить Ганночка. – От закончить школу – там і навчають, мо, на якого інженера вивчиться, чи гучителя....

...А за кілька днів по тому, як поселилася в них квартирантка, пізнього вечора у вікно хтось стукає. Перелякана Ганночка мерщій хапає з ліжка сонного хлопця і забивається з ним у підпіччя.

– Не одкривай, – благає Степана. – Не одкривай!

– Думаєш, лучче буде, як не відкрию? – заперечує Ганночці і йде до дверей у сіни:

– Хто там? – запитує стривоженим голосом.

– Не бойся, Степане, одкривай, – чує у відповідь.

Степан знімає зачіпку і у відкриті двері заходять двоє. Степан придивляється, намагаючись упізнати хто то, але чує у відповідь:

– Дивись – не дивись, а ти нас не знаєш. Ми тебе знаємо, а ти нас не знаєш. І добре буде, як і не знатимеш. Де кватирантка, клич її?

– Нашо вам, хлопці, те дитя? – пробує упросити їх Степан.

– Не бойся. Ничого ми йой не зробимо. Клич!

Степан стукає у двері вчительчиної кімнати і тихо гукає:

– Маріє, Маріє, вийдеть на минуту, з вами хочуть поговорить...

Перелякано кутаючись в опинанку, Марія стає на поріг кімнати й, притулившись до дверей, зупиняється.

– Да не бойтеся ви, – майже дружньо повторює прихोцько. – Кажу ж, що ничого вам не зробимо. Ми поговорить пришли.

Голос його заспокійливий, миролюбний.

– То добре, що ви приїхали наших деток грамоти учить, – продовжує він. – Грамотніє люде нам треба. Шоб і школи покончали, і інститути. Вчеть, ми вас чепать не будемо. То совети брешуть, що ми звери, вчительок убиваємо. Але просимо вас: поменше агітуйте за совецьку власть, не портьте наших детей. Хто буде руку за советами тягти – отого будемо вбивать, тому пощади не буде! – голос набуває погрозливих ноток. – Думаю, що ви мене поняли... Чи не так?

Марія покvapливо киває головою, підтверджуючи, що сказане вона зрозуміла.

– Ну, коли так, то ми поїдемо, – підводиться з ослона, куди присів, зайшовши в хату. І вже до Степана:

– Розкажете советам, що ми були – хату спалимо... Ну, на все добре!

...Пообіцяти – пообіцяла не агітувати за советов, але як же вчительці тієї обіцянки дотриматись, коли в книжках чи не на кожній сторінці: «Із-за гір із-за високих ясний сокіл виліта...» І сокіл той не хто небудь, а сам батько Сталін!

А тут ще й надходить команда із райвно піонерську організацію в школі створити.

Василько покищо за віком не підпадає, то його й не чіпають, а хлопці та дівчата-переростки, яких половина в їхньому класі, знехотя, але вступають. Директорка привозить із Соснополя червоні галстуки піонерам, на урочистій лінійці пов'язує кожному.

Хто признається вдома про те, що він уже піонер, а хто й ні. Хто не признався, виходячи після уроків зі школи, знімає того галстука з шиї і ховає в кишеню чи торбу з книжками й зошитами, а є й такі, що вішають на вишеньці, що росте біля входу в школу.

Вчительки бачать те, забирають галстуки й наступного дня знову пов'язують учням-піонерам.

А якось новоприбула вчителька спересерддя кидає:

– Чого ви боїтеся, їх скоро не буде...

Уже через декілька днів, коли Марія-директорка увечері сліпує біля газової лампи над зошитами, чує обережний стукіт у вікно. Чийсь голос просить:

– Відчиніть, будь ласка!

З хвилюванням знімає заціпку і впускає в кімнату незнайомого чоловіка. Серце тривожно тьохкає, бо розуміє, що в такий час з добром не приходять.

– Добрий вечір! – вітається несподіваний гість. Інший чоловік, прикриваючи обличчя, стає позаду неї. «Щоб не впізнала, хтось із сільських, мабуть», – пролітає думка.

Той, що привітався, сідає на щойно звільнене нею місце, бере в руки зошита, заглядає в нього, задумливо промовляє:

– Арихметику перевіряєте...

А тоді:

– Як вас звати?

– Марія.

– А у вас у школі ще одна Марія є? – знову запитує.

– Є.

– То ви яка Марія – чорнява чи русява?

– Русява...

Незнайомец жвавішає і каже:

– То ви директорка... Слухайте уважно – перекажіть своїй Марії чорнявій, щоб вона міцніше тримала свого язика за зубами, бо в іншому випадку ми їй його вкоротимо. Ви зрозуміли мене?

– Зрозуміла.

Запримітивши на столі чисті зошити, видані відділом освіти для учнів, які вона ще не встигла роздати, непроханий гість заявляє:

– Ми візьмемо ці зошити собі.

Осмілівши, не роздумуючи, чим це може закінчитися для неї, Марія запитує:

– А на чім будуть писати мої діти?

– Найдуть на чому...

Розуміє, що далі справуватися марно і більше не перечить. Але ж за зошити якось їй доведеться звітувати, чому не роздала учням, де поділа...

На другий день йде вона до Мар'янчука на пораду, що робити.

Той, вислухавши її розповідь, розходився не на жарт:

– Таку вашу, розтаку, не хватало мене, щоб директорка школи бандеровців зашитами забезпечувала! Пишеть об'яснітельну, і подробно все, як було... Поприсилали тут усяких на мою голову...

Завжди спокійна й чемна, на цей раз не стримується Марія, рубає, як сокирою з-за плеча:

– Ти бач, який чесний і порядний знайшовся! А ви забули, як у Бересті у вас із Немещенком Блись автомата вкрав? Може, з тим Немещенковим автоматом і приходили до мене ті люди... То хто з нас більше винен: я чи ви?

Не чекав Мар'янчук такого відпору від тихої сором'язливої вчительки, йде на поп'ятну:

– Ну чого ви розойшлися, якось спішемо тие зошити. Токо нікому про те не розказуйте. Якось воно буде... І про автомата мовчить... А откудова ви знаєте? – притишено запитує

– Та все село тоді гуло. Начебто Блись комусь розказав...

39.

Надходить повідомлення, що надрайоновий провідник ОУН «Хмара», він же Терешків зять Семен, переховується в Залужжі в Овсія Балдича.

Хоч Залужжя й не входить в зону обслуговування Мар'янчука, але Шабатура, зважаючи на особу супротивника і можливу складність операції з його знешкодження, звертається до керівництва райвідділу з проханням надати йому на підмогу любименського дільничного з кількома перетокськими «яструбками».

Коли Шабатура знайомить Мар'янчука із завданням, вирішують діяти так. У своїй службовій формі вони заходять до Овсієвого дядька Івана Балдича, який живе навпроти через дорогу, і просять «чогось зігріваючого». Скупий і обережний Іван неодмінно почне викручуватись. Мовляв, ні краплі хмільного в хаті не тримає. «Тоді на гроші і збігай до небожа, хай виручить, – пошлють його до Овсія. – У нього завжди горілка водиться. Скажи для кого». Попереджений про появу чекіста і міліції, «Хмара» злякається, кине́ться навітіки і напореться на одну із засідок.

Але нерви у надрайонового провідника виявляються міцнішими, ніж вони гадали. Іван повертається з порожньою пляшкою, а Овсієве подвір'я ніхто не залишає.

Невже інформація помилкова? Чи запізналися?

Порадившись, вирішують вдатись до обшуку.

Трилітрового слоїка з житнівкою Мар'янчук знаходить швидко і неспішно складає на кухні протокол. А Шабатура тим часом начебто байдужим поглядом обмацує кожен квадратний метр підлоги, стін, стелі. Його увагу

привертає свіжозабілений простінок біля печі. Колупає нігтем шар глини – і раптом на печі злітає замаскована ляда й через їх голови у вікно вистрибує чоловік. Майже тієї ж миті надворі стрекотить кулемет. Коли вони вибігають з хати, «Хмара», обхопивши руками живіт, дивиться на них ненавидячим, але вже мертвим поглядом.

40.

А через декілька днів у Перетоках збирають ще одну сходку – треба колгосп організовувати. Треба то й треба, а куди тепер подінешся, коли кожен на списку – не підеш в колгосп, то відправлять туди, де Макар телят не пас.

Головою обирають Йосипа Покотила, чоловіка хазяйновитого, що мав до за поляків своїх кілька десятин землі, реманент, худобу. Правда, війна не помилювала господаря – то німець, то партизанка добряче похазяйнували в його господарстві, але земля залишилася. А тепер і землю мусиш віддати.

Покотило з Мар'янчуком йдуть по дворах, записують, в кого що є і хто що має доставити до Йосипової клуні, яка стоїть оддалік хати на сіножатці. Її визначили як колгоспну комору, а довкола неї зроблять колгоспний двір.

Не всі селяни погоджуються добровільно віддати своє добро, дехто розбирає і ховає в лісі вози, закопує в землю плуги, рала. Але більшість понуро звозить – стягує реманент до колгоспного двору. Назвався грибом, то лізь у коробку.

Худобу, правда, поки що залишають у хазяїв – її ж годувати треба, а чим? Проте то вже не їх худоба. Отак: була-була корівка твоєю, а дивись – уже колгоспна. Не в одній хазяйки серце заходиться, болять од такої несправедливості, декотра бурчить, декотра, забувши про обережність, кляне і владу, і Мар'янчука з Покотилом.

Попри все те колгосп уже значиться в районних списках. Мар'янчук з Покотилом узгоджують, кому зі стрибків йти на роботу, а кому на службу по охороні села. Частіше буває так, що вночі сидять десь у засідці, а вдень беруться за коси, за сокири чи пилки. А ще ж треба і в своїй господарці щось запорать... Але є й такі серед стрибків, що на роботу в колгосп не ходять. Пахолки Мар'янчукові, його охоронці. Їздять з ним хтозна куди й для чого, кажуть, за бандою охотяться...

В село часто наїжджають начальники з району. М'яса 40 кілограмів здай, шкуру свинячу, яйця, вовну здай, за вулики заплати податок, за яблуні, а ще заставляють брати зайом. Люди й яблуні ріжуть, щоб не платити за них, а коли якого кабанчика колють, то так, щоб ні звуку ніхто не почув. А як фінагент у хлів заглядає – де кабанчик подівся? – виправдовуються: та ж все село знає, що пропав кабанчик, якась хвороба напала і пропав, згинув.

Бригадиром настановили колишнього упівського господарчого Бричку. То прийде, бувало, удосвіта загадують на роботу до якоїсь хати і каже хазяйці:

– Чого вдома сидиш, не йдеш на жнива? Млинцов напекла і еси.

Не втерпить котрась:

– То ж я не з вашого напекла, а з свого!..

А він лякає:

– Ходи в колхоз, бо будемо соти мерять, одрезувать... Ти й учора не була на роботи!

– Бо дитя було слабе!

– А мине шо до твого дитяти?

41.

– Йди до сельсовета, – каже якось Федь, зайшовши до Степана. – Діректор промкомбіната з Соснополя нащось кличе тебе...

У сільраді справді чекає на нього у військовому френчі та в галіфе під юхтові чоботи чоловік невисокого зросту.

– Діректор Соснопольського промкомбіната Григорій Карпович Ткаченко, – представляється він. – А ти, я так понімаю, Степан Гураль? До служби полякам мельником у Волька робив, я так понімаю?.. Млин, я так понімаю, тепера належить промкомбінату. І ми хочемо запустити його в роботу. Возьмешся, я так понімаю?

– Да вон же полностью спалени, – каже на те Степан, але ідея відновлення млина припадає йому до душі і він готовий взятися за цю справу.

– Ми домовилися, я так понімаю? – не чекаючи його згоди, припечатувє Ткаченко. – А поладить млина ми поможемо, я так понімаю... Счас поїдем туди, подивимось, я так понімаю... Ти будеш, я так понімаю, мельником. А кочегаром кого взять?

Роздумує Степан, прикидає, мо, Петра, швагра? Таки Петра.

– А вон у локомотиві, я так понімаю, шось трохи понімає? – перепитувє директор.

– Метикуватий до техніки, навчитися, – заспокоює його Степан.

– А, чепуха, пошлемо, я так понімаю, на виучку в Бистричі в еМТееС на тиждень, там локомотивами молотарки крутять.

Федь кличе до сільради Петра, й коли той приходить, вони всідаються на Ткаченкову хурманку і їдуть оглядати млина.

Млин справді в руйновищі, але не настільки, як думалося Степанові раніше. І він прикидає, щó власними силами можна поправити, а щó доведеться шукати по інших млинах.

Не збрехав Ткаченко, допомагає. Прислав майстрів із Соснополя, котрі без проволочок відновлюють будівлю млина, роблять всередині згорілі настили й підвищення, щоб зручно було досягнути до коша, до локомотива... А Степан тим часом порядкує біля коша, трансмісію перебирає, камені точить.

І Петро, повернувшись з курсів з Бистрич, з охотою і розумінням береться до роботи, очищає від іржі, змащує мастилом рухомі частини локомотива, за допомогою механіка з еМТееСу встановлює котли, паропроводи, пробують запустити все те в дію.

Степан, коли потрібно, теж їм підсобляє, знадобилися знання, набуті в бауера Лянге, коли доводилося працювати з технікою.

У пошуках робочих запчастин їдуть і в Листвин, і десь аж на Житомирщину їх носить по спалених млинах, то там щось знайдуть, то там, стягають до себе у Любимень.

Отак, самі в тому часом сумніваючись, запускають в роботу Волькового млина. Правда, не Волькового уже, а промкомбінатівського.

... У Соснопіль їх запрошують, на збори, по кілька сотень премії дають. Степан на ту премію Васильку штанці купує до школи ходити, а Петро Зосці кусок матерії на плаття, бо дівка вже ого як підросла. Ще й вистачає по чарці у Соснопільській чайній випити, і на закуску.

Говорить на зборах Ткаченко:

– Я так розумію, маладці, парні, харашо потрудилися. Правильно розуміють політику партії і правительства, я так розумію!..

...Те, що в Любимені запрацював млин, невдовзі розноситься по всій окрузі. Надокучило людям молоти жорнами муку, всі везуть тепер до млина. Добиваються в Любимень не тільки з ближніх сіл, а й з дальніх, мо, за півсотні кілометрів. Завізно стає, дехто чекає своєї черги день, а то й два, буває й три. Не справляються вже Степан з Петром і молоти, і облік вести, просять у Ткаченка, що вряди-годи навідується в Любимень, підмогу. І завідуючим млином призначають Вакулу Мартинкового.

– От тобі й на! – реагує на ту принесену Степаном додому новину Ганночка. – Да вон же ж..., – і затинається, навіть у власній хаті боїться стін.

– А тобі не всьо равно, – заспокоює її Степан. – Так, мо, й лучше...

Відтоді на млині порядкує Вакула. Кого треба за пляшку чи дві поза чергою пустити, скільки з кого мірчуків узяти, і як ті мірчуки поділити між промкомбінатом і людьми, що вночі навідуються до млина.

Степан з Петром ті обладки помічають, але мовчать, їх діло молоти, а не накликати на свої голови напасть.

42.

В один з осінніх днів в околицях Перетоків з'являється сотня «Стального». Доносять про це Мар'янчуку місцеві «грибники», розставлені ним на всякий випадок для стеження за можливою появою української партизанки.

Очевидно, не маючи даних про кількість стрибків у селі, «Стальний» вирішує з нальоту захопити його. Відкрито їде на вороному коні, розгорнувши в шеренгу своїх вояків. Йдуть бадьоро, в передчутті легкої перемоги. Ось уже перші з них майже вливаються у вулиці, і стають добрими мішенями для стрибків, що залягли в обороні. Мар'янчук дає команду і щільний вогонь накриває наступаючих. Декотрі падають, скошені кулями, інші залягають, відстрілюючись навмання.

«Стальний» виборсується з-під убитого коня і відповзає до ближніх кущів, даючи сигнал на відступ.

Стрибки торжествують. Ще б пак! То їх перший бій, з якого вони вийшли переможцями. Але й «Стальний» не заспокоюється. Він не може простити собі легковажності, з якою намагався розправитися з відступниками, і ретельно вивідує через своїх людей у Перетоках склад групи, її озброєння, підходи до села. При цьому чи не щоденно потрапляє в сутички з енкаведистами чи військовиками. І хоч удається щоразу уникнути розгрому, але людей втрачає, з

колись вишколеної, добре укомплектованої і озброєної сотні залишається тепер чоловік шістдесят, та й то частина вояків недавно мобілізованих чи таких, що пішли в ліс не заради ідеї, а щоб уникнути відправки советами на фронт.

...Новий наступ на Перетоки «Стальний» розпочинає на цей раз удосвіта, сподіваючись на несподіваність удару. Тепер він добре знає розміщення стрибків і його вояки впевнено просуваються вперед.

Але одного він не знає: вчора ввечері в Перетоки прибула група військовиків і розмістилася на ночівлю, виставивши разом зі стрибками такі пости, через які інформатор «Стального» не ризикнув пробиратися до нього, щоб попередити.

Вогонь з кількох ручних кулеметів і автоматів стає несподіванкою для «Стального», який знає, що на озброєнні у стрибків є лише здебільшого гвинтівки.

– Друже командире, – підповзає до нього один із вояків, – у селі бачу солдатів...

«Стальний» і сам уже розуміє, що села й тепер йому не взяти, і дає команду на відхід. Услід відступаючим кидаються військовики на чолі з Мар'янчуком, вони наступають на п'яти «Стальному» та кільком його охоронцям. Ті відриваються від переслідувачів і, петляючи лісовими стежками, виходять на Ужинецькі хутори.

Надворі вже добре розвиднилося і «Стальний» вирішує переховатися десь до вечора.

– Тут є недалеко одна семня, – каже «Граб». – Ми там часом ночували...

– Що за сім'я? – перепитує «Стальний».

– Чоловек у савецькой армії, десь воює. А в хати його жонка і восьмеро дітей zostалися. Туди не придуть...

– Веди! – наказує «Стальний».

... «Граб» справді не раз бував тут зі своїми хлопцями. Особливо взимку, моли мороз діймав до кісток, а вечори і ночі бували довгими й голодними, стукали до Хаври у вікна, і та мусила впускати їх у хату. Варила їм бульбу, смажила свіжину, яку часом приносили з собою, а потім, повечерявши, застеляли земляну долівку соломкою і вкладалися покотом спати. А Хавра прала та сушила біля грубки до ранку їм білизну. Коли дітям праглося «до вітру», то їм казали:

– Ступайте по нас...

Заходили до хати й російські партизани і ще якісь, переодягнені. І теж не дуже то зважали, що там повно малих дітей, допитували: хто й коли був, скільки їх, куди пішли, як називали один одного? Погрожували. Але не признавалася мати і дітям наказувала мовчати, не розказувати, хто до хати заходить.

Часом Хавра плакала й питалася в «Граба», котрого знала ще з молодих літ:

– Чо сьо ви приходите оно до нас? Йшли б до суседа через речку, брат його ж з вами?

– А того, – одказував, – що до тебе не придуть нас шукать. Твой чоловік воює за советов.

– Ой, доведете нас до смерті! – скрушно хитала головою.

Серцем відчувала, що добром те не закінчиться.

...Впустила в хату й на цей раз «Граба» зі «Стальним» та ще кількома лісовиками. А що мала робити?

...Мар'янчук, як той мисливський пес, узявши слід від Перетоків, таки не збився з нього аж до Ужинецьких хуторів, до Хавриної хати. Солдати зі стрибками оточують її, беруть без шуму вартового і наказують покликати старшого.

– Друже «Грабе»! – гукає той з-надвору.

Нічого не підозрюючи, «Граб» виходить надвір і потрапляє в руки Мар'янчука. Той шипить йому в обличчя:

– Гукай до своїх, щоб здавалися! Обещаємо, що оставимо живими...

Але «Граб» не вірить тій обіцянці, виривається з рук дільничного, біжить від нього в сторону річки, гукаючи:

– Хлопци, тут совети! Не здавайтесь, бийтесь до останнього!

В хаті чують той крик, сполошилися.

Мар'янчук, бачачи, що «Граб» от-от може втекти, прицілюється і стріляє. Той, мов раптово стриножений кінь, запорпується і падає.

Позбувшись «Граба», Мар'янчук кричить тим, що ховаються в хаті:

– Не роби дурниць, «Стальний»! Здавайся, тобі всьо равно не втекти!

У відповідь з хати лунають постріли.

– Ти окружений, – продовжує вговорювати Мар'янчук, – здавайся!

Перемовини й уговори тривають довго, але «Стальний» на них не піддається.

І старші, й менші діти поперелякувалися, позабивалися хто на піч, хто за грубу. Плачуть.

Не витерпіла Хавра, люто дивиться на «Стального»:

– Або виходьте з хати і там воюйте, або я виведу дітей надвор! – і ступає до сінешних дверей.

Чиясь куля потрапляє їй в потилицю. Тільки й встигає мовити ще:

– Діти, діти, що ви будете без мене робить? – і падає через поріг у сіни.

Мар'янчук гукає що є сили:

– Хатніє, падайте на землю!

Услід за тим в передню половину кімнати, яку розділяє груба, летить граната, а за нею кулі від автоматної черги дзижчать, мов оси, впираються у стіни, в подушки, якими діти прикриваються на печі. Стріляють знадвору, відстрілюється хтось із хати. У хаті спалахує вогонь, дим виїдає дитячі очі. Крізь розбите вікно долинає:

– Хто в хати живи – викидайте дітей!

Найстарша сестра Пестина кидається до Андрія, який розпростерся побіля матері, але голова його повисає безвольно – мертвий. Тоді Пестина, не думаючи про себе, хапає менших, кого веде, кого несе, виловивши в суцільному диму, і викидає через розбите вікно надвір. Трохи менша за неї

Марія, поранена в плече, сама вискакує з палаючої хати. Коли роздивляються надворі – немає меншенького Колі. І Пестина знову поринає у хатній дим, вишукує в закутку печі Колю і теж викидає надвір. А постріли не стихають. Котрийсь із військовиків підскакує до Пестини, заломлює їй руки назад і веде до Мар'янчука:

– Вот, наверное бандитская связная!...

Діти обліплюють сестру, лементують, а котрі старші кидаються до Мар'янчука:

– Дядю, то ж наша сестра Пестина!

Її відпускають і дозволяють побігти до хліва, якого теж уже охоплює вогонь, і випустити худобу.

Потім Пестина бере найменшенького на руки, інші гуртуються за нею й так вони біжать на інший кінець хутора до хати діда Гаврила. Дорогою пробують забігти в котрусь із сусідських хат, щоб погрітися, але ті стоять замкненими. Люди, почувши неподалік стрілянину, поховалися, хто куди може.

Уранці, коли стрілянина затихає, і дід Гаврило, впевнившись, що нічого їм уже не загрожує, разом зі старшими внуками йде на попелище. Вони знаходять обгорілу Хавру із розплавленим гребінцем на голові. Недалеко від порога, біля печі, натрапляють на Андрія, його впізнають по одязі – частина маринатки, що була під ним, залишається неушкодженою, все інше – обгоріло.

Стрибки, що теж копирсаються на згарищі, розповідають, що під час бою «Стальний» з кимось із лісовиків, за якими вони полювали, втекли. Проломили підлогу в коморі з боку, де не було вікон, пролізли в дірку і побігли городами до лісу. Про це свідчать сліди, залишені ними.

...Через кілька днів по тому до Гаврила приходять посланці від «Стального»:

– Ми визнаємо свою вину, що ваша дочка погорела, тому розбирайте нашу криївку на Загаллі, витягайте дерево, колько є, і будуйте хатку, щоб було де деткам прихилитися...

І шістдесятирічний Гаврило, шістнадцятирічний його онук Трохим, Пестина та менші сироти розбирають ту криївку і складають для погорільців будку. Переднє її віконце дивиться на згарище, де стирчать два обвуглені стовпці, наче хвіртка у пекло.

43.

Людей багатших у заслучанській стороні мало було навіть за Польщі, не кажучи вже про те, щоб вони розвелися за других советів. Поліська земля бідна, то горби – пісок, то низ – болото. Та й тої не вистачає, щоб придбати якусь десятину треба стягуватися багато років. А коли вже в когось сім'я велика, повиростають діти, свої сім'ї почнуть заводити – то хоч розірви ту земельку на латки.

Як сік березовий тече, то вже хліба немає, а як хліб вродиться, то соку нема. Недарма од старих людей приказка пішла, що з соком хліба не наїсишся, як би не хотів.

Ждуть, бувало, тих жнив – не діждуться. Ледь жито запововіє – уже жнуть, сушать, цілоденно в клунях ціпами вигупують – молотять, та до млина везуть, щоб швидше хліб мати. А в кого вистачає минулорічного хліба до нового врожаю, – того вже за багача мають.

Але хоч і бідували, а з голоду цілими селами не вимирали, як було те за советів зовсім недалечко од Любименя – за кордоном. Якось перебивалися, бо все, що надбав – те твоє, ніхто з комор не вигрібає. А ще рятує людей ліс. З весни і до осені там щось поживне є, як не гриби, то ягоди. А чий чоловік вправніший, то звірину якусь вполює, зайця там чи, мо, буває, й дикого кабанчика.

Та от приходять совети і заводять свої порядки. Землю забирають в колгосп, трошки лише біля хат залишають під городи. Люди украдки розорюють десь по лісах нивки і садять-сіють в надії, що оминуть їх, не знайдуть Мар'янчук з колгоспним чи сільським головою. Бо коли знаходять – посилають котрогось зі своїх попихачів з плужком, щоб переорав, хай там щось і зазеленіло вже, зав'язалося. І нікому не поскаржишся, спробуй хоч обмовитися, що то твоє!

Степан навіть і не пробуває і собі щось садити в тому лісі, не хоче наражатися на скандали з властю.

– Проживемо якось, – одказує, коли часом Ганночка киває на котрогось сусіда, мовляв, он дивись, Касян копу снопів украдки привіз ізвідкись, десь-то їх виростив, нажав, матиме кілька куликів зерна...

Але коли Ганночка збирається з Параскою Касяною чи Євдохою по ягоди – не заперечує. Хоч і та затія не така вже безпечна. Бо в колгоспі, як кажуть, немає ні виходного, ні проходного. Як для чоловіків, так і для жінок. А чорниці ж не ждатимуть, в який день тебе бригадир одпустить з роботи. Удосвіта коробку за плечі і гайда в ліс! Гибієш, не розгинаючись, цілий день на жаріщі, піт очі заливає, од комарів спасу немає, та ще й дрижиш, щоб не нарався якийсь лайдак – хто його знає чий він і за кого, од одного й другого добра не жди – аж поки нашморгаєш гребінкою ту коробку. Звалиш собі за спину, тербишиш що є сил, а тут десь із-за лозняка Мар'янчук вигулькує з «активом», пости розставили, ловлять ягоди:

– То ти сяка-така на роботу в колгосп не пошла, а пошла по ягоди? Скидай з плеча коробку!

І за ту коробку та об землю, та чоботищами по ягодах, аж пліски летять.

Серце розривається од болю й обиди, котра гостріша на язик, не стримується:

– А щоб по тобі так топталися, придурку, як ти по мойой праці топчешся!

Але що йому слова...

Щоб не потрапити їм на очі, жінки повертаються з лісу аж увечері, в сутінках. Ще й Степан виходить в умовлене місце, забирає в Ганночки коробку з ягодами і потаємними стежками пробираються до села.

Отак совети утверджуються в краї, зганяють усіх у колгоспи, заводять свої порядки. Важким тягарем на поліщука лягають обов'язкові державні поставки сільськогосппродукції. Поки вони не виконані, людям забороняється продавати вирощене в своїх господарствах будь-кому. Найменше порушення встановленого порядку розглядається як злочин проти держави.

А невдовзі в сільраду приходить бумага про те, що селяни мають платити податок і за присадибні ділянки, житлові й господарські будівлі, навіть за плодові дерева і ягідні кущі. Люди в Любимені, як і в інших селах, починають вирубувати садки, що ледь-ледь одросли від пожарищ.

Активісти – вчителі, керівництво сільрад, прислані працівники районних установ, аж до міліціонерів і військкомату – йдуть з хати в хату й змушують селян купувати облігацій державної позики, хоча вона вважається добровільною.

Залучені до цієї роботи і Марія чорнява та Марія русява. Аякже, як без вчителів обійтись! По кілька разів на місяць обходять вони закріплені за ними вулиці, щоб впросити людей здати гроші або відповідну кількість збіжжя.

Ще однією новинкою на голову селянина стає рішення верхів про самообкладання сільського населення, яким фактично вводиться новий вид податку – добровільний. А оскільки це має виглядати як ініціатива населення, улітку відбуваються загальні збори любименьців, на яких, хочеш-не-хочеш, дружно піднімають руки, – спробував би хтось не підняти! – за норми самообкладання з метою поповнення місцевих бюджетів. Для колгоспників та службовців встановлюється норма в 20 рублів, для одноосібників – 40 рублів, для осіб, що мають нетрудові доходи – 150 рублів.

Зрештою, додумуються заборонити переробку шкір худоби, навіть тієї, що здохла од незаразних хвороб, без спеціального дозволу, незалежно від віку худоби. Відтепер забій худоби має здійснюватися на спеціально обладнаних забійних пунктах чи майданчиках державними або колгоспними забійниками за певну плату. А шкірсировину потрібно здавати підприємствам райспоживспілки за державними, дуже низькими цінами. За порушення постанови – штраф 100 рублів та 1 місяць примусової праці, за повторне – судова відповідальність. Контроль за виконанням покладається на міліцію.

Але люди потроху, під великим страхом, пристосовуються жити за нової влади і не збираються аж так ретельно дотримуватися усіх цих приписів.

Свиней чи телят для забою вивозять темними ночами в ліси, чагарники, бар'яки, там їх впорядковують і вже готове привозять додому.

Ховаються не тільки від чиновників, а й від сусідів, які можуть донести чи просто необачно проговоритись. Приховують від обліковців та різних фінагентів корівчину чи поросю, що утримуються в хлівчику, щоб не взяли на список, а потім не запитали: де подів?.

Отаке-от життя за других советів настало, навіть гірше, ніж за перших, не говорячи вже про часи володарювання в краї поляків. І, з усього видно, не збираються вони, ці другі совети, як перші, уходити. Бо немає сили, яка може

їх прогнати. Й ще одна примовка народжується в любименьців, коли на традиційне «Як живеш?» одказують хвалькувато: «Як за Польщі».

А якось завідуючий млином Вакула Мартинков, повернувшись із Соснополя з наради в промкомбінаті, повідомляє Степану й Петру, що отримав вказівку удвічі збільшити розмір мірчука, мовляв, таке рішення прийнято правительством.

Степан не стримується:

– Чи в тому правительстві безголовіє люде сидять?

Взагалі, Степан щодалі помічає, що йому все важче й важче стримуватись, бачачи таке знуцання властей над людьми. Знає, розуміє, що та його нестриманість може погано для нього й родини закінчитись, але часом обурення затьмарює розум. І все частіше й частіше спливає йому на думку сказане оте Ганночкою після одного з подібних спалахів: «Хай би ти лучше остався був там, у той Германії, то, може, живим був би...». І сам уже в розгубленості – може, й справді треба було залишитися чи пристати до поляків, як зробив те Митро?

І все частіше й частіше йому сниться отой сон, що невідчепно переслідуює його здавна: нібито стоїть він на високій кручі й пісок під ногами починає сповзати в прірву, а разом з піском і він сповзає у водяний крутіж, котрий вирує унизу. І немає за що ухопитися, щоб порятуватися.

45.

Інформатор з Ужинця повідомляє, що неподалік у лісі стала на постій сотня «Черешні» і що з "Черешнею" зв'язаний якийсь житель села на псевдо «Запорожець». На сліди «Запорожця» вже було натрапив уповноважений КДБ сусіднього району, до якого примикає Ужинець, Дунаєв, але його скосила куля...

Стоїть теплий жовтневий день. Мар'янчук разом з двома колишніми упівцями, а тепер перевіреними в акціях стрибками Адамом Попачем і Павлом Круком їдуть в Ужинець. Зустрічає їх командир місцевої групи самооборони Петро Свиридюк, доповідає, що напередодні увечері хлопців "Черешні" бачили на хуторі Бердуха – за три кілометри від села.

– Срочно збери бойцов! – розпоряджається Мар'янчук.

Вдарили в рейку, що висить на дубі в центрі села і за допомогою якої подають сигнал для збору.

Хвилини через сорок збирається десяток озброєних стрибків.

– Нас чотирнацять чоловік, – каже дільничний, окинувши їх поглядом. – Скільки в банді – неізнєсно. Але ми повинні їх ліквідувать. Може, між їми і сам «Черешня». Тому требую од кожного пильності, решимості і смелості.

До хутора добираються лісовими стежками. Виходять на хату Марчука, якого давно вже підозрюють у «бандпособнічєстві», але не беруть, залишаючи як наживку.

Марчук зустрічає їх мало не з обіймами:

– Якіє гости до мене в хату! Заходьте, заходьте!

– Да кинь ти придуруваться, – зупиняє його Мар'янчук. – Показуй лучше, де «Черешню» ховаєш?

– Ге, хлопци, по черешні треба було раньше приходить. Де ж бо вам буде черешня у жовтні? Черешня летом доспеває...

– Да не корч дурника, – повторює знову Мар'янчук. – Добре знаєш, про якого «Черешню» кажу!

– Ну, а як про того, то йому вольная воля. Гуляє десь по лісах, там і шукайте...

– А ми на всякий случай у тебе пошукаємо...

Переривають в хаті кожен закапелок, у хліві, в клуні – немає нікого, жодного сліда.

– А шо я вам казав, – самовдоволено усміхається Марчук. – Уродить черешня наступного лета – то прошу до хати!

В Ужинець повертаються опівдні і розпускають стрибків по домах на обід. А дільничного з двома перетокцями Свиридюк запрошує до себе. Хата його стоїть на окраїні села. Відразу за городом починаються кущі, а там і ліс.

Підобідавши з кількома чарками міцнющої житнівки, розморені виходять на подвір'я, щоб іти в сільраду на дальший інструктаж групи, куди наказано зібратися після обіду. Не встигають і декількох кроків ступити з подвір'я, як лунають постріли, над головами свистять кулі.

– Лягай! – дає команду Мар'янчук і сам падає на землю.

– Засада, – шепоче Свиридюк, що лежить поруч.

Не бачачи цілі, стріляють і собі, зав'язується сліпа перестрілка. Через декілька хвилин дільничний наказує стрибкам:

– Хлопци, ми з Петром прикриємо вас, а ви миттю в село, збереть стрибков, кого найдете, і заходьте банді з тилу, одрежьте од лесу...

Крук із Попачем пригинки розорами, прикриті автоматним вогнем Мар'янчука, виходять з-під обстрілу і зникають за недалекими хатами. А Кирило з Свиридюком продовжують відстрілюватися. Стріляють на звук, не знаючи, чи досягають їх кулі цілі.

– По п'ятах йшли, сволочі, – каже в перерві між автоматними чергами Мар'янчук.

Раптом його автомат змовкає. Свиридюк бачить, як з-під лакованого козирка міліцейської фуражки тече червона цівка. Його охоплює переляк, і він зривається й біжить, куди очі бачать. Натикається на копицю сіна і заривається в неї. Краєм ока помічає, як до місця, де лежить Мар'янчук, наближаються з кущів двоє упівців, підхоплюють того за руки і волочуть у ліс.

Зі своєї схованки Свиридюк вилазить лише тоді, коли до його садиби наближаються стрибки. Вони кидаються по кривавому сліду в траві і вибігають на лісову галявину. А там натикаються на дві берізки, що ростуть неподалік одна від одної, а поміж їх вершинами обвисає роздерте навіпів тіло Мар'янчука.

46.

Голосить Ярина за сином, голосить Ганька за чоловіком. Оплакують Кирила.

Виходить подивитися на похорони і Ганночка.

Різне про Мар'янчука бають у селі, хто тягне руку за советов – шкодує, що вбили, а хто поглядає в ліс, то й зловтішається стиха. А дехто, хоч і не личить по християнськи про покійника погане говорити, не стримується: «Собаці – собача смерть». Бо воно й правда, на його руках ой скільки крові.

Розповідав Федь, що спочатку Мар'янчука хотіли ховати в Залужжі, як і всіх любименців, але якийсь районний начальник заперечив:

– Да как ето так, герой будет лежать в чужой деревне. Надо, щоб на его могилу діти приходили, ученикі, щоб знали, какого героя породила їх земля...

От і вирішують, що місце йому на пагорбі над ставком, де лежать оті пани, що в громадянську війну потопилися.

Приїжджають на похорони Соколов з району, і Шерпанцев, і Шабатура, прибуває чоловік тридцять стрибків з Переток. Кажуть такі слова над могилою, що Ганночці аж не віриться, що то про Кирила. За тими словами Мар'ячук наче герой з якоїсь казки, що боровся зі злом і завжди перемагав. А тут нечиста сила перемогла його.

– Но нічого, – розпинається Соколов, – Пусть не радуются бандюкі. Ми их всех прижмем к ногтю, нікому не удасться вивернутися!

Стрибки за командою районного начальника стріляють декілька разів у небо, а потім ідуть на поминальний обід у двір до Ярини. Але туди вже Ганночка не йде.

Приходить вона на пагорб над ставком на другий день, коли бачить як Казьо і ще декілька сільських чоловіків під орудою Ващика городять штахетами могилу Мар'янчука.

– Хай би ви, голово, загородили і сіх девчат, шо лежать тут, – просить вона Ващика. – Бачите, як їх загорожка протрухла...

– А на таку вони мать нам, сіє пани, – визвірюється до неї Ващик. – Хай їх городить той, кому земля перепала!

Нічого не відповідає вона на те. А коли увечері Степан приходить з млина, просить:

– Треба, Степане, було б загородить могилку тих панов, бо якось воно не по людськи... Мар'янчука загородили, а їх не...

Вибирає Степан вільну часинку, йде і городить. На що брат Федь йому каже при зустрічі:

– З вогньом граєся, Степане! Вони тобі треба, тиє пани, чи ти маєш шось од їх?

47.

Акурат на Ганни і в родину Гончариків приходить нове лихо. Не з фронтів, на яких полягло немало любименьців, забраних советами, як тільки вдруге вступили в край, не від мазур, од яких і сліду не залишилося в цих краях – хто масакрований у лихоліття, а хто переселений на відвойовані в

німця землі – і не від лісових хлопців чи з шахт Донбасу, де гибіє Оверко. Щось кольнуло в грудях старому Івану, приліг перебути ту кольку та й не встав уже.

І хоч за останні роки Гончарики, як усі любименьці, набачилися тих смертей а смертей, наплакалися за родичами, сусідами стільки, що й сліз уже, здається, не залишилось, й часом заздрили мертвим, котрі не відчують уже болю, а за Йваном Гончариком прийшли поплакати чи не всі, хто zostався живим у Любимені. Бо поважали Гончарика, а ще, мабуть і тому, що відвикли від того, щоб людина отак жила-жила і взяла та й сама померла, без чиеїсь помочі... Такого в довколишніх селах давно вже не траплялося. Хоча ні, хлопець отця Олександера із Залужжя таки сам помирав, з волі Божої пішов у кращі світи....

І з Переток були люди, і з Залужжя Настя, з Майдану родичі поприходили. Марта з Миратина з хлопцями дісталася, ще не відтуживши за своїм Яковом, що забраний був на фронт і пропав під якимсь Шльонськом – похоронку звідти отримали.

Навіть батько Степанів, свекор Талимон Гураль об'явився – не було кілька тижнів, де ходив, що робив – тільки Богу те відомо, а помер сват – і об'явився. Та ще й не сам, зі священником майданівським отцем Назарієм прийшов. Щоб свата Івана по-християнському поховать, каже.

Йде перед похороном Петро в сільраду до Вашика.

– Товаришу голово, – каже тому, – доки ми будемо наших людей у Залужжя возить ховать? Хіба в нас землі бракує, щоб под могилки одвести? Он кілька посла мазур пооставалося...

– А й правда, – і Федь підтримує його, – що ми за село таке, щоб своїх могилок не мать, щоб людей де попало ховать, а не вдома?

Недовго й думають – метикують. На пагорбі, де Мар'янчук і пани поховані – малувато місця, та й земля під городами, треба в людей забирать. А Стаська Гойдалки груд нічийним залишається, ніхто на ньому не хазяйнує, бо що на тому піску жовтому виросте, хіба сосонки де-не-де самосійні посходили. А от під могилки той пісок – якраз!

Гуртом ідуть на Гойдалчин груд. І хоч кажуть люди, що від Ганней зима розгону набирає („Пришли Ганки – сядай у санки”), а цього року сніг ледь-ледь землю укриває, жовтими піщаними лисинами світиться... Одміряють кроквою метрів сто в один бік і ще стільки ж в інший, забивають кілки – от вам і могилки! Заселяйте.

Поважна роль першим поселенцем любименьських могилок стати випадає Івану Гончарику.

...А після Ганней сніжить і не розстає уже до самої весни. Морози та часті хурделиці змушують людей не висовуватися з хат без особливої потреби, хоч потреба та кожну годину виникає. То худобу погодувати, то води принести, навіть до виходка збігати... А хто не розстарався дров ще з літа, той і в ліс мусить їхати.

Їдуть до лісу й ті, що будуються – коли ж і заготовляти дерево на зруба, як не взимку, як соки в ньому застигають, смола закипає й стає деревина міцною і довговічною.

Посміливішали трохи, бо в лісі вже рідко кого стороннього можеш зустріти, якщо того не бажаєш – чимало хлопців з партизанки повірили обіцянкам не карати їх, до советів пристали, як оті, що в Перетоках з повинною вийшли, навіть стрибками записалися, ну, а тих, хто не піддався на агітацію, акція та стрибки перебили. Але є й такі, що і лісі залишилися і не склали зброї, попритихали, зі своїх криївок остерігаються виглянути, щоб по свіжому сліду не посочили за ними. Тільки вряди-годи в умовлене місце посланець виходить, до лісорубів чи навіть у село заглядає, щоб харчами запастися.

Всі чекають весни.

48.

А отой гутянець, що з совецькою партизанкою знався, перед приходом советів до Блися подається. І кому він насправді служить – те невідомо. Потім уже, як совети утверджуються, вдома опиняється. Хто його з лісу відпустив – мороком покрито, але не чутно було, щоб і з повинною виходив... А згодом стає гутянець коло гарнізону отиратися, їздовим зробився, куди треба, возить акцію. А звісно, куди треба гарнізону: засідки по ночах влаштовують на того ж Блися, чи ще когось. І так воно здебільш трапляється, що з тих засідок пшик виходить – іншою стороною проїдуть лісові хлопці, або постріляють одні в одних здалеку і на тому й розійдуться.

Але принесла в Перетоки сорока на хвості чутку, що на одну з таких засідок нарався Блись. Що нібито не було вже йому куди діватися й упав, зрешечений кулями. І от возять його од села до села, і в Перетоки, і в Любимень привозять, «на опознаніє». Скликають людей до сільради, питають: «Чий?». Ніхто не признає, навіть стрибки, що добре знають Юрка, мовчать. І Роман, батько його приходить до сільради, мусить на сина дивитися, але жодного стогону не вичавлює із себе, заперечливо хитає головою, що не знає сього чоловіка...

Згодом ще й така чутка селом прошелестіла, ніби комусь гутянець після доброї чарки хвалився, що то він Блися вбив. „Приехав, – каже, – до мене Блись, да давай списка читать, кого ще треба побить, бо вони продалися советам». Питаю його: «Чи і я в тому списку є?». «Не, – каже, – тебе нема покащо, але, мо, й появися...». «Е-е, – думаю, – он воно як». Помолився Богу, хай Бог простить, да й думаю: «Я лучче сам тебе заб'ю пока ти мене.» Забив да вивйоз на болото й викинув. А потом сказав акції, де той лежить. Приехав гарнізон, постріляли в його солдати, щоб думали, що то акція його забила, да скинули на воза і повезли в села на оглядини, чи не прикинеться хто, не видасть, що знає його».

Запитувала потім небогу Галіну Текля,:

– Що ти не заставила його, щоб вон вийшов з повинною? Власть же обіцяє простити усем, хто покаєца. Он скільки хлопцов повиходило з лесу і нічого, у стрибках тепера...

– Я йому казала, а вон одказав, що його власть то простить, а люди не простять.

А ще поскаржилася Галіна тітці, що й після своєї смерті приходить Юрко додому кожної ночі. Прийде в хату, сяде, візьме свою улюблену гармошку – недарма і псевдо мав «Гармоніст» – і грає. Почувши про те, Текля обсипала кілька разів хату маком свяченим та ще якісь заговори прошептала. Після того Блись перестає приходити.

А гутянець після своєї хвальби довго й не протягує. Чи то в таку годину признався, чи то таким людям, але через тиждень знаходять і його мертвим.

49.

Уже під Стрічення, як люди плуги й борони завершують ремонтувати, до весняного посіву готуючись, приносить хтось у Любимень чутку з Переток – мовляв, начальство з району приїжджало, збирало сходку і повідомило, що села довколишні, які залишилися не попалені, будуть виселяти, а тут полігон якийсь військовий зроблять. Будьто-би рішення таке прийняли в Києві чи навіть у самій Москві, бо тут дуже вже територія підходяща, лісиста, малозаселена людьми.

– Чи ж правда то, Степане? – з тривогою перепитує Ганночка, коли той увечері повертається з млина.

– А хто його знає, од їх усього мона ждати, – одказує Степан.

– Та як то так, не вспели хатку сяку-таку звести, як виселяйся... І куди?

– Ти подякуй ще, що душу не забирають, а тільки хату. Недарма кажуть, що Москва сльозам не верить. Чи ти не бачиш, що робиться? Людей вибили, села понищили, тепер «територія підходяща»...

– Ой, що ж то буде! – не заспокоюється Ганночка. – Думалося, війна закончиться, якась житка наладиться...

У Перетоках була сходка, а тут і в Любимень начальство приїжджає. Сам перший секретар райкому Єрин заявляється, і начальник відділу НКВД Соколов, і командир районних стрибків Пітерін, і Шерпанцев.

Ганночка як зогледіла Пітеріна, так і обімліває – то ж Альоша, що занадився було в Березняки, як із збігів прийняв їх Кáроль Лисецький. Той Альоша, що вмовляв іти до них у совецьку партизанку за кухарку і обіцяв їй Василька зодягти як панів. У крадене зодягти, награбоване в людей...

Поза людськими спинами ховається Ганночка, щоб не помітив її, в хустку теплу кутається, прикриваючи обличчя.

А секретар райкому розпинається:

– Вот таке рішення партії і саветского правітельства. Тут должен бити ваєнний палігон. Ви панімаєте, що єто таке – воєнний палігон? Будут воіни учиться захищать Родіну от захватчіков, тіпа фашістов. Раді єтого ви должны пожертвовать насіженним мєстом...

Канечно, я понімаю, переїзд на нове місце – єто непросто. Но поверте мнє, там, куда ви єдете, гораздо лучше жїть, чем здєсь. Я бивал в тех мєстах. Тепло, арбузов – жрі от пуза, морє, зємля харошая, воткні аглоблю – вирастєт дєрево...

Ми дажє випросілі для вашєй дєрєвні такую поблажку: все в адін савхоз переселяєтєсь, в імені Паріжской Комуни, Паріжком сокращєнно, і пасєлок так жє називаєтєсь... Вєпроси єсть? – завершує свою промову Єрин. – Нєт вєпросов...

Вот таваріщ лєйтєнант Шєрпанцєв – надєюсь ви єво ужє харашо знаєтє – оstayотєся уполномочєнным по пересєлєнію вашіх сєл. Со всемі вєпросамі обрещайтєсь к нєму. Он вам рєсскажєт, что можнo вєзять с сабой.

Єжєлі большє вєпросов нєт, тада ждїтє каманди...

Казьo одважувєтєся на питаннє:

– Товаришу сєкрєтар, от скажєтє, як жє ж воно будє: дєхто з людєй вєрнуvся із збєгов на своє пожарищє, жили рвав, шоб звєсти якусь хатку, шоб дєти нє мерзли... А ви приєхали і зразу – висєляйтєсь. Чи бєз того палїгона армїя нє проживє? Кажуть, у Сїбірі за тищу кілометрoв на людину нє натрапиш, то чого того палїгона там нє зробить?

Єрин обєртєтєся до Соколова:

– Таваріщ Сакалов, рєзяснітє єму, для чєво Сїбірь сущєствєуєт, а лучше отпращєтє, пускай сам пасмотрїт.

Розходьтєся любимєнцї з тїєї сходки розгублєні і пригнїчєні. В багатьох сєрця розриваютьєся від нєвїдомостї, яка чєкає на них. Шкодують Казя – добрий чоловїк, тихий, нікому зла нє сотворив, і так по дурному попався.

А Казя начальники садовлять з собою на пїдводу й вєзуть у Соснопіль. Аж чєрєз кілька тижнів повертєтєся він додому, на сєбє нє схожий, та що там на сєбє – на людину нє схожий.

– Ото показали, дє в їх Сїбір, – стїха, коли вони наодинцї, кажє Ганночї Стєпан. – Дажє в нємца я такого нє бачив...

А тим часом лєйтєнант Шєрпанцєв разом з вїйськовиками та стрїбками об'їжджє сєла, проводить збори сєлян, агїтує їх записуватись на пересєлєннє.

Хто нє хочє, можє їхати дєсь у інші краї, до своїх родичів чи знайомих, запєвняє він. Але кращє усім разом записатися на Хєрсонщину, бо коли щє така дармовщина будє, як тєпєр – отримати стїльки родючого чорнозєму, скїльки кожнє сїм'я зможє обробити. Та щє ж кожнє господарствo отримє трєктор и рєманєнт до нього, всіх забезпєчать житлом, видадуть компєнсаций за залишєнє тут майно та матєріальну допомогу на облещуваннє на новому мїсцї, звільнять на кілька років від усіх податків, багатодїтні отримують окрєму допомогу, всі діти вчитимуться у школах, а пізнішє – в інститутах. До того ж, запєвняє, на них чєкають бєзплатна мєдицина, освїта, дєшєві продукти, одяг, взуття і таке іншє.

Але селяни не дуже й вірять у ті його обіцянки. Пригадують, як до польсько-совецької війни їхні люди ходили за границю до советів, і яку там доброту побачили. Он Вакула Мартинков може розказать, але мовчить, мов рот йому зав'язали, не хоче в руки Соколова потрапити, як той Казьо. А Миколай Клемезовський уже нічого й не розкаже, бо після своїх походеньок до советов на тому світі опинився. Чи мало їх таких було?

Бачачи, що його вмовляння мало діють на людей, Шерпанцев збирає у Перетоках стрибків, що не так давно вийшли з лісу з повинною.

– Ви повинні першими показати приклад, – звертається до них. – Добровольно записатися і паєхати. Не хатіте добровольно єхати – все равно паєдете. Но уже не на Україну, а за Єнісей! Ілі на Печору. Там бістро поймете, что к чему!

І люди починають записуватися. Правда, не всі. Микола Маринчин і ще декілька його друзів, що не так давно вийшли з повинною з лісу, зникають із села. Родичі кажуть, що на Донбас, на шахти завербувалися, але правди од людей в селі не утайш: в навколишніх лісах з'являється боївка «Ясена», котра ще років з п'ять по тому не дає спокою властям.

А коли з полів сходить сніг, Перетоки починають переселяти. З Соснополя приїжджає комісія, описує та обраховує майно, яке залишають перетокці – будівлі, поля, залишки реманенту, не забраного в колгосп, їхню кількість і якість. Там, на новому місці, обіцяють за все заплатити. А тут занижують їхню вартість, стараються щось не вписати. На несміливі протести селян, пояснюють, що це робиться для того, щоб по приїзді на нове місце проживання їх не вважали куркулями. Коней, корів, кіз, овець по одному-двоє дозволяють ще брати з собою, а котів, собак, гусей, качок, курей – ні.

До залізничної станції, що за два десятки кілометрів од Берестя, тягнуться вози, навантажені домашніми речами. Цього скарбу, який стоїть просто неба в очікуванні товарняка, за кілька днів тут виростають гори. Люди хвилюються, нервуються, реве, зірвана зі звичного для неї стійла, негодована худоба.

50.

Примусове вивезення людей із довколишніх сіл та ще весна оживляють партизанський рух. Знову то тут то там українська партизанка проводить свої акції.

Одна подія, а через кілька днів інша, збурюють тихе містечко. Представники влади чекають оргвисновоків, прихильники лісових хлопців – радуються і потихеньку кепкують з перших. У Соснополі одне за одним скликають засідання райкому партії, на яких обговорюють ці події. Хоч як начальство намагається замовчати, приховати їх, але шило з мішка таки вилазить – шепчуться прості міщани, знайомим чи родичам по секрету передають «як воно було» й самі учасники тих засідань. А згодом енні копії протоколів засідань, надруковані на тонкому шелестючому папері в райкомі партії для власних потреб з грифом «совершенно секретно», потрапляють і до лісових хлопців, а відтак розмножені як летючки гуляють селами й містечками краю. Одну з таких летючок Федь показує Степану:

«Український народ! Друга війна, що її розпочали імперіалістичні акули під прекрасними кличами визволення поневолених з-під гніту – гітлерівці від гніту большевицького, а большевики від гніту фашистського, – входить у свій кінцевий етап. Мільйонні маси, поневолені раніше німецьким фашизмом, а тепер російським большевизмом, з кожним днем починають все більше й більше усвідомлювати собі, що доля майбутнього світу залежить таки від них, а не від гестапо чи НКВД. Внаслідок зросту цієї свідомості з кожним днем зростає дух активної боротьби за своє визволення і в нашому краї.

Це засвідчують і документи, які потрапили до нас. Читайте і приєднуйтеся до боротьби.

Протокол №9

засідання Соснопольського райкому КП(б)У від 13-го квітня 1946 р.

Присутні: члени райкому – т. Єрин, т. Діденко.

т. Усов, т. Митько і т. Соколов.

Запрошені: т. Афанасьєв, т. Анікін, т. Лісовол.

т. Шерпанцов, т. Кривенко, т. Пітерін і т. Тудикін.

Повістка денна:

1. Про напад бандитів на партійно-радянський актив 11/ІУ-46 р.

(Допов. т. Митько).

Слухали: Про напад бандитів на партійно-радянський актив 11/ІУ-46 р.

Доповідає т. Митько.

Висловились: т. Кривенко, т. Лісовол, т. Соколов, т. Анікін, т. Афанасьєв, т. Шерпанцов, т. Митько, т. Усов, т. Діденко і т. Єрин.

Райком КП(б)У відмічає, що 11/ІУ-46 р. група 20 чол. районно-партійно-радянського активу їхала з міста Ровно в районний центр, і міжду Майданською сільрадою і Яновською група бандитів зробили засаду і напали на актив, в наслідок нападу був забитий зав. фінінструкторським відділом райкому КП(б)У тов. Дзюман П.А. і ограблені всі документи, автомат і пістолет.

Група активу мала з собою 9 гвинтівок і 8 автоматів, проявила трусость і не дала ні жодного вистріла против бандитів, а такі як директор МТС тов. Лісовол і зав. РайЗО тов. Добрицький втекли через річку Случ і бросили гвинтівки в воду, а нарсуддя тов. Анікін і нач. 1-й части райвоєкомату тов. Кривенко, заставшись від основної групи активу, сзаді їхавши і почувши стрільбу, не поспішили на виручку активу, а повернулись обратно підводами, бросив підводу і на підводі цінні документи, переправившись на другу сторону річки лодкою, і тим часом підійшло іше 3 чол. активу, які вже переправили підводу і цінні документи аж в район.

Райком КП(б)У постановляє:

За невиконання рішень ЦК КП(б)У по боротьбі українсько-німецькими на-ціоналістами, за проявлену трусость со сторони членів ВКП(б) директору МТС тов. Лісовол, який не сопотівлявся проти банди, утік і укинув гвинтівку в річку, та нарсудді тов. Анікіну, який наткнувшись на стрільбу бандитів на

актив, повернувся і утік через річку, бросив цінні документи, винести строгий виговор с предупредженням і занесенням в лічне діло.

Начальника 1-й частини рай воєнкомату члена ВКП(б) тов. Кривенко, який також не пішов на виручку активу, а втік разом з нарсудьей, бросив цінні документи, маючи в руках зброю, довести до відомого політвідділу облвоєнкомату для притягнення до відповідальності.

За безпартійних зав. РайЗО тов. Добрицького і райуповнаркомзагу т. Ставського, які теж не сопротивлялись з бандою, маючи в себе зброю, втекли, Добрицький вкинув в річку гвинтівку, а тов. Ставський бросив свою підводу з цінними документами, переправившись через річку лодкою.

Поручить райпрокурору тов. Афанасьєву розслідувати і притягти до найсуворішої відповідальності.

Предупредити весь районний партійно-радянський актив, якщо в дальнішому хто буде проявляти трусость в боротьбі з українсько-німецькими націоналістами, будуть притягнути до найсуворішої кари, вплоть до виключення з лав партії і видачі суду військового трибуналу.

Секретар РК КП(б)У (Єрин)

Протокол №10

засідання Соснопольського райкому КП(б)У від 16-го квітня 1946 р.

Присутні: члени райкому: тов. Єрин, тов. Усов, т. Діденко, тов. Митько і т. Соколов.

Повістка денна:

1. О побеге групи бандитів з КПЗ НКВД 15/ІУ проти 16/ІУ-46 р. (Доповідає тов. Соколов).

Слухали: О побеге групи бандитів з КПЗ НКВД 15/ІУ проти 16/ІУ-46 р. (Допов. тов. Соколов).

Висловились: т. Тудикін. тов. Плишин. т. Митько, т. Усов, т. Шерпанцов, т. Непомяший. т. Коротченко. т. Діденко. т. Афанасьєв і т. Єрин.

Райком КП(б)У відмічає, що начальник РО НКВД тов. Соколов і його заступник по міліції не зробили собі з того, що на протязі всього періоду суиуществованія Радянської влади в р-ні зроблено уже четвертий груповий побіг бандитів і, крім того, одиночки з копеза і з рук робітників НКВД і міліції, всього втекло до 70 бандитів.

15/ІУ-1946 р. група бандитів в кількості 15 чол., яка була 10 днів тому із'ята районним партійним радянським активом та істребительним батальйоном з схорон в лісу, які являються гловарями банд, ночью виломали рішотку в каморі і втекли, ніхто з дежурних не обнаружив, аж до 5 години ранку.

Начальник райвідділу НКВД і його заступнику по міліції, а також нач. НКГБ тов. Тудикіну було придупреждено со сторони райкому КП(б)У і уповноваженого ЦК КП(б)У про те, щоб цих бандитів якнайскоріше відправити в м. Ровно, або взяти під особу охорону, тому що вже в районі не

один був побіг, а це група бандитів являлась керівниками банд. І до цього всього нач. райвідділу НКВД тов. Соколов, його заступник по міліції тов. Клішин віднесли безвідповідально, проявили безпечність.

Райком КП(б)У постановляє:

За невиконання рішень ЦК КП(б)У і обкому КП(б)У по боротьбі з бандитами, за допущену органами НКВД і міліції 4-х групових побігів бандитів до 70 осіб з КПЗ НКВД і міліції, останній 15/IV-1946 р. в кількості 15 осіб, які 10 днів назад із'яті районним партійним і радянським активом з істребительним батальйоном з схорон в лісу Ужинецької сільради з оружєм, бандити були: районний комендант СБ, політреферент, господарчі та інші.

Заступника начальника НКВД по міліції тов. Плішіна Гераїма Феодосійовича, члена ВКП(б) з 1919 року, партбилет №0954164 з лав партії ісключить.

Начальнику райвідділу НКВД тов. Соколову А.И. винести сувору догану з занесенням в особісту карточку і поставити питання перед районними загальними партійними зборами про виведення його з членів райкому КП(б)У.

Предупредити нач. райвідділу НКГБ тов. Тудикіна за відтягнення оформлення справ на групу бандитів, які числилися за НКГБ і уповноваженням обл. НКГБ, який учасуовавав при операції із'яття групи бандитів, предупредив, не пізніше як через 5 днів, справи оформити, направити в обл. НКГБ разом бандитами, но цього не було зроблено.

Зобов'язати начальника НКВД тов. Соколова і начальника НКГБ тов. Тудикіна посилити боротьбу з бандитами і охорону із'ятих бандитів, одноразово мобілізував весь апарат НКВД і НКГБ на виконання рішень ЦК ВКП(б) і обкому КП(б)У про боротьбу з бандитами та охорону їх, налагодити належну дисципліну серед опер. состава.

Секретар РК КП(б)У (Єрин)

Отак вони борються і такі результати їх боротьби. Хай гризуть один одного, як ті шакали, од безсилої люті. А переможемо ми! Слава Україні! Героям слава!»

...Незважаючи на прийняті жорсткі рішення, не обминає покарання й самого Єріна. Викликаний в область на «килим», у Соснопіль на свою посаду він уже не повертається. Невдовзі внаслідок реорганізації структур НКВД і НКДБ, а якщо насправді, то через «неуменіє організувати боротьбу с бандітизмом», позбувається своєї посади й Соколов. Люди, що приходять замість них, щоб вислужитися й не повторити їх долі, посилюють каральні акції проти поліщуків, а непокірні поліщуки йдуть у ліси й борються за своє виживання і виживання своїх сімей. Загида триває ще не один рік...

Епілог

... Отож щось покликала мене в ту далеку юність, коли нотувалося в товстому зошиті усе, почуте від сільчан.

Так сталося, що за чотири десятиліття, відколи, відвчителювавши встановлений державою термін, без жалю поміняв Любимень і вчительську професію на райцентр, а потім і на обласне місто, жодного разу в той поліський закуток не повертався – не бачив у тому якоїсь потреби, гадав, що ніщо мене з ним не зв'язує, хіба спомини про марно втрачені три роки інколи напливали, але вони не викликали ностальгії, не зігрівали душу. Каюсь, навіть щира приязнь до своїх колишніх господарів, у яких квартирував, не спонукала хоч колись навідатися до них.

Навіть, коли вже в нинішні часи, буваючи на міжміській автостанції обласного центру, натикався поглядом на трафарет «Любимень» і згадував, як у той Любимень добирався колись. Сідав тут у допотопний ЛАЗик, котрий із тривалими зупинками в районних містечках теліпався години три до Берестя, а там пересідав у таку ж допотопну тупорилу «Кубань», що прямувала на Соснопіль, доїжджав вибитою бруківкою напівдороги, виходив з автобуса і повз заросле безом Терешкове хатнище прямував лугом і кладкою через Случ до Залужжя, поминав його, заглиблювався в ліс дорогою, що то потопає в болоті, то вибігала на парослі й піщані пагорби. Й аж через десяток кілометрів вигулькував з-за переліску Любимень.

Правда, коли траплялася якась вантажівка, то можна було в Бересті вмотитися разом з іншими попутниками в її кузов, доїхати до Переток, а звідти знову пішака чи в причепі колгоспного трактора дістатися до Любименя.

...А нині не встиг передумати, спогадати про той колишній шлях, як маршрутка поминає вже й Берестя, а за півгодини й Перетоки, щось віддалено-знайоме уловлюю у довколишніх краєвидах, які пробігають за вікном, щось таки ще тримається цупко в моїй пам'яті.

Хоч багато що й змінилося в селі, й попутники автобусні та селяни зустрічні мені незнайомі, і саме село омолодилося з тих часів – нові сучасні будинки з'явилися, асфальтівка пролягла на колись невідпорядкованих вулицях – садибу Гуралів знаходжу безпомилково.

У гарно впорядкованому дворі літній чоловік складає, мабуть, щойно нарубані дрова.

– Василю Степановичу! – гукаю його.

Той випростується, пильно вдивляючись у пришельця, і посмішка осяває його обличчя.

– А-а, це ви? – здивовано мовить він. І додає: – Скільки ж літ минуло!.. Якими вітрами занесло вас сюди?

А потім спохоплюється:

– Та що ж це я!.. Заходьте, будьте ласкаві, до хати.

...І коли вже улягається хвилювання від зустрічі, коли господар ставить на стіл закусити-випити й ми перехиляємо по чарочці пахучого саморобного вина, тече тиха розмова. Василь Степанович розповідає мені, що з дружиною він давно розлучився, після смерті батьків повернувся в опустілу оселю, залишивши дочці міську квартиру. Тут йому добре, заново спізнався з друзями дитинства, котрі залишилися ще в Любимені, молодшими сільчанами, його тут шанують, допомагають город виорати, бульбу посадити-викопати...

– А вас же що покликало до нас?– запитує він.– Ностальгія за молодістю?

– Та от, – кажу, – відшукалися давні записи наших розмов із вашими батьками, колишніми моїми колегами-вчителями, селянами, хотілося б дещо уточнити...

– Але в кого? – задумується він. – Майже нікого вже немає... Повідходили. Я, вважаєте, до найстарших належу. До тих, про кого кажуть: «Старі люди розповідають...». А що в моїй пам'яті дитячій зачепилося?

– Щось та зачепилося. – відповідаю на те. – Щось самі бачили, щось із розповідей батьків залишилося, друзів.

–Таки щось залишилося, – погоджується Василь.

І ми до пізнього вечора читаємо мої записи, щось уточнюємо.

Натрапляючи на якесь прізвище, що згадується в тексті, щораз перепитую:

– А де-то він зараз? А що з ним сталося?

І чую у відповідь: той помер, того в тюрму посадили, той виїхав і пропав безвісти, і згадки по собі не залишив. А дехто в херсонські степи подався до родичів, вивезених туди колись, як полігон збиралися будувати, прижився, тільки вряди-годи подає про себе звістку, чи його діти з внуками навідуються.

– Час неблаганний, забирає потроху всіх, незважаючи на їхні минулі діла. І праведних, і грішних...– розмірковує Гураль. – А з полігоном насправді то була хитромудра задумка, щоб обдурити людей: виселяти на північ тих, хто вийшов з лісу з повинною, якимось не з руки було, аякже, влада пообіцяла простити, якщо самі складуть зброю, але й тут залишати колишніх повстанців не хотіли – хтозна, що від них можна чекати. От і придумали той полігон...А ніхто його будувати не збирався.

З Переток особливо багатьох переселили. Хто піддався на агітацію, поїхав, – промучився на чужині в каланчацьких степах чи не до смерті Сталіна. Як же людині, що народилася і виросла в цьому багатому лісовому краї, почуватися в безводних степах, де ні деревця, ні озерецька з чистою джерельною водою! Ото ж, як тільки стало можливим, – повернулися додому, але були й такі, особливо Мар'янчукові стрибки, котрі залишилися, прижилися там... Мабуть, побоялися показуватися на очі своїм людям. А мої батьки й не зривалися з місця. Походили, походили до нас, полякали різні там

уповноважені з району та й відстали. Через рік про той полігон уже й згадки не було...

Відчувається, що щось його непокоїть, якесь запитання висне в думці, от-от зірветься з вуст.

Але спохоплюється:

– Покажу вам листи, по-моєму, цікаві, якраз до теми нашої розмови!

Риючись в шухлядах книжкової шафи у пошуках тих листів, розповідає:

– Ще коли батько-мати були живі, прийшов лист у сільську раду, з Ізраїлю. Якийсь Гершман пише, що він народився, жив у Любимені, а у війну сім'я змушена була втікати од німців. Тепер запитує, чи хтось пам'ятає його сім'ю...

Почитали те послання в сільраді, а сама ж молодь там при посадах, де їм знати війну! Але не викинули листа, несуть до Гуралів: «Чи не знаєте таких? Гершманів?» А то ж лист від Ізя!

Здивувалися батьки, що в тому лихолітньому крутежі Ізьо живим залишився. Мені повідомили, зав'язалося між нами листування, все хотів він добитися, щоб матері присвоїли звання праведника світу за те, що надала йому тоді притулок... Але мати віднікувалася, говорила, що нічого вона такого особливого не зробила. Як же було дитяти не прихистити?

Давкий клубок підкочується йому до горла, не дає говорити, а очі зволожуються сльозою.

– Вибачте, – знічується мій співрозмовник, – з літами стаю плаксивим... Загинув він від кулі якогось палестинця... Ось листи. Читайте.

І я заглиблююся в їх читання, і відлунюються в мені давні події, переплітаючись із сучасністю. І я міркую над тим, що ніщо на цій землі не зникає безслідно, що діяння наших предків, і добрі й погані, оживають у наших душах так само, як діяння наші оживуть у душах наших нащадків. І за нашими ділами воздасться нам.

А ще думаю про те, що таки даремно в тій далекій юності доля закинула мене в цей Богом забутий Любимень, що роки ті насправді не втрачені марно. І спадають на думку слова улюбленого американського поета Волта Вітмена:

«Іноді я шаленію від думки,

що люблю даремною любов'ю.

Але тепер я знаю, що немає даремної любові,

що плата за неї буває та чи інша.

Я палко кохав одну дівчину,

але моя любов не мала взаємності...

І тоді я написав ці пісні».

А в мене від «заслання» в Любимень залишилися ці записи.

Зранку ми з Василем Гуралем проходжуємося селом, зустрічаємося з кількома моїми колишніми учнями, що тепер уже самі вчителюють у тій самій школі, де починалася й закінчилася моя педагогічна кар'єра, йдемо на кладовище, першим поселенцем якого колись став його дід Іван, а тепер воно розрослося аж до сосняка, що зеленою стіною підпирає небо. Вклоняємося

могилам Василевих батьків, Марії чорнявої та Марії русявої, інших знайомців, з якими я спілкувався протягом того мого триліття.

... Прощаючись, гостинний господар таки задає мені питання, на яке не наважувався з учорашнього дня:

– А не боїтеся, що коли оприлюдните ці записи, на вас посиплються звинувачення в ?.. – він запнувся, очевидно, підбираючи підходящі слова.

– Скажемо, в подачі деяких епізодів не так, як прийнято сьогодні? – допомагаю йому.

– Можна й так сказати... Чи не краще було б про щось промовчати, щось згладити...

Я давно вже готовий до подібного питання, сам багато передумав над ним, а тому відповідаю щиро:

– Боявся, коли писав ці нотатки, боюся й зараз... Але колись же маємо той страх подолати... Зрештою, якою б гіркою не була правда, вона все ж краща за підсолоджену напівправду. Напівправда завжди залишатиме місце для сумнівів, як не в цьому, то в наступних поколіннях. А правда очищає. Це – як на сповіді... Або, за Оноре де Бальзаком, правда — наче гірке питво, неприємне на смак, але воно відновлює здоров'я.

– Що ж, розумних, поміркованих вам читачів і критиків, – тисне він руку на прощання.

Автобус віддаляється від Любименя, а на душі в мене світло й умиротворено. Подумки утверджуюся, що роблю те, що маю зробити. В пам'ять про тих, кому хотілося просто жити на цій землі, що усіх готова була пригорнути, нагодувати, не питаючи, кого яка мати народила, на якій мові колискові пісні співала. Заради майбутнього без заглад. Чи настануть ті благословенні часи?

От і знову зі сходу гуркоче, насувається нова навала...